

ՊԱՅՄԱՒԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ.

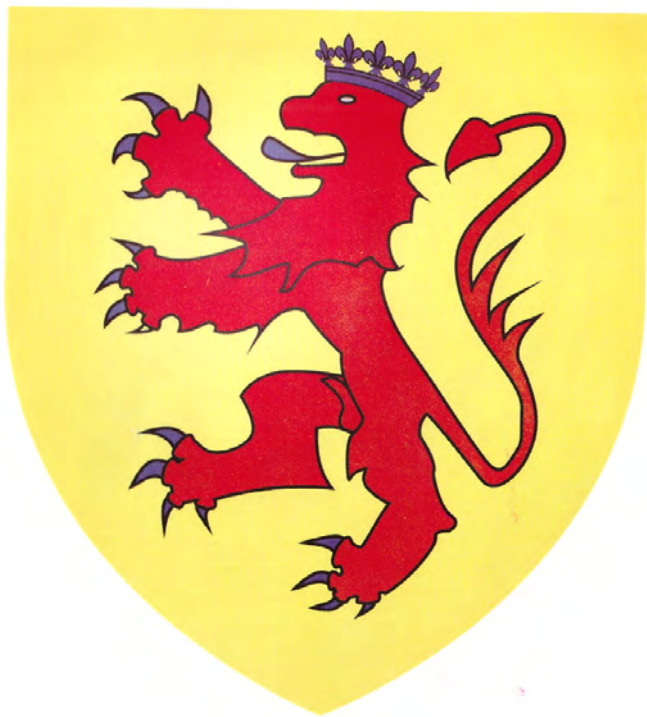
ԲԵԼԼԱ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՀԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ՝
ՄԻՋՆԱԳԱՐԻ ՀԱՆՃԱՐԵՂ
ԳԻՎԱՆԱԳԵՏԸ

Ա. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2009

451

Հեթումյան հարստության (դիկաստիայի) գիկանշանը

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՈՒ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Պրոֆ. Բ. Բարսեղյան

HISTORICAL-PHILOLOGICAL RESEARCHES
III

BELLA BARSEGHYAN

KING HETHUM I - THE GREAT DIPLOMAT
OF THE MIDDLE AGES

PUBLISHING OFFICE OF THE MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN
HOLY ETCHMIADZIN - 2009

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ

ԲԵԼԼԱ ԲԱՐՍԵԴՅԱՆ

ՆԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ՝ ՄԻԶՆԱԴԱՐԻ ՆԱՆՃԱՐԵՂ
ԴԻՎԱՆԱԳԵՏԸ

1289

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2009

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2 Հ)
Բ – 371

ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ԲԵԼԼԱ

Բ – 371 ՀԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ՝ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՆՃԱՐԵՂ ԴԻՎԱՆԱԳԵՏԸ.
- Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009. - 216 էջ:

Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ն որպես իրատեսու հեռատես քաղաքական մեծ գործիչ, որպես իմաստուն ու ճկուն դիվանագետ, ոչ միայն ըստ հարկի ճանաչված չէ հայ արդի հասարակության մեջ, այլև որպես այդպիսին, թերևս, ըստ արժանվույց չի գնահատված, կամ էլ անտեսված ու երկրորդական պլան է մղված խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանն ու Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը հետազոտող պատմաբանների կողմից:

Սույն հրատարակությունը փորձում է լրացնել այդ բացը:

Լախատեսված է հայոց պատմությամբ հետաքրքրվողների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2 Հ)

Տպագրվում է մեկենասութամբ
«Սարգիս Գաբրիելյան» հիմնադրամի

ISBN 978-9939-59-043-1

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009 թ.
© Բելլա Բարսեղյան, 2009 թ.

Պատմությունը պարտավոր է մեծարել Տեթում Ա թագավորին՝ Միջնադարի ամենապայծառ և ամենագորեղ քաղաքական հանճարներից մեկին: Իսկ նրա գահակալությունը պետք է դասվի հայ ժողովրդի պատմության ամենաեշտակալից գահակալությունների շարքը:

ՌԸՆԵ ԳՐՈՒՄԵ

ԱՌԱՏԱԲԱՆ

Խաչակրաց ութ արշավանքներն ու պատմական այդ ամբողջ ժամանակաշրջանը հետաքրքրել են ինչպես դեպքերին ժամանակակից պատմիչներին, այնպես էլ հետագա դարերի տարբեր ազգութային պատկանող հոգևոր ու աշխարհիկ պատմաբաններին ու քաղաքագետներին, քանզի խաչակրաց արշավանքների ֆենոմենը այնպիսի մի երևույթ էր, որն իր շրջագծում էր ներառում ոչ միայն Արևմուտքի ու Մերձավոր Արևելքի, այլև Փոքր Ասիայի ու Հեռավոր Արևելքի երկրները, պայմանավորված՝ այդ աննախադեպ իրադարձություններին ունեցած վերջիններիս կամա թե ակամա մասնակցությունը: Ընդ որում, թեև ժամանակին թե՛ քրիստոնյա, և թե՛ մահմեդական ժամանակագիրներն ու պատմիչները գրառել ու յուրովի մեկնաբանել են խաչակրաց բոլոր արշավանքների իրադարձությունները, սակայն այդ թեմային նվիրված պատմագիտական հետազոտությունները մեծամասամբ զբվել են եվրոպացիների կողմից և հիմնականում՝ եվրոպացի ժամանակագիրների թողած գրառումների հիման վրա: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ արշավանքներն առավելապես ներկայացված են ըստ եվրոպացու ընկալման ու տեսանկյան, մինչդեռ մահմեդական պատմիչների հակադիր մտեցումները, ինչպես նաև հայ ժամանակագիրների ու պատմիչների յուրովի տեսակետները նույն այդ իրադարձությունների հանդեպ, ուղղակի, անտեսվել են, կամ էլ շրջանառություն մեջ են դրվել միայն այն մտեցումները, և օգտագործվել են այն նյութերը, որոնք ըստ էության չեն հղվել: Քննարկելով այդ խնդիրը, ճանաչված արևելագետ-պատմաբան Նիկ. Կոնրադը (1891-1970 թթ.) իրավա-

ցիւրերն հարցն ուղղելով այն պատմաբաններին, որոնք այդ հանգամանքն անտեսում են, գրում է. «Բայց չէ՞ որ դա նաև Արևելքի ժողովուրդների պատմությունն է»¹: Եվ որպեսզի իրենից բավական բարդ ու երկարատև գործընթաց ներկայացնող խաչակրաց արշավանքների պատմությունը որպես համաշխարհային պատմության անքակտելի մաս, հնարավորինս իրատեսորեն բացահայտի այդ երկարաժամկետ իրադարձությունների բուն էությունն ու բովանդակությունը, որպեսզի այդ ամենն ի հայտ բերի «Համապատմական, այսինքն, ավելի ճշմարտացի լույսի տակ», Կոնրադը նաև այն միտքն է հայտնում, թե՛ հարկ է այն ղիտարիկել ոչ թե «այս» կամ «այն» կողմից, այլ՝ այսպես ասած, «վերևից», այսինքն՝ անկախ «այս» կամ «այն» կողմի ունեցած հայեցակետից, քանզի դրանք փոխկապակցված են²: Որպես Արևելքի ու Արևմուտքի պատմության փոխկապակցվածության հիմնավորում, նա հիշեցնում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից ի վեր Արևմուտքն ու Արևելքն այլևս տարբաժանված չեն եղել, որ թե՛ Հռոմեական կայսրությունն ու Բյուզանդիան և թե՛ Սիրիան ու Եգիպտոսը միաժամանակ եղել են ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելյան երևույթ, և նույնիսկ Մոնղոլական կայսրությունը, որ XIII-XIV դարերում Խաղաղ օվկիանոսից ձգվում էր մինչև Արևմտյան Եվրոպայի սահմանները, պատկանում է թե՛ Արևելքի և թե՛ Արևմուտքի պատմությանը³: Այդ ամենն առավել քան ճշմարտացի է, սակայն, այս դեպքում նկատենք, որ խաչակրաց արշավանքների համապատմական կամ համընդհանուր պատմությունը ստեղծելու, կամ ճիշտ կլինի ասել՝ քիչ թե շատ ճշմարտացիությունը մոտ վերականգնելու համար, նախ հարկ է, որպեսզի տվյալ ազգի պատմաբանները առաջին հերթին ներկայացնեն իրենց ժողովուրդների այս կամ այն շրջանի պատմությունը, իհարկե, օգտագործելով ազգային ժամանակագիրների գրառումներն, ու, իհարկե, վերոհիշյալ պատմական իրադարձությունները դիտարկեն, վերլուծեն ու ներկայացնեն ըստ ազգային շահերի, բայց և՛ անաչառ լույսի տակ: Փաստ է, որ առանց մասնավորի ստեղծման, ընդհանուր օբյեկտիվորեն ստեղծել հնարավոր չէ:

¹ Н. Конрад. Запад и Восток. М., 1972, стр.19.

² Անդ:

³ Անդ:

Եվ եթե այս չափանիշներով մոտենանք Կիլիկյան Հայաստանին, որն ի սկզբանե եղել է խաչակրաց արշավանքների թռչուկ մեջ, ինչպես նաև՝ այդ թեմային վերաբերող հայ պատմագիրների հարուստ ժառանգությունն ու, դրա օգտագործմանը պատմագիտություն մեջ, ապա, թերևս, ցավով պետք է նշենք, որ ոչ միայն հայ պատմաբանները չեն ստեղծել Կիլիկիո Հայկական պետությանն առնչվող խաչակրաց իրադարձությունների թնջուկի մեջ թափանցող, և ընդհանրապես պատմական ամբողջ գործընթացը բացահայտող, եթե ոչ լիարժեք, ապա գոնե ճանաչողական աշխատություններ, այլև հայ գրողները պատմավեպ գրելու ցանկություն կամ գուցե տաղանդ չունենանալով, երբեկից իրենց ստեղծագործական շրջանակներում չեն ներառել պատմական այդ անչափ հետաքրքիր ու հարուստ եղելություններին մասնակցած ու որոշակիորեն մեծ դեր խաղացած Կիլիկյան Հայաստանն, ու, ինչ խոսք, դիվանագիտական ու քաղաքական մեծ տաղանդով օժտված Հայոց անկրկնելի երկու թագավորներին՝ Լևոն Բ-ին և Հիթուս Ա-ին: Աներկբա է, որ խորհրդային տարիներին գրվել են երկու աշխատություններ ու մի շարք հոդվածներ, որոնք ինչ-ինչ խնդիրներում, անկասկած, կրում են խորհրդային ժամանակաշրջանի նեղ ու կաշկանդված մտեցումների, ղրբորոշումների և մտածակերպի կնիքը, սակայն, ըստ էություն զբաղված են ներկայացնելով Կիլիկյան Հայաստանի պատմաաշխարհագրական նկարագիրն ու միջազգային առևտրի բնագավառում վերջինիս խաղացած խոշոր դերը, թեև այդ առումներով շատ արժեքավոր ու շահեկան են, սակայն խնդրո առարկա թեմային նվիրելով միայն մի քանի տող, խուսափելով մի շարք կարևոր խնդիրների առաջաշուկից, բնականաբար, կատարում են ոչ ճիշտ, հապճեպ մեկնարանություններ, տալիս են վեհերոտ գնահատականներ⁴: Ասել է թե, հայ պատմաբանները խաչակրաց արշավանքներին, և մասնավորապես, դրանցում Կիլիկիո Հայոց պետության, հայ իշխանների ու թագավորների ունեցած անմիջական մասնակցությունը նվիրված ոչ մի աշխատություն չեն գրել:

⁴ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952; А. Գ. Сукиасян, История Киликийского Армянского Государства и права (XI-XIV вв.), Ереван, 1969; Ա. Գալստյան, Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945; Մ. Վ. Բունյացյան, Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, «Պարսմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 4:

Խաչակրաց արշավանքներին նվիրված միակ հայերեն գիրքը, որ 2005 թվականին հրատարակվեց՝ «Խաչակիրները և հայերը» ժողովածուի առաջին հատորն է, ուր հայ գրականագետ-բյուզանդագետ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը թարգմանաբար ներկայացնելով հայադիտության համար վաղուց փափագելի դասական պատմագետներ Ֆերդինանդ Շալանդոնի, Ռընե Գրուսեի, Ստիվեն Ռանսֆմենի և Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի՝ խաչակրաց արշավանքների պատմությանը նվիրված հետազոտությունների՝ Կլիելյան Հայաստանին առնչվող հատվածները, գրել է նաև ամփոփիչ ներածական: Այդ հակիրճ, բայց որոշակիորեն ճանաչողական արժեք ունեցող ներածականը գնահատելի է ոչ միայն այն առումով, որ հեղինակը հիմնվելով վերոհիշյալ եվրոպացի և այլ պատմագետների աշխատությունների վրա, առաջին անգամ հայ ընթերցողին է ներկայացնում խաչակիրների լատինական հինգ պետությունների ստեղծման թեև սեղմ, բայց ամբողջական պատմությունը, այլև բացի հայկականից օգտագործելով օտար մի շարք (հայկական, հունական, արաբական) աղբյուրներ ու պատմագիտական աշխատություններ, այն հարստացնում է դիտական արժեք ունեցող լայն ծանոթագրություններով: Ու թեև, ներածությունն այդ թե՛ իր բովանդակությամբ և թե՛ ճշգրտող ու լրացնող ծանոթագրություններով մեծ ներդրում է այդ բնագավառում, սակայն այն հանդամանքը, որ մեր օրերում ապրող գիտնականն ու քաղաքական ճանաչված գործիչը անցյալի այդ աննախադեպ իրադարձությունների և արդի շրջանում Մերձավոր Արևելքում ստեղծված առավել քան բարդ իրավիճակի միջև ներքին ու շարունակական կապ էի տեսնում, կամ, ավելի ճիշտ, տեսնում է (որպես քաղաքական գործիչ և որպես պատմության գիտակ չէր կարող չտեսնել), բայց այդ մասին զոնն էի ակնարկում, այսինքն՝ փորձ անգամ չի անում նշված տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական՝ հոացող քուրա հիշեցնող, պատերազմական ու ահաբեկչական գործողություններով անվերջ բորբոքվող իրադարձությունները բխեցնել անցյալից՝ որպես վերջինիս տրամաբանական հետևանք, կարծում ենք, այդ առումով արդեն, մեր գիտական, քաղաքական ու հասարակական այսօրվա պահանջներին չի բավարարում:

Իսկ, եթե ընդհանուր առմամբ հարցին մոտենանք, ապա հարկ է ասել, որ հատկապես մեր օրերի գիտնականը, մասնավորապես, գրականագետ-պատմաբանը լինելով իր ժամանակի մարդը, ներ-

կայիս կնճռոտ ու անլուծելի համարվող խնդիրների առաջացման շարժառիթն ու սկզբնանյութը, ինչպես նաև ակնկալվող լուծման պատասխանը, կամ նույնն է, թե՛ բանալին պետք է փնտրի անցյալում, քանզի վաղուց արդեն մարդկությունը չի բավարարում ոչ միայն պատմության ուղղակի նկարագրությունն ու, վերջինս բարոյախոսական նպատակներին ծառայեցնելը, այլև անհատական կամ հասարակական ինչ-ինչ երևույթներ ըմբռնելու համար կատարվող նեղ ու միակողմանի ուսումնասիրությունները: Այսինքն, մեր ժամանակակիցը՝ ընթերցողը, պատմաբանից, ինչպես նաև պատմավիպասանից սպասում է անցյալ ու ներկա իրադարձությունները կապակցող ներքին ու արտաքին գործոնների, կապերի ու շարժառիթների բացահայտում, որը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ վրջիններս իրենց համար սահմանեն այդ նպատակը հետապնդող տեսանկի չափանիշներ ու սկզբունքներ, և ինչ խոսք՝ մաքսիմալ ազնվություն:

Իսկ թե ինչպիսի՞ սկզբունքներով ու մոտեցումներով է առաջնորդվել, և իր համար ինչպիսի՞ չափանիշներ է սահմանել լեհ ճանաչված պատմավիպասան Յան Դորբաչինսկին (1910-1994 թթ.) խաչակրաց ու թ արշավանքների պատմության ուսումնասիրման ընթացքում, ու խնդրո առարկա «Իմաստության բանալի»-ն գրելիս, պատասխան են տալիս պատմավիպի ոչ միայն գաղափարական բովանդակությունը, բուն ֆարուլան և անգամ՝ խորագիրը, այլև տարբեր ժամանակ ու տարբեր առիթներով այդ թեմայի շուրջ արտահայտած նրա տեսակետները: Դրա պատասխանը, մասնավորապես, տալիս են նաև լեհ գրողի պատմագիտական երկու աշխատություններից մեկը, որը, թեև, ըստ էության գիտական ապարատի բացակայության և հաճախ ոչ այնքան խորը վերլուծությունների պատճառով առավել գիտամասսայական բնույթ է կրում, սակայն բավական լայն ու ամբողջական պատկերացում է տալիս ինչպես վերոհիշյալ արշավանքների, այնպես էլ այդ ամենի շուրջ նրա ունեցած հայեցակետի մասին: Բայց, խնդրը նրանումն է, որ Դորբաչինսկին հենց այդ նպատակադրումն էլ հետապնդել է, քանզի նրան երկար ժամանակ անհանգստացնում էր այն հանդամանքը, որ լեհ լայն հասարակայնությունը ոչ միայն անտեղյակ է քրիստոնեության պատմության առաջին հազարամյակին, այլև՝ խաչակրաց արշավանքների երկդարյա բուն պատմությունը՝ պատմաքաղաքական իր բոլոր հետևանքներով:

Իր այդ երկու աշխատություններով, որոնք համապատասխանաբար կրում են «Głosy czasu» (Ժամանակի ձայները)⁵ և «Doba krucjat» (Խաչակիրների ժամանակը) բավական խոսուն խորագրերը, հեղինակն աշխատում է բավարարել երկու հազար տարվա պատմությունն ունեցող քրիստոնեական ինստիտուտի մասին լայն տեղեկատվության վաղեմի մեծ պահանջարկը: Առաջնորդվելով անգլիացի պատմաբան Չ. Դավսոնի մեթոդաբանական հայեցակարգով, առաջին գրքում նա ներկայացնում է քրիստոնեական եկեղեցու հազարամյա, իսկ երկրորդում՝ երկհարյուրամյա պատմությունը, և այնպիսի կառուցվածք ու հարցադրումների ձև է ընտրում, որ իր առջև դրված այդ բավական բարդ խնդրին տալիս է ժամանակակից հնչեղություն այն առումով, որ ինչպես այսօրվա, այնպես էլ վաղ անցյալի դեպքերի ու երևույթների համեմատության, ճշմարտությունների դոյուկյան ու որոնման, հանդուրժողականության, պայքարի ձևերի, և վերջապես, բարոյական չափանիշների հանդեպ ընթերցողի մոտ անվերջ հանպատրաստի հարցեր են ծնվում: Իսկ դա նշանակում է, որ լեհ գրողը պատմական մտորումները մեր ժամանակների համար շատ կարևոր է համարում, քանի որ պատմականություն կորստի աճման միտումները առավել քան նկատելի է համարում: Եկեղեցու պատմության գործընթացի մեկնաբանումն ըստ «Ժամանակի ձայներ»-ի հայեցակետի՝ շատ հետաքրքիր փորձ է, քանզի այն անմիջականորեն է առնչվում XX-XXI դարերի անցումային դարաշրջաններին: Ուշագրավ է, որ հենց աշխատության սկզբում Դոբրաչինսկին արդեն իսկ վերոնշյալի հայտն է ներկայացնում, երբ զուգահեռ է անցկացնում 1964 թվականին առաջին անգամ Սուրբ երկիր ուխտագնացության մեկնած և արդեն 600 միլիոն հավատացյալների առաջնորդ Պողոս VI-ի և, IV դարում միայն մի քանի հազար հավատացյալների առաջնորդ, քրիստոնյաների առաջին պապ համարվող Սբ. Պետրոսի միջև, որը Հռոմ է մեկնում այնտեղ հիմնադրելու եկեղեցու մայրաքաղաքը: Սակայն, ըստ Դոբրաչինսկու՝ ամենակարևորն այն է, որ XX դարի երկրորդ կեսին դարերի խորքից ժամանակի ձայները վերջապես լսում, ու առաջին անգամ արձագանքում են Վատիկանի Վեհաժողովն ու Հովհաննես XXIII-ն ու հատկապես Հովհաննես Պողոս II պապը և փորձում դրանց պատասխանել:

⁵ Jan Dobraczyński, Głosy czasu, W-wa, 1966.

Բայց մինչ այս հարցի անհրաժեշտ մեկնաբանումը, թերևս հարկ է նշել, որ քրիստոնեական համընդհանուր պատմության՝ մեզ հետաքրքրող վերոհիշյալ երկրորդ աշխատության մեջ, որն ընդգրկում է խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանը, Դոբրաչինսկին հենվելով օտարերկրյա պատմական աղբյուրների ու գիտական ուսումնասիրությունների վրա, խաչակրաց այդ երկարատև դարաշրջանը ներկայացնում է Հռոմի պապերի, թագավորների ու զորավարների բավական գունեղ ու համոզիչ կերպարների շղթայով, ու թեև աշխարհի քրիստոնեացման գործընթացը ներքին-կաթոլիկական տեսանկյունով է դիտարկում, սակայն սսվերում չի թողնում երկրագնդի մյուս հատվածներում տեղի ունեցող գործընթացները՝ այդ ամենը ներառելով էկումենյան դաշտում⁶: Լեհ պատմաբան Անջեյ Պոլկովսկին Դոբրաչինսկու հենց այս հայեցակետն էլ նշված աշխատությունների ամենամեծ արժանիքն է համարում, քանզի գտնում է, որ լեհ իրականության մեջ առաջին անգամն է, որ բարձրացվում է Ասիայի քրիստոնեացման խնդիրը, և առաջին անգամն է, որ օբյեկտիվորեն ներկայացվում է մահմեդական աշխարհը⁷:

Իսկ այդ հայեցակետը, որ Դոբրաչինսկու մոտ ձևավորվել էր դեռևս 1930-ական թվականներին ու ետպատերազմյան շրջանում, երբ նա ձեռնամուխ էր եղել խաչակրաց դարաշրջանի պատմական ու գիտական նյութերի ուսումնասիրմանը, մինչ այդ, արդեն իսկ զբաղվել էր «Իմաստության բանալի» պատմավեպում, որը հրատարակվել էր նշված աշխատություններից տասնհինգ տարի առաջ՝ 1951 թվականին: Իսկ դա նշանակում է, որ լեհ գրողը տասնամյակներ շարունակ հավատարիմ մնալով իր սկզբունքներին ու իր հայեցակետին, ինչպես իր պատմավեպերում, այնպես էլ նշված պատմագիտական ուսումնասիրություններում, հերավի, ներկայացնում է այնպիսի յուրատիպ մտաբանումներ ու կատարում նույնքան յուրատիպ մեկնաբանություններ, որոնք էլ հենց հիմք ընդունելով, ընթերցողն արդեն դուրսուրջում է կարողանում պատմական բարդ իրադարձությունները դասակարգել, կարևորն ու երկրորդականը իրարից զատել, գնահատել դրանք, ու գտնել արդի իրագործու-

⁶ «Էկումենիկ» հունարեն նշանակում է «սիեգրակալ»: «Տիեգրակալ եկեղեցի» փերմից սպեղծել է Էկումենիկ շարժման մասն Ջոն Մոպպո:

⁷ Andrzej Polkowski, Chrzescianstwo i Głosy czasu (od I do XIII wieku), "Życie i Myśl", № 11-12, XI-XII, 1961.

թյունների ու երևույթների հետ վերջիններիս ունեցած տրամաբանական կապը: Իսկ որ ժամանակակից ընթերցողն այդ ամենն ըստ հարկի կընկալի, լեհ գրողը չի էլ կասկածել, հակառակ դեպքում՝ 1955 թվականին հրապարակավ չէր հայտարարի, թե՛ «իմ ընթերցողները միշտ էլ հասկացել են, որ երբ զիմում ենք պատմական թեմաների, միշտ էլ խոսում ենք ժամանակակից կյանքի մասին»⁸: Ինչ խոսք, միայն Դորբաչինսկին չէ, որ նման միտումներով էր առաջնորդվում, սակայն, ի տարբերություն շատ ու շատ գրողների, որոնք անցյալի իրադարձությունները համակարգում են, այսպես ասած, ստատիկ վիճակում, այսինքն՝ փաստերն ու փաստարկները ներկայացնում են որպես հիերարխիկա՞ծ ու բյուրեղացված մի փակ աշխարհ, «Իմաստություն բանալի» պատմավեպում հեղինակն ինքն իր հետ պայքարի մեջ մտնելով, և հին ու նոր աշխարհի հետ բանավիճելով, հենց իր այդ ներքին անհամաձայնությունն, ու անվերջ դործող դարգացումներին գործուն ու ճկուն մասնակցությունն բերելու շնորհիվ է, որ հասնում է այն բանին, ինչին ձգտում է, ստեղծում է այն, ինչը միայն գրողական մեծ ջանքերը, ճկուն միտքն ու տաղանդը կարող էին ստեղծել: Իսկ որ նա խաչակրաց երկղարյա արշավանքների այդ ահուկի ու անսպառ նյութերի, այդ լայնահուն թեմայի մեջ ամենաբնորոշ ու ղիպուկ, ալֆան ու օմեգան իր մեջ ամփոփող փոքր ժամանակահատվածն է ընտրում, և իր եռաչափ մոտեցումներով կարողանում է ի ցույց դնել այդ «Սուրբ պատերազմներին» բուն էությունը, դա մեծ հաղթանակ է ոչ միայն լեհ, այլև համաաշխարհային պատմավիպասանության, և ինչո՞ւ չէ, նաև՝ պատմագրության համար:

Այս դեպքում հատկապես հարկ է նկատի ունենալ և այն հանգամանքը, որ նշված դարերում սկզբունքորեն գոյություն են ունեցել խաչակրաց պատերազմների երեք տեսակ: Իբերական թերակղզում՝ Իսպանիայում եղել է ազատագրական, Արևելյան Եվրոպայում՝ բռնազավթման, և Մերձավոր Արևելքում՝ գաղութատիրական, որոնցից երկրորդը՝ գերմանական Drang nach Osten-ը, կամ Տետոնական ուխտի խաչակիրները, թեև XIII դարավերջին բռնազավթում են լեհական հողերը, տիրում Սկանդինավիայի հարավին, Չեխիային ու Մորավիային, Բալթիկ ծովեզերյա տարածքներին, որոնց զեմ նշված երկրների ժողովուրդները արյունալի պայքար են մղում

⁸ Jan Dobraczyński, "Nowa kultura", 1955, № 2.

ավելի քան երկու հարյուր տարի, և, այդուամենայնիվ, Դորբաչինսկին պատմավեպի նյութ է դարձնում ոչ թե իր երկիրը նվաճած, այլ՝ Մերձավոր Արևելք ուղղված խաչակիրների պատմական իրադարձությունները, քանզի դրանցով են պայմանավորվում հետագա դարերի ու մեր օրերի աշխարհադաշտական բոլոր դարգացումները:

Ուշագրավն այն է, որ Պաղեստինի, Սիրիայի, Կիլիկյան Հայաստանի ու Բյուզանդիայի տարածքներում տեղի ունեցող անվերջանալի այդ պատերազմներն ի սկզբանե կարելի է բնորոշել որպես եվրոպացիների և արաբների կողմից երկուստեք ներխուժում՝ ինչպես քրիստոնյաների, այնպես էլ մահմեդականների համար նույնարժեք սրբություններին, մասնավորապես, Երուսաղեմին տիրելու համար: Բայց միայն այն տարբերությամբ, որ եվրոպայից ժամանած խաչակիրները քրիստոնեական սրբություններին տիրելով, ինչպես Դորբաչինսկին է գրում. «...իրենց քրիստոնյա եղբայրակիցներին ընդհանրապես չէին պաշտպանում, և զեռ արևելյան այդ տեղացի քրիստոնյաների գլխի վրայով էին ուղում տիրել Սուրբ Երկրին»⁹, մինչդեռ մահմեդականները հեռատես լինելով, հակառակը՝ աստարում էին տեղացի իրենց հավատակիցներին: Ցավալի այն հանգամանքն էլ նկատի ունենանք, որ եվրոպացի քրիստոնյաներն ընդհանրապես արհամարհում, հաշվի չէին առնում արևելյան քրիստոնյաներին (որոնք, հիմնականում լինելով հույներ, հայեր, եթովպացիներ՝ շատ ավելի վաղ էին ընդունել քրիստոնեությունը), և մահմեդականներին հավասար՝ նրանց նույնպես համարում էին հերետիկոսներ (միջնադարում մահմեդականությունն ընկալվում էր որպես հերետիկոսություն): Այսինքն, եթե միայն կրոնական առումով դիտարկենք այս պատերազմները, ապա կարող ենք փաստել, որ դրանք հիմնականում տեղի էին ունենում կաթոլիկ աշխարհի և այսպես կոչված՝ մահմեդական հերետիկոսների ու քրիստոնյա հերձվածողների միջև: Իսկ եթե ի հավելումն վերոհիշյալի, միջնադարյան կրոնաքաղաքական այդ իրադարձություններին նայենք արդեն ֆեոդալ կղերականության հայեցակետով ու դիրքորոշմամբ, ապա առավել քան հասկանալի կլինի, որ ինչպես Սիրիա-պաղեստինյան քրիստոնյաների, այնպես էլ Կիլիկյան Հայաստանի ու Բյուզանդիայի քրիստոնյա ընկալություն, մասնավորապես, ասպետության, ազնվականության, իշխանների և նույնիսկ թագավորների

⁹ Jan Dobraczyński, Potszeba dialogu, «Kierunki», № 6 (660), 9.2., 1969.

ու կայսրերի հանդեպ խաչակիրների ցուցաբերած ամբարտաւան ու լիտի, կոշտ ու բիրտ, հանգուզն ու վայրագ պահվածքի ու վերաբերմունքի հիմքն ու, կատարած գործողությունների պատրվակային զրդապատճառներն իրենց իսկ թերարժեքություն բարդույթով պայմանավորված՝ նրանց հողային տարածքներին, անշարժ ու շարժական նյութական հարստություններին տիրելու անհազուրդ տենչն ու ակնկալիքներն էին:

Դորբաչինսկին, որ, ինչպես անցյալի, այնպես էլ արդի ժամանակների համար խիստ անհրաժեշտություն է համարում Արևմուտք-Արևելք երկխոսությունը, որը, դժբախտաբար, Արևմուտքի կարճատեսությունն ու ոչ ճկուն քաղաքականության պատճառով դարերի ընթացքում այդպես էլ չկայացավ, ու այժմ էլ չի կայանում, կամ որևէ արդյունք չի տալիս, իսկ միջնադարում էլ միսիոներական գործունեությունը հետաքրքրում էր միայն որոշ անհատների, անչափ բարձր է գնահատում Հեռավոր Արևելքում՝ Չինաստանում ու Մոնղոլիայում Արևմուտքի հետ սկսված երկխոսության այն փորձերը, որ քրիստոնյա նեստորականներն էին նախաձեռնում: Նա մեծ ցավ է ապրում, որ քրիստոնյա-նեստորական մոնղոլների հետ իրական երկխոսության մեծ հնարավորությունն ըստ հարկի չի ընկալվում ու չի գնահատվում եվրոպացի ժամանակակիցների կողմից ինչպես Սուրբ Երկրի ազատագրման, այնպես էլ մոնղոլներին քրիստոնեացնելու խնդիրների լուծման առումով, և որ արդի պատմաբաններն էլ ընդհանրապես իրազեկ չեն այդ ամենին, և եթե անգամ ոմանք իրազեկ են, ապա լուր էն այդ մասին¹⁰:

Ընդ որում, եվրոպայի և Միջերկրականի ամենգրեթե երկրների միջև անհրաժեշտ երկխոսության բացակայությունն է հենց, որ մասամբ պայմանավորում է խաչակրաց արշավանքների չափից ավելի երկարատև ու շարունակական (պերմանենտ) ընթացքը: Միակ անձնավորությունն, ըստ Դորբաչինսկու, որն իր ժամանակից վեր կանգնած լինելով, աչքի էր ընկնում ղեկավանադիտական ու քաղաքական իր հեռատեսությամբ, երկխոսություն սկսելու խիզախությամբ, այն հմտորեն վարելու ճկունությամբ և հանճարեղ ծրագիր կազմելու ու գործարկելու նույնքան հմտությամբ՝ Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ն էր: Հայոց թագավորի մասին ունեցած նրա ամենաբարձր կարծիքն ու զրան համահունչ գնահատականները, որ կարմիր, բայց

¹⁰ Stū Jan Dobraczyński, Potszeba dialogu, «Kierunki», № 6 (660), 9.2., 1969.

ոչ թե թելի, այլ լայն ու թանձրագույն ժապավենի նման սկզբից մինչև վերջ ձգվում է խնդրո առարկա պատմավեպում, քանզի նա է ժամանակի հերոսը, և արդեն կարմիր թելի նման անհրաժեշտության դեպքում՝ տեսանելիորեն, կամ էլ՝ անտես, ըստ մտքի տրամաբանության, անցնում է պատմագիտական վերոնշյալ աշխատությունների ու հոդվածների միջով, ոչ միայն անհատին վերաբերող, այլ նաև, ու առաջին հերթին, հայրենի մտածելակերպի ու հոգեկերտվածքի ընտրողումն է: Դա է վկայում թեկուզև 1969 թվականին խաչակրաց արշավանքներին վերաբերող հոդվածում հայտնած նրա ղեկավար ու խորթափանց հետևյալ միտքը. «...Հանուն խաչի առաջին կոչը, սակայն, հնչեցվել է Բյուզանդիայի Հերակլես կայսեր կողմից, երբ նա պատրաստվում էր ղեկավարվել պարսկական ներխուժմանը: Հերակլեսը ծագումով հայ էր, իսկ Հայաստանն էլ, նկատենք, բավական յուրատիպ մի հանգամանք՝ միշտ էլ հանդես է եկել որպես արևմտյան մտքի կրողը արևելյան կայսրությունում: Դա հավանորեն, պայմանավորված էր այն բանով, որ լինելով սահմանապահ երկիր քրիստոնեական այդ կայսրության և Արևելքում ծնվող կայսրությունների միջև, Հայաստանը, որի անկախության հանդեպ, ի դեպ, վերջիններս ոտնձգություններ էին կատարում, շատ ավելի վաղ է սերտ կապ ստեղծել կրոնական զգացումների ու ազգային գիտակցության միջև»¹¹: Այսինքն, Դորբաչինսկին քաջ հասկանում էր, որ դեռևս անտիկ շրջանից հունական, ապա նաև հռոմեական բարձր մշակույթին սերտորեն առնչվող հայությունը մեր ժամանակաշրջանի արդեն ընդունված կատեգորիաների չափորոշմամբ՝ շատ ավելի վաղ էր եվրոպացի դարձել, քանզի քրիստոնեությունն ընկալելով որպես բարոյական վարդապետություն՝ կրոնական իր այդ դավանանքը միահյուսել էր ազգի պահպանման, և հայրենի տարածքների պաշտպանության գերնպատակներին:

Եվրոպացիների մոտ եղած հենց այդ կարգի, վերոնշյալ կապի բացակայությունն էլ ստիպում է մինչև ուղն ու ծուծը կաթուղի ու հայրենասեր, և, անշուշտ, մեծ հույսերով Դորբաչինսկու ծանրակշիռ ու համարձակ, բայց և նույնքան էլ հանդարտ ու հավասարակշռված քննադատության իր սլաքն ուղղել Արևմուտքի, և հատկապես դեպի հարազատ կաթուղի եկեղեցին, որի՝ ոչ միայն իրար հաջորդող տասնմեկ պապերը լինելով գաղափարական առաջնորդ-

¹¹ Stū Jan Dobraczyński, Potszeba dialogu, «Kierunki», № 6 (660), 9.2., 1969.:

ները խաչակրաց արշավանքների, հրաժարվում են Արևելքի երկրների կողմից առաջարկվող երկխոսությունից ու դաշնությունից, և տնտեսապես առավել զարգացած Մերձավոր Արևելքին տիրելու նպատակով շարունակում են այդ տարածաշրջանի մահմեդականներին և նույնիսկ արևելյան քրիստոնյաներին իրենց ձեռնարկած ութ արշավանքների ընթացքում սպանդի ենթարկել, այլև հետագա դարերում անգամ նրանց իրավահաջորդները զղջման խոսքի ու սպաշխարանքի մասին անգամ չեն մտածում: Ինչպես Դորբաչինսկին է խորը բավարարվածություն անշուք, և ինչպես վերում արդեն ասացինք, առաջինը, և այն էլ XX դարակեսին, Հովհաննես XXIII պապն էր, որ Վատիկանի Երկրորդ վեհաժողովում Կաթոլիկ եկեղեցու բարեփոխումների իր ծրագրով մարտահրավեր է նետում պապականության կաթոլիկությանը, բայց, ցավոք, ավելի առաջ չի դնում¹²:

Ճիշտ է, վերջին երեք հարյուրամյակներում աշխարհում տեղի ունեցող սոցիալ-հասարակական տեղաշարժերը, ազատագրական ու հակաազդեցիկատիրական պատերազմները, արդյունաբերություն ու տեխնիկայի զարգացումն իրենց կնիքը թողնելով կյանքի վրա, պահանջ են առաջացնում, որպեսզի շատ ու շատ խնդիրների հանդեպ եկեղեցին նույնպես փոխի իր դիրքորոշումները, բայց եկեղեցին կույր ու խուլ ձևանալով, շատ մեծ ուշացումով է դրան տեղի տալիս: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ Լուսավորություն դարաշրջանում Կաթոլիկ եկեղեցին արդեն կորցրել էր իր ազդեցությունը մտավորականության վրա, բայց այդ ազդեցությունը դեռևս պահպանում էր մասսաների վրա, իսկ XX դարում էլ հասկանում է, որ այդ կապը նույնպես կորցնում է, քանի որ մտավորականությունը միշտ էլ վերջիններիս համար մեմբրանի դեր է կատարում, ուստի և, փորձում է իր այդ ինստիտուտը «մոդեռնիզացնելով» նախկին ազդեցությունը վերականգնել, և, սակայն, անհաջողություն է մատնվում, ապա պարզ կլինի, թե ինչու XX դարակեսից արդեն սկսած, աշխարհի հետ երկխոսություն սկսելու հնազույն այդ դադափարը, թեև աստիճանաբար ու շատ դանդաղ, այդուամենայնիվ, կարծես թե իրագործման ճանապարհ է հարթում:

Ուշադրավ է, սակայն, որ ո՛չ Պիոս XI պապը, և ո՛չ էլ Հովհաննես XXIII պապը անդրադառնալով հավատացյալների կորստի

¹² «Ślowo powszechne», № 35, 1, 2, 1968.

ու եկեղեցու բարենորոգման խնդիրներին, անգամ չեն ակնարկում խաչակրաց արշավանքների ֆենոմենն իրենց կողմից ստեղծելու մասին: Եվ միայն չարաբաստիկ այդ իրադարձությունների ավարտից յոթ հարյուր տարի անց՝ 2000 թ. մարտի 12-ին Հռոմի Ար. Պետրոս տաճարում քրիստոնեության ընդունման 2000-ամյակին նվիրված տոնակատարության օրերին տրված պատարագի ժամանակ է, որ քաջություն է ունենում խոսել Հռոմի 264-րդ պապ Հովհաննես-Պողոս II-ը: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցին որպես ինստիտուտ, անցյալում գործած մեղքերի, մասնավորապես, խաչակրաց արշավանքներ կազմակերպելու, ինչպես նաև ինկվիզիցիա (հավատաքննություն) իրականացնելու համար երբևիցե իրեն մեղավոր չի ճանաչել, ու իր մեղքը չի խոստովանել, ապա պարզ կլինի, թե կաթոլիկ աշխարհի միլիոնավոր հավատացյալները ինչպիսի ապշահար ցնցումով են ընդունում քավության այդ զգալացունց հայտարարությունը, կամ նույնն է թե՛ դեկլարացիան: Նկատենք, սակայն, որ կաթոլիկ աշխարհը, և ընդհանրապես համաշխարհային հասարակայնությունը պապի այդ աղոթք-քավությունը միանշանակ չի ընդունում: Բավական է ասել, որ պապի ընդդիմախոսները մի կողմ թողնելով պատմական ահռելի նյութն, ու մեկնաբանելով միայն թողություն խնդիրը, պապին մեղադրում են այն բանում, թե՛ նա պատմականորեն չի փաստագրում քավության առարկան, ու եթե անգամ դա աներ էլ, ապա հարց կառաջանար, թե ինչպե՞ս կարելի է թողություն խնդրել ու արտաբերել *tua culpa, tua culpa, tua maxima culpa* այն մարդկանց մեղքերի համար, որոնք վաղուց են վախճանվել: Ավիլին, նրանք այդ քայլում տեսնում են XX դարի անշնորհակալ վերաբերմունքը խաչակրաց դարաշրջանի մարդկանց հանդեպ, որոնց ընդհանրապես պետք չէ մեղադրել, քանզի «նրանք Աստուծոն հարգանքի տուրք մատուցելու բոլորովին այլ պատկերացում ու ձև են ունեցել»¹³: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ անցյալի մեղքերը համարելով *de facto* և գտնելով, որ նման քավությունը քրիստոնեական վարդապետությունը չի պատկանում, որ այն նսեմացնում ու հեղինակազրկում է եկեղեցին, ապա կարող ենք հստակ ասել, որ պապականության հենց այդ կարգի ու տեսակի մարդկանց մեղքով էր, որ դարեր շարունակ այդ խնդրին անդրադառնալը «տաբու» էր դարձել կղերականության

4289

¹³ Karol Stehlin, *Mea culpa* Kościół, «Zawsze wiemi», Rocznik, № 4/035/, 2000.

Համար, և, որ այժմ էլ աշխարհի բոլոր տարածաշրջաններից խան-
 ճահոտ արձակող Հիմնախնդիրները նաև նման նեղ ու կարծր դիր-
 քորոշումների հետևանքով է, որ լուծումներ չեն գտնում: Դորբա-
 չինսկին քաջ գիտակցելով, որ աշխարհի բարդ խնդիրների լուծու-
 մը պայմանավորվում է մարդկանց՝ չարի ու բարու ընտրությունը,
 իզուր չէ, որ գրում է, թե՛ «Մենք պետք է հասկանանք աշխարհի
 հանդեպ գործած մեր մեղքերը: Եթե մեր այդ քայլը հասկացվի, և
 այդ ճանապարհին հանդիպեն այնպիսի մարդիկ, որոնք նույնպես
 նույն բանն են ցանկանում, ապա չեմ կասկածում, որ կստեղծենք
 այնպիսի պայմաններ, որ աշխարհում ծագած Հիմնախնդիրներն
 իրենց լուծումն անպատճառ կգտնեն»¹⁴: Ասել է թե, Դորբաչինս-
 կին ձգտում էր այն բանին, որպեսզի մարդկային միտքը դուրս գա
 ոչ միայն կրավորական (պասսիվ), այլև նախահարձակ վիճակից, և
 մտածող մարդիկ թթվածնով հագեցած այնպիսի օդ ու մթնոլորտ
 ստեղծեն իրենց շուրջը, որ հնարավոր լինի ազատ շնչել ու գործել:

Ու թեև պատմության ու ժամանակակից կյանքի խորագետ Դոր-
 բաչինսկին պարզորոշ տեսնում է, որ մեր ժամանակներն իրենց բո-
 լոր գործընթացներով արմատապես տարբերվում են միջնադարյա-
 նից, սակայն հենվելով համաշխարհային պատմության ու պատ-
 մական տրամաբանության վրա, քաջ գիտակցում է, որ ամեն մի
 հասարակարգ դառնալով նախորդի ժառանգորդը, ոչ միայն իր մեջ
 նարստում է անցողիկ հասարակարգերի բոլոր արատները, այդ
 թվում նաև բարոյական չափանիշները (որոնք, ի դեպ, մարդկու-
 թյան օրրանից սկսած երբևիցե, և ոչ մի առումով փոփոխության
 չեն ենթարկվել), այլև՝ արդի հասարակարգի ծնունդը հանդիսացող
 նոր արատները: Ծիշտ է, նա լավ կաթոլիկ էր, բայց նրա կաթո-
 լիկությունը ժամանակի պահանջներով պայմանավորված՝ ինչ-որ
 չափով հեռանում է կրոնականի ավանդական մոդելից, իսկ ունի-
 վերստություն, էկոմենյան գաղափարախոսության հանդեպ ունե-
 ցած դիրքորոշումն էլ՝ մեր դարաշրջանի սահմաններից, ուստի, այս
 դեպքում արդեն հարկ է որպես իրողություն ընդունել, որ հուճա-
 նիստ ու առաջադեմ լեհ պատմավիպասանը մինչև Հովհաննես-Պո-
 ղոս II պապի կողմից պատմության հեղափոխական վերանայումն
 ու mea culpa-ի ընդունումն է կաթոլիկ եկեղեցուց և եվրոպացիներ-
 ից պահանջել խղճի հաշվետվություն և մեղքերի ընդունում:

¹⁴ Jan Dobraczyński, Potszeba Dialogu, "Kierunki", (660), 9.2. 1969.

Դեռևս անցյալ դարի 50-60-ական թվականներին, նկատի ունե-
 նալով, որ «...տարբեր տարածաշրջաններում նոր պատերազմներ
 են ծագում և դրանք հավակնում են վերածվել մի երրորդ, շատ
 ավելի մեծ ու հզոր, անկառավարելի պատերազմի», Դորբաչինսկին
 գտնում է, որ Արևմուտքի ու Արևելքի խաչաձևման շարունակա-
 կան հակամարտությունը ոչ թե զենքի ուժով, այլ միայն ու միայն
 դիվանագիտության, լայն երկխոսության միջոցով և, այն էլ, որո-
 շակի դրական քայլերով կարելի է լուծել: Այս առումով փաստենք
 միայն, որ նոր ու անկառավարելի այն պատերազմների հավանակա-
 նությունը, որի մասին լեհ գրողը գրում է 1950-ական թվականնե-
 րին, վաղուց է արդեն իրական ու շարունակական դարձել: Եվ եթե
 Կաթոլիկ եկեղեցու առջև նա շատ հստակ է իր պահանջը դնում,
 գրելով, թե՛ «ոչ թե աշխարհն է եկեղեցու համար, այլ եկեղեցին է
 աշխարհի համար» բանաձևը, ապա մարդկությունից էլ պահան-
 ջում է, որպեսզի «մեզ ամբողջությամբ նվիրենք այդ գործին, քան-
 զի ճշմարտությունը շատ ավելին է, քան՝ մենք ինքներս»¹⁵:

Իհարկե, ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ աշխարհքաղաքական ու
 կրոնական այն գործընթացները, ինչը, միջնադարում էին կատար-
 վում, նույնությունը, բայց այլ ձևի ու որակի, և, իհարկե, այլ քո-
 ղի տակ այժմ են կատարվում: Եվ եթե անցյալում անտեսապես
 զարգացած Մերձավոր Արևելքը՝ մեծ հարստության ու էկզոտիկ
 շքեղության այդ աղբյուրը, այդ խոշոր ու համով պատառը եվրո-
 պացի տիրակալները չէին կարող ու չէին ուզում զիջել ոչ միայն
 Սիրիայի արարներին, Եգիպտոսի արարներին ու եգիպտացիներին
 և սելջուկ թուրքերին, այլ նույնիսկ, որքան էլ զարմանալի թվա՝
 արևելցի քրիստոնյաներին ու հենց՝ մեկ-մեկու, ապա մեր ժամա-
 նակներում նույն այդ Մերձավոր Արևելքն ու Պարսից ծոցը որպես
 արդեն նավթի ու գազի մեծ գործոն, որպես էներգետիկաբանների
 աղբյուր, կրկին դարձել են Արևմուտքի, բայց այս անգամ արդեն
 ԱՄՆ-ի և նրան սիրաշահող ու սատարող որոշ երկրների շահա-
 մով քաղաքականության Հիմնական առանցքը: Ավելին, վերջինիս
 աշխարհքաղաքական նման ուղղվածության արդյունքում էլ հենց
 ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան ոչ միայն իրաքի նավթի պաշարներին
 են տեր դառնում (մի կողմ թողնենք հազարավոր զոհերը, ավերա-
 ծություններն ու երկրում ստեղծված քաոսը), այլև Իսրայել-պա-

¹⁵ Słtu Jan Dobraczyński, [ըվ. աշխ.:

ղեստինյան հակամարտության խնդրում սատարելով 1967 թվականից Իսրայելի կողմից Պաղեստինի տարածքների բռնագրավման գործընթացը, այն հասցնում է Գազայում սկսված ռազմական ոչ միայն օդային, այլև ցամաքային գործողությունների: Ներկայումս միակ գերպետության՝ ԱՄՆ-ի միաբևեռ ու ռազմատու քաղաքականության արդյունքում (թեև միաբևեռ այդ մոդելը զնալով գունաթափվում է ոչ միայն Իրաքում ու Աֆղանստանում ունեցած իր անհաջողությունների, այլ նաև՝ աշխարհում սկսված տնտեսական մեծ ճգնաժամի պատճառով), ինչպես վերոնշյալ տարածաշրջանում, այնպես էլ մոլորակի տարբեր մասերում անկայունության աղեղը շարունակ ձգվում ու երկարում է, քանզի կրոնական ու ազգամիջյան հակամարտության և հակաահաբեկչության քողի տակ կրկին աշխարհքաղաքական ու տնտեսական խնդիրներ են լուծվում: Իսկ քառսը միայն նպաստում է նշված նպատակների իրագործմանը:

Դա, իրոք, Հարավ-Արևելքի դեմ նախապես հանգամանորեն ծրագրված ու կազմակերպված խաչակրաց նոր արշավանք է քրիստոնյա ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի կողմից, ուղղված՝ այդ տարածաշրջանում իրենց չհպատակվող, ինչպես նաև տնտեսական իրենց անմիջական ու շահաբեր հսկողությունից դուրս գտնվող երկրների դեմ: Ոչ ոք չի կարող հերքել, որ այնտեղ, որտեղ ԱՄՆ-ը իր, այսպես կոչված, «ժողովրդավարական քաղաքականությունն» է իրագործում, քառս է սկսվում, և որ այդ գերտերությունը մասնակցում է աշխարհում տեղի ունեցող բոլոր կոնֆլիկտներին, որի արդյունքում արդեն 25 միլիոն մարդ է զոհվել: Սակայն, ուշագրավն այն է, որ ԱՄՆ-ի ռազմավարական երբեմնի դաշնակից իսլամականները հենց վերոնշյալ պատճառներով են դարձել վերջինիս հակառակորդը: Իրա վառ վկայություններն են ոչ միայն Նյու Յորքի Առևտրի համաշխարհային կենտրոնի շենքի պայթյունը «արաբական աֆղանցիների» կողմից 1993-ին, ոչ միայն Տանզանիայի ու Քենիայի ամերիկյան դեսպանատների պայթյունները 1998-ին, ինչպես նաև 1996-2001 թվականներին Աֆղանստանը կառավարող «Թալիբանի» վերափոխումը հակամերիկյան շարժման, այլև՝ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչության աղետալի դեպքը Նյու Յորքում: Ինչ խոսք, ամերիկացիներն իրենց էքստրապոլիտիկա Ջորջ Բուշի հետ միասին քաջ հասկանում էին, որ վերոնշյալ, և հատկապես սեպտեմբերի 11-ի սարսափելի ահաբեկչությունները, իրենց կողմից արաբական

աշխարհի դեմ ուղղված, և Իսրայելի կողմից Պաղեստինում իրականացվող անհեռատես քաղաքականության զրոգապատճառներից էին, և որ կատարվածը մահմեդական աշխարհից, մասնավորապես, որոշակի ուժ ներկայացնող իսլամական կազմակերպություններից հնչող խիստ ահազանդեր էին: Մինչդեռ, ԱՄՆ-ը, հատկապես սեպտեմբերի 11-ից հետո, իր այդ քաղաքականությունը սկսում է արդեն անսքող, սեփական հզորությունն ու անպատճելիությունը գիտակցող ինքնավստահությունը իրագործել: Բայց, չէ՞ որ աշխարհում սկսված ահաբեկչական գործողությունները զարգացած ու հզոր տերությունների գաղութատենչ ու գաղութատիրական քաղաքականության հակազդեցությունն, ու զրա արդյունքն է: Չէ՞ որ մահմեդական աշխարհը ոչ միայն չի մոռանում խաչակրաց արշավանքների ժամանակ իրագործված անիրավություններն ու չարագործությունները, քանզի արաբական երկրներ ներխուժած այժմյան ամերիկացիներին ու եվրոպացիներին «խաչակիրներ» է անվանում: Ոչ միայն չի մոռանում այնպես, ինչպես հայությունը՝ Հայկական Ցեղասպանությունը հայրենի հողում, հրեաներն էլ՝ Հոլոքոստը, այլև չի հանդուրժում արդի շրջանում իրենց երկրների հանդեպ (ընդերքի հարստության և աշխարհքաղաքական բարենպաստ դիրքի պատճառով) ուժային մեթոդով տարվող նույնատիպ, բայց և նորովի ծրագրերի իրագործումը: Իսկ պատերազմական այն նորովի գործողությունները, որ ԱՄՆ-ի նախագահը իր համախոհների հետ (Իսրայելի ձեռքով) սկսեց Պաղեստինում ու Լիբանանում, ինչպես նաև՝ Աֆղանստանում, Բալկաններում, Իրաքում, հաջորդիվ թիրախ դարձնելով Իրանը, Սիրիան, Լիբիան, Սոմալիին, Սուդանը, և, միլիարդներ տրամադրելով՝ իր հովանու տակ վերցրեց Իսրայելը, Թուրքիան ու Պակիստանը, այլ բան չի կարելի անվանել, քան մի նոր խաչակրաց արշավանք, որն ամեն պահ, եթե բանական աշխարհը զգոնությունը կորցնի, կարող է վերածվել համաշխարհային լայնատարած ու կործանիչ պատերազմի:

Չպետք է նաև մոռանալ, որ հատկապես խաչակրաց արշավանքների շրջանից սկսած Իսլամը ոչ միայն չի կորցրել իր ներուժը, այլ հակառակը՝ համաշխարհային մասշտաբներով լայնորեն տարածվելու միտումներ է ձեռք բերել: Սակայն, խնդիրը նրանումն է, որ Արևմուտքը պնդելով, թե պայքարում է նաև աշխարհիկության (սեկուլյարիզմի) թշնամի իսլամականության դեմ, ակնհայտորեն ցույց

է տալիս, որ նախկինի նման բացարձակապես չի տիրապետում Արևելքի ժողովուրդներին, մասնավորապես, մահմեդականներին հոգևորականությանը, մտածելակերպին ու ընդհանրապես՝ աշխարհայեցողությանը, և դրանով իսկ պայմանավորված՝ նրանց անկանխատեսելի պահվածքին: Այսինքն, միջնադարյան խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում Արևելքի հանդեպ ոչնչով չհիմնավորված մեծամիտ ու ինքնավստահ Արևմուտքի վարած կոշտ ու բիրտ, և ամենայն հավանականությամբ, թերարժեքության բարդույթով պայմանավորված քաղաքականությունը, որը ոչ միայն անպտուղ է մնում վերջնական նպատակներին հասնելու առումով, այլև՝ միլիոնավոր զոհերի ու միլիարդներից անցնող ֆինանսական կորուստների պատճառ է դառնում, կրկնվում է և՛ XX-XXI դարերում:

Իսկ թե ինչո՞ւ մարդկությունը դասեր չքաղելով պատմությունից, իր վարքով անընդմեջ է հետադիմում, թերևս կարելի է բացատրել անցյալում կատարված քաղաքական հանցագործությունների ու ցեղասպանությունների հանդեպ գոյություն ունեցող՝ սեփական կամ ուրիշի մեղքը չընդունող այն վտանգավոր մտայնությունը ու պահվածքով, որն ըստ էության, առաջինի դեպքում՝ պայմանավորված է հանցանք կատարողի թերարժեքության անկառավարելի վախով, երկրորդի դեպքում՝ տվյալ երկրի կամ ինստիտուտի քաղաքական ու գործնական շահերով: Եվ եթե ավելի քան ինը հարյուր տարի Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցին չէր խոստովանում, որ խաչակրաց արշավանքների կազմակերպիչը, հովանավորողն ու ոգևորիչն է եղել, որ միլիոնավոր զոհերի պատճառ է դարձել, ապա միայն ու միայն այն պատճառով, որ մեծ վախ էր ապրում, թե՛ կհեղինակազրկվի: Այսինքն, դա նույնպես թերարժեքության բարդույթի վառ դրսևորում է: Արևմուտքի երկրներն էլ, որ խաչակրաց արշավանքների անմիջական մասնակիցներն էին, ջանք չէին խնայում անցյալում գործած բոլոր մեղքերը վերագրել մահմեդական աշխարհին ու հանդես գալ Երուսաղեմի փրկչի դերում: Իսկ եթե անմիջականորեն անդրադառնանք մեր իսկ ժամանակներին ու մեր իսկ օրերին, ապա ուշագրավ կլինի նշել, որ Երկրորդ համաշխարհային աշխարհամարտը սկսող գերմանացիներն էլ միջնադրից սկսած են այդ բարդույթով տառապել միայն այն պատճառով, որ Դանտեի հովտում որպես ոչ քաղաքակիրթ ցեղեր հայտնվել են այն ժամանակ, երբ ֆրանսիացիներն ու բրիտանացիները գանվում էին

արդեն իրենց ազգային պետություն կերտման, ու քիչ ավելի ուշ, ծաղկման ճանապարհին: Թերարժեքության շատ ավելի ընդգծված բարդույթով են տառապել ու այժմ էլ տառապում են օսման թուրքերը, որոնք որպես քոչվոր ցեղեր XI-XII դարերում Միջին Ասիայից հայտնվելով Փոքր Ասիայում, երկար թափառումներից հետո նախ բռնազրավում են իրենց ցեղակից, նույնպես թափառական եկվորներ ու բռնազավթիչներ՝ սելջուկ թուրքերի (թուրքմենների) Ռում սուլթանությունը, ապա 1453 թվականին գրավելով խաչակրաց արշավանքներից թուլացած Կոստանդնուպոլիսը, ժամանակի ընթացքում ստեղծում են Օսմանյան թուրքիան: Թուրքերի թերարժեքության բարդույթի պատճառներն ի սկզբանե էին ակնհայտ, քանզի իրենց պետությունը ստեղծում են այն հողի վրա, որտեղ ապրում էին քաղաքակիրթ ու հնագույն բարձր մշակույթ ունեցող քրիստոնյաների, մասնավորապես, հույների ու հայերի կողքին: Եվ վերջապես հիշատակենք այդ իրադարձություններում կրավորական մասնակցություն ունեցած հրեաներին, որոնք նույնպես դարեր շարունակ տառապել են այդ բարդույթով, քանզի զերծ լինելով կրկիր ու հայրենիք ունենալու հնարավորությունից, որպես «աստվածասպան», ու էլի այլ «մեղքերի» համար երկու հազարամյակ շարունակ հալածվել են, ու Հոլոքոստի են ենթարկվել (թեև եղեռնակիր լինելով հանդերձ, որպես թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի դաշնակից և վերջինիս «պրոտեկտ» (թեարկյալը), մերձավորարևելյան իրենց շահերը պաշտպանելու, այսինքն, տարածքային իրենց սահմաններն անվերջ լայնացնելու, տարածաշրջանում առաջատար դիրք գրավելու նպատակներին հետամուտ՝ հայկական Եղեռնը չեն ընդունում):

Սակայն, այն հանգամանքը, որ հանձին Հովհաննես Պողոս II պապի, Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցին վերջապես վերանայում է պատմությունն ու, գործած մեղքերի համար խղճի հաշվետվություն է տալիս, կամ նույնն է, թե՛ մեղքերի քավություն է խնդրում, երբ Գերմանիան Հոլոքոստին զոհ դարձած հրեաներին ու նրանց հարազատներին ամեն տարի միլիարդների հասնող դրամական խոշոր գումարներ է հատուցում, և երբ հայությունը որպես պահանջատեր, իրավացիորեն ակնկալում է, որ թուրքիայի հանրապետությունը նույնպես կճանաչի Օսմանյան թուրքիայի մեծ հանցանքը մեկուսուկես միլիոն հայերի եղեռնի ենթարկելու ու նրանց բնօրրանը զավթելու համար, և բարոյական ու նյութական հատուցում կտա,

ապա մի՞թե Մերձավոր Արևելքի անցյալի պատճառահետևանքա-
 յին գործոնի վրա մի նոր եռացող կաթսա տեղադրած ԱՄՆ-ը չի
 մտածում հատուցման մասին: Չէ՞ որ Ջորջ Հերբերթ Ուոքեր Բուշ
 ավագի, Ջորջ Բուշ կրտսերի և նրանց արևմտյան գաղափարակից-
 ների ու համախոհների կողմից ստեղծված Աֆղանստան-Պաղես-
 տին-Իսրայել-Լիբանան-Սիրիա-Իրան գորգյան այդ նոր հանգույցը,
 որն իր էությունը ոչնչով չի տարբերվում միջնադարյան խաչակրաց
 արշավանքների նույնատիպ հանգույցից, եթե անգամ չվերածվի
 աշխարհը կործանող իններորդ ալիքի, ապա տեղային (լոկալ) ռազ-
 մական ու պատերազմական անվերջանալի գործողություններն էլ
 բավական են միլիոնավոր նոր զոհերի ու բարեկարգ քաղաքների
 ավերածությունների համար: Իսկ զո՞ւցե ԱՄՆ-ը նույնպես տառա-
 պում է թերարժեքության բարդույթով: Չէ՞ որ այդ նոր երկիրը ըն-
 դամենը փոքր ինչ ավելի, երկու հարյուր տարի առաջ է ստեղծվել
 որպես պետություն: Ճիշտ է, ԱՄՆ-ը ներկայումս ամենակարողն է
 իր հզորություններ, բայց չմոռանանք, որ էթնիկ առումով բազմաճա-
 ղանճ ամերիկացիները, որոնց «ազգությունը» որոշվում է ոչ թե
 էթնիկ ծագմամբ, կամ էլ միասնական մշակույթով, այլ՝ քաղաքա-
 ցիություններ, դիտակցորեն թե ենթագիտակցաբար, իրենց մեջ կրում
 են էթնիկ պատկանելությանն առնչվող այդ բարդույթը: Ընդ որում,
 հոգեպաթոլոգիկ այդ բարդույթն իրենց մեջ կրողները քաղաքա-
 կան, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքակրթական զրդապատճառնե-
 րով պայմանավորված՝ մասսայական հանցագործությունների հա-
 մար որպես արդարացում միշտ էլ պատմական ու քաղաքակրթական
 բարձր զարգացման մակարդակի վրա գտնվող, կամ էլ հարուստ ըն-
 դերք ու աշխարհքաղաքական բարենպաստ դիրք ունեցող «թշնա-
 մուն» են հանցակիր համարում՝ վերջինիս վերագրելով հենց իրենց
 բնորոշող բնութագրերն ու դառնալով առավել մոլեռանդ թե՛ կրո-
 նական և թե՛ իրենց ցեղի կամ ձեռքբերովի տարածքների պաշտպա-
 նություն առումով, ոչ միայն աշխատում են այդ կերպ պատասխա-
 նատվությունից խուսափել, այլև՝ արդարանալ աշխարհի առջև:

Նկատի ունենանք, որ Արևմուտք-Արևելք բախման առանցքը
 միշտ էլ քրիստոնեություն-մահմեդականություն արդեն ավանդա-
 կան դարձած առասպելն է (մյուսթոսը, միֆը) և նույնքան էլ՝ արդեն
 Արևելյան եվրոպայում ավանդական դառնող քրիստոնյա-մահմե-
 դական մյուսթոսը (այս դեպքում նկատի ունենք Բալկաններում՝

ԱՄՆ-ի ու ՆԱՏՈ-ի դիրքորոշումները Սերբիա-Կոսովո-Ալբանիա
 հակամարտության հանդեպ): Իսկ մի՞թե այսօրվանը վաղը շարու-
 նակություն չի ունենալու:

Պետք է մոռացություն գրիչը նետել եթե ո՛չ ավելի վաղ դարա-
 չրջանների ամենատարբեր առասպելների անվան տակ մղվող պա-
 տերազմները, ապա գոնե XII-XIII դարերի խաչակրաց արշավանք-
 ներն ու տասնյակ միլիոնների հասնող քրիստոնյա ու մահմեդական
 զոհերին: Պետք է մոռանալ նաև գերմանական զանգվածային հո-
 գելխանդարմունքի (պսիխոլի) ծնունդ հանդիսացող Ֆաշիզմն ու
 Երկրորդ համաշխարհային աշխարհամարտը, ինչպես նաև՝ հայ-
 կական Մեծ Եղեռնը, Հրեական Հոլոքոստն ու այլ ժողովուրդների
 հանդեպ կատարված ցեղասպանությունները: Պետք է մոռանալ,
 քանզի դրանց բուն նպատակներն առավել քան ակնհայտ են, և
 պետք է, քանզի նորօրյա խաչակրաց արշավանքների խանձահոտն
 արդեն տարածվում է աշխարհով մեկ, և այդ ամենով պայմանավոր-
 ված՝ միջազգային ծայրահեղականությունը, ազգայնամոլությունը,
 ռասիզմը, սեմիտիզմն ու հակասեմիտիզմը, իսլամականությունը,
 ահաբեկչությունն ու հակաահաբեկչությունը կրկին ու կրկին
 գլուխ բարձրացնելով, աշխարհն անկառավարելի են դարձնում
 ինչպես քաղաքական ու ռազմական, այնպես էլ՝ տնտեսական գլո-
 բալ ճգնաժամերի առումով: Իսկ դարերի փորձը ցույց է տալիս,
 որ նուրբ ու նրբազգաց Արևելքի հետ ընդհանուր եզրեր գտնելու,
 փոխըմբռնման հասնելու, քաղաքակիրթ երկխոսություն սկսելու
 բանալին միայն ու միայն դիվանագիտությունն է, և այն էլ նուրբ
 ու խելամիտ դիվանագիտությունը: Արևմուտքը պետք է հասկանա,
 որ այժմ մահմեդական Արևելքում քրիստոնյա աշխարհի հանդեպ
 սկսված ատելության կամ ավելի մեղմ ասած, անհանդուրժողակա-
 նություն հիմքը դրվել ու կարծրատիպի է վերածվել ոչ թե տարբեր
 կրոնների ու մշակույթների, և ընդհանրապես քաղաքակրթություն-
 ների տարբերության, այլ՝ այսպես կոչված «Սուրբ պատերազմնե-
 րի» ու «Ջիհադների» բռնազավթումների ժամանակ այլակրոնների
 հանդեպ խաչակիր կամ կիսալուսնակիր նվաճողների ցուցաբերած
 բիրտ ու անզույժ պահվածքի, դաժանությունների, առևանգումնե-
 րի ու բազմաձև չարագործությունների պատճառով: Արևմուտքը
 պետք է նաև հասկանա, որ նրբամիտ, բայց և միաժամանակ նենդ
 ու խորամանկ Արևելքը, մասնավորապես, մահմեդական աշխարհը

մինչև այսօր էլ ոչինչ չի մոռացել և այսօրվանն էլ չի մոռանալու: Չեն մոռացել և չեն մոռանալու նաև Արևելքի քրիստոնյաները, մասնավորապես, հույներն ու հայերը, որոնք հիմնական կորուստները կրեցին ինչպես իրենց քաղաքակիրթ, հնագույն ու բարձր մշակույթ ունեցող ծաղկուն պետությունների՝ Բյուզանդիայի ու Կիլիկիո Հայոց թագավորության, Արևմտյան Հայաստանի կորստի, անչափ հարստության բռնագրավման, այնպես էլ միլիոնավոր մարդկանց ոչնչացման առումով:

Աշխարհում կատարվող քաղաքական այն պրոցեսները, որոնց հպանցիկ անդրադարձանք, կոչվում են «քաղաքական մեծ խաղեր»: Ցավոք, ինչպես Ռեդյարդ Կիպլինգն է ժամանակին ճիշտ բնութոշել՝ քաղաքական մեծ խաղերը կախարհվեն այն ժամանակ, երբ երկրագնդի վրա այլևս մարդ չի մնա:

Թերևս ամենառոտմանտիկ մարդը միայն կարող է մտածել, թե այս ամենի շտկման ելքը բարոյականի բարձր չափանիշների պահպանման ճանապարհն է: Ծիշտ է, աշխարհի բոլոր մեծ կրոններն էլ՝ բուդայականությունը, քրիստոնեությունը, մահմեդականությունը ունեն իրենց բարոյականությունը, այսինքն, դարեր շարունակ մարդիկ, կրթվում ու դաստիարակվում են ըստ կրոնական բարոյականությունից պատկերացումների ու պահանջների, ինչպես նաև՝ իրենց հասարակության կողմից ընդունված բարոյական չափանիշների, մարդիկ մարդկանց վարքը դատում, ու մարդիկ մարդկանց կողմից կրկին դատվում են ըստ բարոյական չափանիշների, սակայն բոլոր ժամանակներում էլ բարոյական բարձր չափանիշներով մարդիկ շատ քիչ են եղել, քանզի մի կողմից՝ գուցե կրոնի ու հասարակության կողմից պարտադրվող սահմանափակումներն են շատ եղել կամ անընդունելի եղել, մյուս կողմից էլ՝ մարդկանց հասարակական պահանջների ու հետաքրքրությունների, ինչպես նաև կենսագործունեության սոցիալական պայմաններն են եղել բարոյական պատկերացումների ու պահանջների իրական աղբյուրը:

Եվ այդուհանդերձ, միշտ ու բոլոր հանգամանքներում կա ընտրություն՝ էթիկականի ու բարոյականի ընտրություն: Ինչպես անհատը, այնպես էլ ազգը ու ժողովուրդը, անհաղթելի ու հարատև է լինում այն դեպքում, երբ այդ ընտրությունը կատարելով, առաջին հերթին ինքն իրեն է հաղթում:

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ն որպես իրատես ու ճկուն ղեկավար, ոչ միայն ըստ հարկի ճանաչված չէ հայ արդի հասարակության մեջ, այլև որպես այդպիսին, թերևս, ըստ արժանվոյն չի գնահատված, կամ էլ անտեսված ու երկրորդական պլան է մղված խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանն ու Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը հետազոտող պատմաբանների կողմից: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ Կիլիկյան Հայաստանը գտնվելով Փոքր Ասիայի, Արևմտյան Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի ու Եգիպտոսի ռազմավարական կարևոր ու տնտեսապես խոշոր նշանակություն ունեցող ճանապարհների խաչմերուկում, և արաբական, սելջուկյան, խաչակրաց ու մոնղոլական արշավանքների շրջանում չաղկապված է եղել այդ տարածաշրջանների բարդ փոխհարաբերություններով պայմանավորված երկրների պատմությանն ու մշտապես գտնվել է Արևմուտք-Արևելք հակամարտությունների զարգացման կենտրոնում, իսկ Հեթում Ա թագավորն էլ իր երկիրն ու քրիստոնյա Արևելքը սարակինոսներից ազատագրելու իր խոհուն գործունեությամբ քաղաքական ամենահեռատես ու գերհասուն միտք ունեցող գործիչն է եղել, ապա անուվազն զարմանալի կլմյա ինչպես Կիլիկյան Հայաստանի, այնպես էլ նման գործչի մեծության եթե ոչ անտեսումը, ապա գոնե՝ ոչ այնքան կարևորումը հայ և օտար շատ ու շատ պատմաբանների կողմից:

Դրա հիմնական ու որոշիչ պատճառն, ըստ իս, անպղին հերթին այն է, որ գիտական շրջանակներում «La Flor des Estoiress de la Terre d'Orient (Արևելքի երկրների պատմության ծաղկաքաղ)» խորագիրը կրող աշխատությունը, որն առավել հայտնի է «Թաթարաց պատմություն» անվանմամբ, աներկրա ընդունելիվ որպես միայն ու միայն Հեթում պատմիչի մտքի գործ, XIV դարից սկսած վերջինիս է ճանաչում բերում, ստվերում թողնելով Հեթում թագավորին ու նրա մշակած ու ձեռնարկած ծրագրերն ու գործերը: Եվ որպեսզի պարզ լինի թե ինչպես ստեղծվեց այդ ֆենոմենը, ինչո՞ւ միջնա-

դարյան Եվրոպայի, ապա և աշխարհի գիտական շրջանակներում ճանաչում վայելեց միայն Հեթում պատմիչը, և թե ինչո՞ւ, այդուամենայնիվ, որոշակի ճանաչում չունեցող Հեթում Ա թագավորն իր ծրագրերով դարձավ լեհ հանրահայտ պատմավիպասան Յան Դորրաչինսկու «Իմաստության բանալի» պատմավեպի քաղաքական ամենամեծ գործիչն ու ընդհանրապես բուն նյութը, և դրանցով իսկ պայմանավորված՝ սուլյն հետազոտություն խնդրո առարկան, նախ, փորձենք այդ պարագան հնարավորինս լուսարանել:

Խաչակրաց արշավանքների բարդ ժամանակաշրջանի հանդեպ ստեղծված մեծ հետաքրքրություն առաջնորդի ուժը հանդիսանալով հանդերձ պատմության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, այն մշտապես ու զուգահեռաբար պայմանավորված է եղել նաև ամեն մի դարաշրջանի Արևմուտք-Արևելք և քրիստոնեություն-մահմեդականություն չմարող հակամարտության նորովի զարգացումներով: Այսինքն, զա ժամանակի հոլովույթով պայմանավորված հարաճուն հակամարտությունների այն հիմնախնդիրներից մեկն է, որի պատճառահետևանքային կապի թեթևակի դիտարկումն անգամ վերջինիս արտաքին հյուսվածքի տակ է հայտ են բերում տնտեսական, կրոնաքաղաքական ու քաղաքակրթական արժեքների հակադրությունների ու հակասությունների կուտակման խորը ճգնաժամի անթաքույց արմատները, որոնց վառ արտահայտման ամենացոլուն շրջանը XII-XIV դարերն են: Հենց այդ երկարատև ժամանակաշրջանն էլ իր մեջ ներառում է արարական, սելջուկյան, խաչակրաց ու մոնղոլական արշավանքների չափազանց բարդ շրջանը, որի բուն ու հագեցած իրադարձություններն էլ Կիլիկյան Հայաստանի պատմական ճակատագրում իրենց դերը խաղալով, դեռևս XIII դարակեսին մտահոգելով իրատես ու հեռատես Հեթում թագավորին, պայմանավորում են նրա քաղաքական ու դիվանագիտական գործունեության ուղղվածությունը:

Հեթում Ա թագավորի դիվանագիտական գործունեության ու նրա ռազմաքաղաքական ծրագրի մասին էլ տեղեկանում ենք հենց նրա զարմիկի՝ քաղաքական գործիչ ու պատմագիր Հեթում պատմիչի (ծն. 1230-1245 թթ. միջև, մահ. 1314-ից հետո) «Ծաղիկ արևելյան երկրների պատմության» խորագիրը կրող պատմությունից, որն, ինչպես ասվեց, աշխարհում առավել հայտնի է «Պատմություն թաթարաց» անվանմամբ, քանզի գրքի մեծագույն մասը կազմող

երրորդ գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է մոնղոլների հանգամանալից պատմությանը, սկսած՝ Չինգիզ խանի գավթողական քաղաքականության շրջանից մինչև Պարսկական իլխանության ստեղծումը և Սիրիայի ու Եգիպտոսի դեմ մղվող նրանց արշավանքների շրջանը (1227-1305): Եվ եթե գրքի առաջին գլխում ներկայացվում է Արևելքի տասնչորս երկրների պատմաաշխարհագրական, կրոնա-դավանական, էթնիկ-ազգային, մշակութային ու ռազմաքաղաքական կյանքի թեկուզև հակիրճ նկարագրությունը, երկրորդ գլուխը նվիրվում է Արևելքի երկրների «հռոմեական» ու «պարսկական» գերիշխանության, և 632 թվականից արդեն, ըստ հեղինակի խոսքի՝ «Մուհամմեդի անիծյալ սերմով» պղծված շրջանների պատմությանը, ապա երրորդ գլուխը նվիրված է մոնղոլներին, չորրորդ գլուխն էլ հայ-մոնղոլական դաշինքին, որն ըստ էության խաչակրաց հերթական՝ նոր արշավանքի կազմակերպման ռազմաքաղաքական մի ծրագիր էր, որը սարակինոսներից պետք է ազատագրեր Երուսաղեմը, պաշտպաներ Կիլիկյան Հայաստանն ու քրիստոնեական ամբողջ Արևելքը, և ընդհանրապես՝ քրիստոնեությունը:

Քրիստոնյա Արևելքի քաղաքական խնդիրների որոշակի լուծման բանալի առաջարկող այդ աշխատությունն իր որոշակի ծրագրով միջնադարյան Եվրոպայում այնպիսի զգայացնում (սենսացիա) է առաջացնում, որ իր երևան գալու առաջին իսկ օրից սկսած (1307, օգոստոս), շնորհիվ գրքի «Le passage de la Terre Sainte (Սուրբ Երկիր անցման ծրագիր)» չորրորդ գլխի, Եվրոպացի ժամանակագիրներն ու քաղաքագետները այն ոչ միայն ներառում են իրենց քրոնիկներում, այլև դրա իսկ հետևողությամբ ու նմանությամբ կազմում են Երուսաղեմն ազատագրելու իրենց ծրագրերը:

Առաջինը միջնադարյան ժամանակագիրներից՝ ղերմանացի Դեոմարն էր, որը 1385-1395 թթ. օգոստոսից ծնում է Հայթոնի (այդպես էին Եվրոպացիներն անվանում Հեթում Ա արքային ու Հեթում պատմիչին) «Թաթարաց պատմությունը»: Իր կազմած «Լյուբեքի Քրոնիկ»-ում, որտեղ 1255-1311 թթ. իրադարձությունները հիշատակելիս անընդմեջ խոսում է Կիլիկյան Հայաստանի մասին, Դեոմարն այն մասամբ լատիներենից թարգմանում է լյուբեքյան (ստորին գերմաներեն) բարբառով ու ներառում իր քրոնիկում¹⁶: Ավստրիացի արևելագետ Կարլ Յանը հետազոտելով պարսիկ ճանաչված

¹⁶ St'ū Գ. Վ. Արգարյան, Архетип "Татарской хроники" Гетума, использованный в "Любекской хронике Дегмара" «Պարմա-բանախրական ամիդես», № 1, էջ 161.

պատմիչ ու քաղաքական գործիչ Ռաշիդ-ադ-Դինի (մահ. 1318 թ.) «Ճերանկների պատմությունը», և հավանական համարելով «Թաթարաց պատմության» օգտագործումը վերջինիս կողմից, միաժամանակ ընդգծում է այն մեծ ազդեցությունը, որը վերջինս էր թողել միջնադարյան Եվրոպայի քաղաքական մտքի վրա¹⁷: Արդյունքում հիմք ընդունելով հեթոնյան ծրագրի կարևորագույն սկզբունքները (օրինակ, եգիպտոսի տնտեսական շրջափակման գաղափարը), Երևուսդեմը վերագրավելու ռազմաքաղաքական նմանատիպ ծրագրեր են կազմում Մարինո Սանուտո ավազը, Բորխարզը, Վիլհելմ Ադամը, Պետեր Դյուրուն, Գալվինո դը Լեանսը և այլք¹⁸: Ի դեպ «Թաթարաց պատմությունն» ամբողջությամբ է արժանանում վաղուց արդեն Արևելքի, մասնավորապես, մոնղոլների հանդեպ մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերող եվրոպացիների բացառիկ ուշագրությունը: Ճիշտ է, մինչև Հեթոն պատմիչի գրքի ի հայտ գալը, եվրոպայի որոշակի, բայց և, բնականաբար, փոքր շրջանակներում արդեն իսկ շրջանառության մեջ էր գտնվում Ֆրանցիսկյան միաբան Վիլհելմ Ռուբրուկի «Ճանապարհորդություն զեպի արևելյան երկրներ»¹⁹ աշխատությունը, սակայն, ինչպես արևմտաեվրոպացի պատմաբաններ Պ. Պոլենը, Կլոդ Կայենն ու Դյուլորեն են գրում՝ «Հայ պատմիչն է, որ իր լայնահուն տեղեկատվությամբ ոչ միայն օգնում է ըմբռնելու Մարկո Պոլոի գրքի անհասկանալի հատվածները, այլև գերազանցելով իրեն ժամանակակից ու հետորդ բոլոր ժամանակագիրներին ու պատմիչներին, հետագա սերունդներին է թողնում միջնադարյան «մոնղոլների մասին երբևիցե գրված ամենարժեքավոր աշխատությունը»²⁰:

Անշուշտ, «Թաթարաց պատմության» հանդեպ ժամանակակիցների ցուցաբերած գերհետաքրքրությամբ պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ վերջինս հին ֆրանսերենից թարգմանվում է Լապիներեն (1307 թ.), ֆրանսիացի պատմիչ Լեյոնգի անտեղյակությամբ՝ կրկին ֆրանսերեն (1351 թ.), զերմաներեն (1385 թ., 1395 թ.,

¹⁷ Տե՛ս Գ. Վ. Արգարյան, նշվ. աշխ., № 1, էջ 159.
¹⁸ Տե՛ս N. Backmund, Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Pramonstratenserordend- Aver bode, Praemonstratensia, 1972, s. 292-307.
¹⁹ Տե՛ս В. Рубрук, Путешествие в восточные страны. Плано Карпини, «История монголов», СПб., 1911.
²⁰ Տե՛ս С. М. Муромый, "La Flor des estoires de Terres d'Orient" Гайтона как историко-географический источник по Востоку и по истории монголов", "Советское востоковедение", Изд. АН СССР, М., № 5, стр.76, 1956.

1534 թ.), անգլերեն (1520-1530 թթ.), իտալերեն (1592 թ.), հին հայերեն՝ զրաբար (1842 թ.)²¹ և շատ այլ լեզուներով, ու նախ ձեռագիրը, ապա և՛ տպագիրը²² լայն տարածում գտնում Արևմտյան Եվրոպայի մշակութային կենտրոններում:

Ինչ վերաբերում է միջնադարյան Եվրոպայում Հեթոն պատմիչի «Թաթարաց պատմության» մեծ ճանաչում ձեռք բերելու խնդրին, ապա հարկ է նշել, որ եվրոպացիներին որքան էլ այդ աշխատությունը հետաքրքրել է զուտ պատմաաշխարհագրական առումով, այդուհանդերձ, և առաջին հերթին, վերջինիս մեծ ազդեցությունը ժամանակի, հատկապես XIV-XV դդ. քաղաքական մտքի վրա, պայմանավորված է եղել ռազմաքաղաքական վերոնշյալ ծրագրի առկայությամբ: Ուշագրավ է որ, երբ 1306-ին Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի եղբայրը՝ Տյուրոսի տիտղոսակիր իշխան Ամորին հեղաշրջմամբ տապալում է եղբորը, և իր ամենապատահելի անձին՝ Հեթոն պատմիչին կամ Կոռնիկոսցուն ղեկավարիտական հանձնարարությամբ ուղարկում է Արևմուտք՝ պապի օգնությամբ օրինականացնելու իշխանության բռնազավթումը, Հեթոնն իր երկամյա

²¹ «Թաթարաց պատմությունը» 1842 թ. հին հայերեն (գրաբար) է թարգմանում Մ. Ավգրյանը: Գ. Արգարյանը Մ. Ավգրյանի թարգմանությունը համեմատելով Նիկոլաս Ֆակոլոնի լատիներեն թարգմանության (1307 թ.) հետ, եկել է այն եզրույթյան, որ հայերեն թարգմանության համար բնագիր է ծառայել 1529 թ. լատիներեն առաջին հրատարակությունը: Ընդ որում, Ավգրյանի թարգմանությունը ամբողջական չէ (բացակայում են լատիներեն թարգմանության 55-60 գլուխները, որոնք համապատասխանում են բնագրի IV գրքի XI-XXVIII գլուխներին), կան նաև այլ թերի էջեր: Պարսահական չէ, որ հայագիտները բազմիցս բարձրացրել են «Թաթարաց պատմությունը» ժամանակակից հայերենով թարգմանելու խնդիրը, սակայն մինչև օրս թեև փորձեր արվել են, բայց այդպես էլ ոչ մեկի կողմից չի իրականացվել: Ի դեպ, ոտս ճանաչված արևելագետ Դ. Ի. Յազիկովը դեռևս XIX դարասկզբին մրադրվել էր ոտսերեն թարգմանությամբ հրատարակել «Թաթարաց պատմությունը», սակայն հասցրել է հրատարակել միայն Պյանո Կարպինիի և Ասցեիիի աշխատությունները: Նման մրադրություն է ունեցել նաև Ք. Պարկանյանը, որին նույնպես չի հաջողվել այդ գործն իրականացնել: Ռուս արևելագետ Ս. Միրնիսի վերոնշյալ հոդվածում ցավով նշելով, որ մինչև այժմ էլ «Թաթարաց պատմությունը» ողջսերեն չի հրատարակվել, գրում է. «... Նայրոնին ճանաչում ենք միայն Դ. Ի. Յազիկովի, Վ. Գ. Թիգլինստուգեևի և Ք. Պ. Պարկանյանի աշխատությունների շնորհիվ: Ժամանակն է, որպեսզի մեր գիտական հասարակությունները՝ ԳԱ Պատմության ինստիտուտը կամ էլ Արևելագիտության ինստիտուտը խորհրդային րեթերոդոլին ձևափոխեն ժամանակի հայ սրահների պարմիչի ու թաղաքական գործի անգլախոսների աշխատությունը, նվիրված XIII դարի Միջերկրական ծովագետի ու մոնղոլների պատմությանը: Տե՛ս II. М. Муромый, նշված աշխատ., էջ 82:

²² Եվրոպայի փարբեր քաղաքներում այժմ պահպանվում են XIV-XV դդ. բազմաթիվ (150) ձեռագրեր, որոնցում ներառված է «Թաթարաց պատմությունը»: Նայրոնի են նաև վերջինիս 30 փարբեր հրատարակություններ:

այդ զեանսականացութիւնը նաև իր նպատակներին է ծառայեցնում²³: Ֆրանսիայի Ավինյոն քաղաքում (որը քաղաքական պատճառներով դեռևս Հռոմի պապերի հիմնական նստավայրն էր), Հեթում Կոռիկոսցին տեսակցելով Կղեմենտիոս V պապի (1305-1314 թթ.) հետ, նրան տեղեկացնում է իր աշխատութեան մեջ տեղ գտած ծրագրի մասին, որը և խնդրում է՝ վերջինս ներկայացնել լատիններին թարգմանութեամբ: Հեթում Կոռիկոսցին, ամենայն հավանականութեամբ՝ հայերեն պատրաստի իր տեքստը (այդ հարցը կոչափենք ստորև) հին ֆրանսերեն լեզվով, որին ես քաջ տիրապետում էր) հանպատրաստի թարգմանելով, թեև լազրում է թարգմանչին, որն այնուհետ լատիններին է թարգմանում: 1307-ին Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչը Պուատյուում Կղեմենտիոս V պապին է նվիրում վերը նշված աշխատության լատիններին թարգմանութիւնը, որով և, ինչպես Ռոնե Գրուսեն է գրում՝ «ցուցաբերում է ասիական խնդիրների փայլուն իմացութիւն և հանդես է գալիս որպես մոնղոլական դաշինքի հաստատամիտ կողմնակից»²⁴: Սակայն, աշխատության լատիններին թարգմանիչը՝ պապի ենթադրյալ քարտուղար Նիկոլաս Ֆալկոնը, որին, ի զեպ, իր կողմից թույլ տրված որոշ անճշտութիւններ, կամ ոչ ճիշտ ձևակերպումների պատճառով չի կարելի մեծ հավատ ընծայել, գրքի հիշատակարանում գրում է, թե Հեթում պատմիչը Ֆրանսիայի Ավինյոն քաղաքում ընդունվելով Կղեմենտիոս V-ի կողմից, վերջինիցս հանձնարարութիւն է ստանում լատիններին թարգմանութեամբ ներկայացնել ծրագիրը, տեղեկացնում է նաև, որ Հեթում պատմիչը առանձնանալով Պուատյե քաղաքի վանքում (նկատենք՝ ոչ թե բուն ծրագիրը, այլ՝) ամբողջ պատմութիւնը բերանացի թեև լազրում է իրեն, իսկ այնուհետ՝ բառացիորեն ավելացնում է հետևյալը. «Այս գիրքը, ես՝ Նիկոլաս Ֆալկոնս, նախ ֆրանսերեն օրինակից, ինչպես Հեթում եղբայրը բերանուց կ'ըսեր առանց նօթերու կամ օրինակի եւ ֆրանսերէնէ լատիններէնի թարգմանեցի: Եւ այս գիրքը իր ձևաքը ունեցաւ Նորին Սրբութիւն քահանայապետը մեր Տիրոջ 1307 թուականի Օգոստոս ամսուն, փառք Աստուծոյ, Ամէն»²⁵: Նախ ասենք, որ ինքը Հե-

²³ Լ. Տեր-Պևրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, Երևան, 2005, էջ 120:

²⁴ Ռոնե Գրուսեն, Լևանտի կայսրությունը, րեն Լ. Տեր-Պևրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, էջ 357:

²⁵ Թարգմանությունն ըստ Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի. րեն Ֆրեդերիկ Ֆեյդի, Տեքում պապմիջեղիակ «Մովսիսի պարմութեանց արևելեան աշխարհին», «Անախիտ», Փարիզ, 1938, № 4-5, էջ 77:

թում պատմիչը բուն «Թաթարաց պատմութեան» մեջ երկու անգամ հիշատակում է, որ պատմութիւնն այդ անձամբ է գրել. «Եվ ես՝ եղբայր Հայթոնս, այս պատմութեան կազմողը, այն, ինչ գրել եմ այս գրքի կրորդ մասում, տեղեկացել եմ երեք հետևյալ միջոցներով...»²⁶, և ապա՝ «Մանգու խանից մինչև Հուլավուլի մահը, ես գրել եմ այն, ինչ լսել եմ տիրոջիցս հորեղբորիցս՝ թագավոր Հայթոնից, անմահ հիշատակ Հայոց թագավորին, որը մասնակիցը լինելով մեծ իրադարձութիւնների, այդ մասին պատմել է իր գավախներին ու ազգականներին, որոնց և պատվիրել է գրի առնել այդ ամենը, ինչպես նաև՝ պահպանել իրենց հիշողութեան մեջ»²⁷: Ուրեմն, տրամաբանութիւնն իսկ հուշում է, որ այդ Պատմութիւնն արդեն իսկ զրված է եղել Հեթում պատմիչի ձեռամբ, քանզի, հնարավոր չէ նման հասակ կառուցվածք ու հսկայական տեղեկատվութիւն պարունակող աշխատութիւնը հանպատրաստի ու բանավոր թեև լազրում, և այն էլ, առանց նոթեր կամ պատրաստի տեքստ օգտագործելու: Ինչպես տեսնում ենք, Հեթում պատմիչի և Նիկոլաս Ֆալկոնի վերոհիշյալ տեղեկութիւնները իրար հակասում են, քանզի մի կողմից պատմիչը բուն գրքում պարզորոշ գրում է, որ պատմութիւնն ինքն անձամբ է գրել, մյուս կողմից էլ՝ Ֆալկոնը հավանաբար չնկատելով տեքստում տեղ գտած պատմիչի այդ վկայութիւնը, հիշատակարանում գրում է, թե Հեթում պատմիչը «գիրքը» բերանացի, առանց նոթագրերի է թեև լազրում իրեն: Ընդ որում, Ֆալկոնը գրում է նաև, թե Գիրքը նախ ֆրանսերեն է օրինակել, ապա՝ լատիններին թարգմանել: Թերևս, այդ բուն հակասութիւնը նախ հարկ է տեսնել Ֆալկոնի ձևակերպումներում: Մի զեպքում նա գրում է, որ Հեթում պատմիչը այդ պատմութիւնը թեև լազրում է իրեն, մյուս զեպքում էլ գրում է, թե ինքն այն նախ ֆրանսերեն է օրինակել: Բայց չէ՞ որ «օրինակել» բառը ինքնին նշանակում է կրկնօրինակել, արտագրել: Ամեն զեպքում, հակասութիւնն ակնհայտ է, եթե անգամ Ֆալկոնն է բառը սխալ օգտագործել: Խնդիրն, ուղղակի, նրանումն է, որ եթե անգամ Հեթում պատմիչը թեև լազրում է իրեն, ապա ձեռքի տակ ունեցել է Պատմութեան հայերեն բնագիրը, և հանպատրաստի ֆրանսերեն է թեև լազրում, որին, ինչպես ասացինք, քաջ տիրապետում էր:

Ուշագրավ է, որ «Թաթարաց պատմութեան» ուսումնասիրու-

²⁶ Տն Գ. Ա. Արգարյան, նշված աշխատությունը, էջ 166:

²⁷ Տն անդ, էջ 169:

Թյամբ դբադվող Հայագետների ու արևելագետների կողմից Ֆալկոնի վկայությունը անառարկելիորեն է ընդունվել, և միայն ճանաչված պատմաբան Գևորգ Աբգարյանն է, որ XX դարի 70-ական թվականներին իր ուշադրությունը սևեռել է այդ խնդրին: Այս հակասությունները ճշտելու և դրա իսկ օգնությունը «Թաթարաց պատմության» ստեղծման իրական հանդամանքները ի հայտ բերելու նպատակով Գ.Աբգարյանը համեմատական քննության է ենթարկում վերոհիշյալ երկու տեքստերը, բնագիրը և օժանդակ այլ նյութեր²⁸ ու դալիս այն եզրահանգման, որ գիրքն ամբողջությամբ, այսինքն, վերջինիս առաջին երեք գլուխներն անձամբ գրել է ինքը Հեթում պատմիչը: Որպես Տյուրոսի տիտղոսակիր իշխան՝ Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի եղբայր Ամորիի մտերիմն ու ամենավստահելի անձը, ինչպես ասացինք, Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչը մեկնում է Արևմուտք՝ Հոռոմի պապի օրհնությունը օրինականացնելու Ամորիի կողմից Կիպրոսի իշխանության բռնազավթումը (1306): Նա ոչ միայն իրագործում է իր այդ առաքելությունը, որի դրական լուծմամբ էր պայմանավորված այդ շրջանում Կիլիկյան Հայաստանին (մամլուքների ներխուժումներից) օգնելու խնդիրը, քանզի Ամորին խիստ հայամետ էր²⁹, այլ և օգտագործելով Կղեմենտիոս V պապի հետ հանդիպման հնարավորությունը, անկասկած, նրան տեղեկացնում է իր աշխատության մասին, քանզի պապը վերջինիս լատիներեն թարգմանությունն է խնդրում կամ պատվիրում, որը և ի կատար է ածում Ֆալկոնը:

Նկատի ունենալով, որ Հեթում պատմիչը բացի Ֆրանսերեն, լատիներեն, իտալերեն, արաբերեն և այլ լեզուներից, առաջին հերթին քաջ տիրապետում էր իր ազգային լեզվին՝ Հայերենին, գիտնականները համար կարևորվել է և այն հարցադրումը, թե արդյո՞ք գոյություն է ունեցել «Մաղիկ արևելյան երկրների պատմության» աշխատության հայերեն բնագիրը: Ի դեպ, Գ. Աբգարյանը խնդրին դրական մոտեցում է ցուցաբերել, հիմք ընդունելով ոչ միայն արքայական հայախոս տոհմի³⁰ կողմից՝ Հեթում թագավորի պատմական

փաստանյութերի հայեցի գրառումների տրամաբանությունը³¹, այլև XVIII դ. հայ մատենագիտության հեղինակներից մեկի՝ Ղազար Զահկեցու և XIX դ. խոշոր հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի ներքոհիշյալ հավաստիացումները³²: Իսկ Ղ. Ալիշանը համոզված կարծիք հայտնելով, թե՛ «Թաթարաց պատմությունը» սկզբնապես գրված է եղել հայերեն լեզվով, ավելացնում է. «Մինչև օրս էլ աշխատության հայերեն բնագիրը չի հայտնաբերվել, սակայն դրա գոյությունը կասկածի տեղիք չի տալիս, քանզի այդ են վկայակոչում հայ պատմիչների մատենագիտության այնպիսի հեղինակներ, ինչպիսին է, օրինակ, Զահկեցին: Մոտավորապես կես դար առաջ էջմիածնից մեզ գրեցին, որ այդ աշխատությունը գանվում է իրենց մոտ»³³: Բացի Ղազար Զահկեցուց, Հեթում պատմիչի աշխատության մասին հիշատակում են նաև հայ մատենագիտության այլ հեղինակներ (օր.՝ Հ. Անասյանը³⁴), թեև վերջիններիս մոտ այդ աշխատության անվանումը չի նշվում: Սակայն, ինչպես Գ. Աբգարյանն է գրում, այդ հեղինակները նկատի են ունեցել Հենց «Թաթարաց ժամանակագրությունը», քանզի մատենագիտության մեջ սովորաբար նշվում են ոչ թե մասն ժամանակագրություններ (ինչպիսին է Հեթում պատմիչի 1-1296 թթ. ժամանակագրությունը), այլ պատմագրության առավել խոշոր հուշարձանները³⁵: Ի դեպ, ըստ Կ. Պ. Պատկանովի՝ Հեթում պատմիչը 1296 թ. հայերեն լեզվով է գրել նաև հայ թագավորների պատմական ժամանակագրությունը, օգտագործելով հայկական, ասորական և ֆրանսիական աղբյուրները³⁶: Եվ եթե խնդրոս առարկա ձեռագիրը չի պահպանվել կամ առայժմ չի հայտնաբերվել, բոլորովին էլ չի նշանակում, որ այն գոյություն է ունեցել: Բավական է ասել, որ Հին դարերից սկսած բազմաթիվ ձեռագրեր են անհետ կորել, որոնց գոյության հավաստիքը միայն պահպանված թարգմանություններն են, կամ էլ՝ հիշատակությունները վերջիններիս մասին: Կարծում ենք, որ նշված հիշատակություններն ու

²⁸ Մանրամաս րեն Գ. Վ. Աբգարյան, նշված աշխարհությունը, էջ 169:

²⁹ Ամորիս ամուսնացած էր հայոց Անոս Գ թագավորի դստեր՝ Բզարեկի հետ (1293 թ.), իսկ Ամորիի դուստրն էլ ամուսնացել էր հայոց Անոս Գ թագավորի հետ (1300-1305 թթ.):

³⁰ Ներսիս Ա թագավորի ավագ եղբայր՝ Սմբատ սպարապետը, պարսպապիր, ինչպես հայրենի է. ոչ միայն Կիլիկյան հայաստանի համար գրած Դավաթարանագիրը, այլ իր բոլոր աշխարհությունները նույնպես հայերեն է շարադրել:

³¹ Նկատի ունենալով, որ Ներսիս պարսից, ինչպես վկայում են մի շարք մարբենագիտություններ, հեղինակն է նաև 1-1296 թթ. հայերեն ժամանակագրության: Տես Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, Երևան, 1956, էջ 35, 48, 37-80:

³² Տես Գ. Վ. Աբգարյան, նշված աշխարհությունը, էջ 169:

³³ Ղ. Ալիշան, հայապարոմ, Վենետիկ, 1901, էջ 113:

³⁴ Տես Ն. Անասյան, հայկական մարբենագիտություն, հ. 1, Երևան, 1959, էջ LII-LIII:

³⁵ Գ. Վ. Աբգարյան, նշված աշխարհությունը, էջ 169:

³⁶ К. П. Патканов, Библиографический обзор армянской исторической литературы, СПб, 1879, стр. 47.

տեղեկություններն էլ բավարար են տրամաբանական այն եզրահանգման համար, որ, իրոք, գոյություն է ունեցել «Թաթարաց պատմություն» ֆրանսերեն ու լատիներեն թարգմանություններին հայերեն բնագրեր:

Համոզիչ համարելով և ընդունելով վերոհիշյալ տեսակետները, մասնավորապես, կարևորում ենք Գ. Արզաբյանի և այն տրամաբանական եզրահանգումը, որի համաձայն՝ Հեթում պատմիչն իր աշխատությունը (գոնև՝ հաստատապես III և IV գլուխները) շարադրել է կամ ըստ Հեթում Ա թագավորի մանրակրկիտ գրառումների, կամ էլ՝ վերջինիս կամքը ի կատար ածող թագաժառանգի գրառումների (որն, ի դեպ, հետագայում ըստ հոր կազմած ծրագրի՝ վարում էր նույն քաղաքականությունը): Ամեն դեպքում, որքան էլ ջանանք, ուղղակի անհնարին է պատկերացնել, որ Հեթում պատմիչը, որը Հեթում Ա թագավորի զարմիկն էր, երիտասարդ հասակում իր թագավորից լսած տեղեկատվական այդ ծավալուն նյութը մոնղոլների մասին ու ծրագրին ամբողջությամբ կարող էր շարադրել ակնշնչալուր, և այն էլ՝ լսելուց 30-40 տարի անց՝ 70 տարեկան հասակում: Ընդ որում, խոսքը միայն ֆիզիկական հնարավորությունների մասին չէ, այլ նաև՝ այդ կարգի տեղեկատվության ձեռքբերման հնարավորության, քանի որ Կարակորում մեկնած և մոնղոլների հետ ավելի քան 20 տարի անմիջականորեն հարաբերվող, նրանց հետ բանակցող ու արշավանքի ելած Հեթում թագավորը միայն կարող էր իր տեսած, լսած ու ապրած այդ հարուստ տեղեկությունները, տպավորություններն ու ընկալումները ինչպես հարկն է հանգամանալից ու սպառիչ, և այն էլ գրավոր ներկայացնել:

Ինչ վերաբերում է գրքի IV գլխում ներկայացված քաղաքական բուն ծրագրին, ապա առավել քան համոզված ենք, որ դա XIII դարի 50-60-ական թվականներին Հեթում Ա արքայի տեսական ապա և գործնական հիմքի վրա իր իսկ ձեռքով կազմած ու գրառած ծրագրին է, որը և Հեթում պատմիչը հանպատրաստի ֆրանսերեն թարգմանելով է թելադրել (ինչպես Ֆալկոնն է պնդում), որպեսզի վերջինս իր ձեռքի տակ տեքստն ունենալով, լատիներեն թարգմանի Կղեմես պապին ներկայացնելու համար:

Իհարկե, ոմանց համար դժվար կլինի հրաժարվել դարեր շարունակ Հեթում պատմիչին այդ ծրագրի հեղինակը տեսնելու ավանդույթ դարձած տեսակետից, սակայն, եթե անգամ մի կողմ թող-

նենք վերում նշված փաստարկները, պարզ տրամադրությունն էլ է հուշում, որ ծրագրի ոչ միայն գաղափարակիրը, այլև վերջինիս ռազմավարական ու տակտիկական մշակման հեղինակը Հեթում թագավորն է եղել, քանզի XIII դ. 60-ական թթ., ինչպես ստորև կտեսնենք, սարակինոսների դեմ ձեռնարկված հայ-մոնղոլական դաշինքի կնքումը, ձեռնարկված արշավանքը, Եդիպտոսը տնտեսական շրջափակման ենթարկելու գաղափարն ու դրա իրականացումը նրա զիվանագիտական տաղանդի, մտքի մեծ կարողությունների ու ձկուն քաղաքականությունից չնորհիվ է իրողություն դարձել:

Այլ խնդիր է, իհարկե, որ նրա մեծ ջանքերի շնորհիվ սկսված արշավանքը եվրոպացի աշխարհիկ ու հոգևոր խաչակիր իշխանավորների, մասնավորապես, Հռոմի պապերի ու Արևմուտքի երկրների տիրակալների քաղաքական կարճատեսության հետևանքով անհաջող ավարտ է ունենում, թեև վերջիններս էլ էին փորձեր անում մոնղոլների օգնությամբ այդ հարցը լուծել: Բայց Հեթում թագավորը, պարտությունից հետո անգամ այնքան վստահ է եղել իր այդ ծրագրի իրատեսությունը, որ արևելյան երկրների ու, մասնավորապես, Մոնղոլիայի կայսրության մասին իր ամբարած տեղեկություններն ու ծրագրերը պատգամել է իր զավակներին ու ազգականներին, հույս տածելով թե նրանք քրիստոնյա Եվրոպայի հետ միասին վաղ թե ուշ ի կատար կածեն այն, և, սարակինոսներից կփրկեն քրիստոնյա Արևելքը, մասնավորապես Կիլիկիո Հայոց թագավորությունն ու Երուսաղեմը, կկանգնեցնեն նաև նրանց առաջխաղացումը գեպի Եվրոպա:

Այս պատգամներն իր ժամանակակիցներին ներկայացնելն էլ Հեթում պատմիչի պատմական այն մեծ առաքելությունն էր, որն իր հարազատներից ակնկալում էր Հեթում Ա արքան: Մի պատգամ-առաքելություն, որը հայ պատմիչը առավել քան գերազանց է կատարում, քանզի օգտագործելով նաև Հեթում թագավորի գրառումները, ոչ միայն իր իսկ ազգային լեզվով շարադրում է «Թաթարաց պատմություն» ու եվրոպացիներին ծանոթացնում է Արևելքի երկրների քաղաքական բարդ փոխհարաբերությունների հիմնախնդիրներին, որոնց վերջիններս անտեղյակ էին, այլև նրանց տրամադրության տակ գնելով Հեթում Ա-ի ռազմաքաղաքական ծրագրերը՝ XIV-XV դդ. քաղաքագետների համար այն նախօրինակ է ծառայեցնում ու զրանով իսկ տեղաշարժում նրանց քաղաքական պաղ-

միտքն ու ստիպում կազմելու նմանատիպ ծրագրեր: Եվ ոչ միայն սա է, ինչպես ասացինք, Հեթում պատմիչի պատմական ամենամեծ առաքելությունը, այլև այն, որ նա ապագա սերունդներին է հասցրել պատմական ցնցող ժամանակաշրջաններից մեկում հանդես եկած քաղաքական այդ մեծ գործչի, մեծ դիվանագետի ու մեծ քրիստոնյաի յուրատիպ ու հեռատես գործունեության թեկուզև շատ սեղմ, բայց կենդանի նկարագիրը:

Այլ խնդիր է, որ Հեթում Ա թագավորի մահից (1269 թ.) հետո, մինչև XIV դ. 20-ական թվականները, Լեոն Գ թագավորը (Հեթում Ա-ի որդին), ինչպես արդեն ակնարկեցինք, նույնպես գործում է այդ ծրագրով, սակայն միջմոռուական սրված հակամարտության հանգամանքներով պայմանավորված՝ Պարսկական իլխանության թուլացման, և առավելապես եվրոպական երկրների ու Հռոմի կառավարող շրջանակների հետևողական կարճատեսության ու անդիջում, լծացած քաղաքականության հետևանքով ոչ միայն Հեթում Ա արքայի պատմական առաքելությունը չի իրականանում, այլև այդ ամբողջ տարածաշրջանը հետագա դարերում էլ քրիստոնյա-մահ-մեղական կրոնական հակադրության ու հակամարտության առասպելի անփան տակ նոր պատերազմների ծագման ու բորբոքման և աշխարհակարգի խարխուման շարունակական աղետ է դառնում:

Ընդ որում, ծրագիրն այդ որպես Միջնադարի լայնախոհ քաղաքագետի ու դիվանագետի գերհասուն մտքի արգասիք, գիտական-ճանաչողական ուսումնասիրման առարկա է դառնում խաչակրաց արյունահեղ պատերազմների ասպարեզ դարձած այդ հսկայածավալ տարածաշրջանի ավիլի քան երկու հարյուրամյակ տևող ժամանակաշրջանով զբաղող գիտնականների համար, իսկ XX դարակեսին էլ, Հայոց թագավորի ուղղափառական բուն գործունեությունն է նաև պատմավեպի նյութ ծառայում լեհ խորաթափանց պատմափիլապոսան Յան Դորբաչինսկու համար: Եվ ինչպես «Թաթարաց պատմության» հեթումյան ծրագիրն է մեծ հոգեցնցում (սենսացիա) առաջացնում միջնադարյան եվրոպայում, քանզի այն գիտվում է որպես Երուսաղեմի և քրիստոնյա Արևելքի փրկության ելք, այնպես էլ Յան Դորբաչինսկու «Իմաստության բանալի» պատմավեպն է սենսացիա դառնում՝ իր առավել քան արդիական հայեցակարգով:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Տ Ի Ն

ՍԻ ԲԱՆԻ ԽՈՍՔ ՅԱՆ ԴՈՐԲԱՉԻՆՍԿՈՒ, ՆՐԱ
«ԻՍԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԼԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ ԵՎ
ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՇՈՒՐՏ

Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի հանդեպ լեհ պատմափիլապոսան Յան Դորբաչինսկու (1910-1994) ցուցաբերած մեծ ու լայն հետաքրքրությունը սկսվում է անցյալ դարի 30-40-ական թվականներին, երբ զրոգը հրատարակելով խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանով, սկսում է հետազոտել Սուրբ պատերազմների վերաբերող պատմական, ճանաչողական ու գիտական այն ամբողջ գրականությունը, որը ոչ միայն միջնադարյան ժամանակագիրների, պատմիչների, քաղաքագետների ու դիվանագետների, այլև նոր շրջանի գիտնականների մտքի ու գրչի արգասիքն էր:

Հատկապես XX դարի 30-ական թվականներին, երբ Համաշխարհային ասպարեզում ազգամիջյան ու տարածքային վիճահարույց խնդիրները կրկին անգամ գաղափարական, կրոնական, սոցիալ-քաղաքական հակամարտությունների նոր զբուռումներով արդեն իսկ պատերազմական մեծ ու սպառնալից վտանգ են կրում ու հասնում իրենց կիզակետին, լեհ երիտասարդ արձակագիր Յան Դորբաչինսկին ճշմարտության արդի հակամարտությունների պատճառական կապը տրամաբանորեն սկսում է որոնել անցյալում: Եվ դա օրինաչափ էր, քանի որ պատմությունը ոչ միայն պատմական իրադարձությունների արձանագրում է, այլև քաղաքական, սոցիալ-հասարակական, կրոնաեկեղեցական, էթնիկ-ազգային ու հասարակական տարբեր փոխհարաբերությունների հանդուցված այնպիսի մի գործընթաց, որն իր որոշակի ներփոփոխումներով ու արտաքին

ազգակների զարգացումներով բոլոր ժամանակներում էլ շարունակական բնույթ է կրում:

Ճիշտ է, հումանիզմի զարաշխանից սկսած, հին ու նոր մտածողները, ապա նաև՝ պատմաբանները խաչակրաց իրադարձություններին ամենատարբեր, երբեմն իրար հակադիր մեկնաբանություններ են տվել, այդուհանդերձ, ժամանակին զուգընթաց նրանց մոտեցումներն այս կամ այն չափով ճշգրտվել են, և այդ պրոցեսը այժմ էլ շարունակվում է ու պետք է որ ընդլայնի ու խորացնի հետազոտական իր սահմանները:

Ուշագրավն այն է, որ Յան Դոբրաչինսկին առաջիններից մեկն էր, որ XX դարի 30-40-ական թվականներին ուսումնասիրելով XI-XIII դդ. եվրոպա-Արևելք հակամարտ իրադարձությունները, 1951-ին Վարշավայում հրատարակած «Klucz mądrości (Իմաստություն բանալի)» իր պատմավեպում և քիչ ավելի ուշ հրատարակած ու վերն արդեն հիշատակված պատմագիտական երկու աշխատություններում ու հոդվածներում ուրույն մոտեցումներով է լուսաբանել խաչակրաց արշավանքների իրադարձություններն ու հիմնախնդիրները, որոնք մի շարք օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով լիճ հետազոտողների կողմից հիմնականում կամ իրար հակասող մեկնաբանություններ են ստացել, կամ էլ, ուղղակի, անտեսվել են, լուռության են մատնվել: Ավելին, խաչակրաց արշավանքների պատմությունն ուսումնասիրող բոլոր պատմաբանները չեն, լինեն հայ թե օտարազգի, որ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի հետ միատեղ իրենց տեսադաշտում են պահել նաև ժամանակի քաղաքական մեծ դործիչ, քրիստոնեական աշխարհի փրկություն մեծ նվիրյալ Հեթում Ա թագավորին: Եվ եթե նույնիսկ խոսել են, ապա՝ հպանցիկ, եթե նրա քաղաքական, դիվանագիտական կարողությունները բարձր են գնահատել, ապա դա արել են զգուշորեն, չուսասելու վի նման: Գուցե, Կիլիկյան Հայաստանը հետագա դարերում եթե զոյատեներ որպես պետություն, կամ եթե Հայաստանը Ֆրանսիայի նման կայանար որպես պետություն, և աշխարհը ստիպված լիներ հաշվի նստել վերջիններիս հետ, այդ դեպքում արդեն Հեթում Ա-ի նժարը այնքան ծանր լիներ, որ և՛ Լյուդովիկոս IX-ին ստվերում կթողներ և թե՛ բոլոր պատմաբանների ուշագրություն կհատնում կզանգիր:

Յան Դոբրաչինսկին դեռևս 30-ական թվականներին գրական աշխարհ մուտք գործելով իր պատմվածքներով ու նովելներով, 1937 թվականին արդեն տպագրում է «Ottomowa obietnica» խորագիրը կրող իր առաջին պատմավեպը, նվիրված՝ Գերմանիայի կայսր Հենրիկ IV-ի դեմ Բողեսլավ Բաջի մղած պատերազմին, որով և սկսվելու էր լիճ-գերմանական հակամարտությունը շոշափող պատմական ցիկլը: Սակայն, ինչպես այդ պատմավեպը, այնպես էլ Երկրորդ աշխարհամարտից մեկ տարի առաջ (1938) հրատարակված լուրերում «Dwa stosy»՝ ցիկլի հաջորդ պատմավեպը, որի մոտիվներից մեկն էլ լիճ-խաչակրաց հարաբերություններն էին Գրյունվալդյան պատերազմից (1410) անմիջապես հետո, 1939-ին տպարանում ոչնչացվում են գերմանացի զավթիչների կողմից: Այսինքն, Դոբրաչինսկին դեռևս մինչպատերազմյան շրջանում է խորամուխ լինում խաչակրաց արշավանքների պատմության մեջ, որի հանդեպ ունեցած իր այդ հրապուրանքը, ինչպես ինքն է խոստովանում, վերածվում է «մի անսովոր, այդպես էլ երբեք չմարող հետաքրքրություն»³⁷: Նա տարվում է հատկապես Ֆրանսիացի ճանաչված պատմաբան-արևելագետ Ռենե Գրուսեի «Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem (Պատմություն խաչակրաց և Երուսաղեմի Ֆրանկ թագավորության, Փարիզ, հ. I, 1934, հ. II, 1935, հ. III, 1936 թթ.)» եսահատոր աշխատությանը, որի, միայն առաջին հաստատիոր հատորն է այդ շրջանում կարողանում գնել՝ իր համար չափից զուրս թանկ լինելու պատճառով, և ընթերցելիս, ինչպես ինքն է խոստովանում՝ ուղղակի «հիացմունքից ցնցվում է»: Այդ կոթողային աշխատությունը, որտեղ Գրուսեն լինելով առաջին այն հետազոտողը, որը խաչակրաց արշավանքների ընդհանուր պատմության մեջ ընդգրկել էր նաև հայկական նյութը, ու Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը տեղափոխել Մերձավոր Արևելքում հիմնված լատինական քրիստոնյա պետությունների քաղաքական համակարգում ու ըստ այդմ՝ այն ևս վերածել խաչակրաց պատմության ուսումնասիրման պարտադիր զիսցիպլինի³⁸, Դոբրաչինսկին ձեռք է բերում արդեն պատերազմի ավարտից հետո, որը և դառնում է նրա սեղանի դիրքը:

³⁷ Jan Dobraczyński, "O kluczu mądrości", Biuro Wycinków Glob Prasowych (Prasowe wydawnictwo dokumentacyjne), RSW (P-K-R), 18.04, 1976.

³⁸ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հ. 1, Ներածություն, էջ 4:

Ետպատերազմյան տարիներին, երբ սկսվում է Դոբրաչինսկու տաղանդի բացահայտման ու ստեղծագործական կյանքի ակտիվ շրջանը, և մեկը մյուսի ետևից հրատարակվում են պատմական թեմաներով գրված նրա վեպերը («Wybrancy gwiazd» - 1948, «Święty miecz» - 1949, «Klucz mądrości» - 1951, «Listy Nikodemii» - 1952, «Pustynia» - 1955 և այլն), գրողն իր բեղմնավոր գրչով Լեհաստանում ու արտերկրում այնպիսի մեծ, լայն ու անսովոր ժողովրդայնություն է արժանանում, որ լեհ հանրահայտ գրող Յարոսլավ Իվաշևիչը 1976-ին նրան «երջանիկ գրող» է անվանում, իսկ լեհ ճանաչված քննադատ Յացեկ Լուկասևիչը գրում է, թե նրա «ստեղծագործությունների ընթերցումը մեծ թեթևություն է բերում այլ գործեր, մասնավորապես, այլ վեպեր կարդալուց հետո»³⁹: Ճիշտ է, ի սկզբանե «կաթոլիկ գրող» համարվող Դոբրաչինսկին նման որակման արժանացած մյուս գրողների՝ Վոյչեխ Բոնկի, Եժի Բրաունի և այլոց հետ միաժամանակ հետապնդման է ենթարկվում, քանզի ետպատերազմյան քաղաքական մեծ ցնցումների հետևանքով սոցիալիստական դարձած Լեհաստանում բացասական այդ «տիտղոսը» կրող գրողները ոչ միայն լավ գրող չէին համարվում, այլև արհամարվում էին շրջապատի որոշակի, այն է՝ իշխող շրջանակների կողմից, այդուամենայնիվ, դա չի խանգարում, որպեսզի լեհ գրականագիտական օբյեկտիվ քննադատությունը արագ ու ճիշտ որոշակի նրա բաղմնավորմանի տաղանդը: Բայց Դոբրաչինսկի-գրողի արժեքներում անգամ հարաբերական էր, քանզի նրա անունը ո՛չ ետպատերազմյան շրջանի գրողների ցուցակում կարելի էր գտնել, և ո՛չ իսկ՝ գրականագիտական որևէ ձեռնարկում, կամ էլ՝ դպրոցական ծրագրերում:

Անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբներին, արդեն անկախություն ստացած Լեհաստանում, երբ լեհ պատմավիպասանը դեռ կենդանի էր, և «կաթոլիկ գրող» տիտղոսն էլ մոգալիկ էր դարձել, որքան էլ տարօրինակ թվա, սպասածին հակառակ, նրա անունը շարունակաբար լուռության է մատնվում, այս անգամ արդեն նեոկաթոլիկ քննադատների կողմից: «Քննադատությունը ինձ միշտ էլ թշնամի է եղել,- գրել է գրողը 1990-ին:- Եթե այն չի կարողացել ինձ հարվածել, ապա իմ շուրջը գոնե լուռության պատնեշ է ստեղծել»⁴⁰:

³⁹ "Tygodnik powszechny", 1970, № 6.

⁴⁰ "Zorza", Magdalena Foland, "Czytelnicy mnie nie zawiedli", 1990.

Այն, որ Դոբրաչինսկին, իրոք, կաթոլիկ գրող էր, կասկած չի հարուցում: Նրա բոլոր ստեղծագործություններն էլ ուղղակիորեն են ասոցացրիա առաջացնում «կաթոլիկություն» հասկացություն հետ, քանզի գրանք ծառայում են կաթոլիկ ուսմունքի գաղափարներին, նպատակներին ու կարիքներին: Ի դեպ, կրոնական նույն այդ հայեցակարգին հետևող լեհ կաթոլիկ գրողներից և ոչ մեկի ստեղծագործության մեջ կաթոլիկականի կնիքը այնքան տեսանելի չէ, որ գրողի անունն անմիջականորեն առնչվի կաթոլիկության հետ: Ինքը Դոբրաչինսկին էլ ոչ միայն երբեք չի հերքել իր կաթոլիկ գրող լինելու հանգամանքը, այլև հավաստել է, որ գրողական իր արվեստը «ընտանիքում է որպես մի գործիք, որի օգնությամբ հնարավորություն է ստանում իրականացնելու գոյություն ունեցող կրոնների մեջ ամենաբարձր կատեգորիայի պատկանող կաթոլիկության հանդեպ ունեցած իր կոչումն ու իր առաքելությունը»⁴¹: Օրինակ, «Najezdzczy» (1946) վեպում, ելնելով հումանիզմի բարձր բարոյականության դիրքերից, պայմանավորված՝ անդրերկրային իր պատկերացումներով, Գերմանիայի նացիստական գաղափարախոսությունը (որի հիմքը համարում է զրան նախորդած պրուսակա-նությունը, յունկերականությունը, խաչակրությունը) արժատախիլ անելու և նացիստ գերմանացու մաքրման ու վերածնության ճանապարհը նա տեսնում է հենց բուն կաթոլիկության ընդունման մեջ: Ուշագրավ է, որ նրա մեծ ու համարձակ մտքերը դեղարվեստական այնպիսի բարձր մարմնավորում են ստանում, որ անկախ կաթոլիկականի՝ նման հարցադրման հետ համաձայնելուց կամ չհամաձայնելուց, ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ մյուս բոլոր վեպերում դա կորչում, անտեսանելի է դառնում մյուս բոլոր թերությունների հետ միասին: Իզուր չէ, որ լեհ կաթոլիկ գրողների մեջ նա ամենակաթոլիկ «ցենտրիստն» է համարվում, քանզի կաթոլիկ հասարակայնության կամքին, զիտակցությունը, զգացմունքներին ու երևակայությանն ուղղված նրա հանդարտ ու համակարգված խոսքը այնպիսի ներուժ է պարունակում, որ քարոզչական ամենաբարձր մակարդակի հետադարձ խոսքից էլ առավել ներգործուն ազդեցություն է թողնում:

⁴¹ Aleksander Rogalski, Dobraczyński, (Sylwetki współczesnych pisarzy), W-wa, 1969, str. 21.

Նկատենք, սակայն, որ Դորբաչինսկու կաթոլիցիզմը տարբեր շրջաններում որակական տարրեր ծանրություն է ունեցել: Եթե վաղ շրջանի՝ աստվածաշնչային թեմաներով գրված ստեղծագործություններում նա իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում էր այն երևույթների վրա, որոնք ոչ միայն իր համար անձնապես էին կարևոր, այլև ըստ իր աշխարհայեցության՝ հիմնավորում էին մարդկության գոյությունն ու դրանով իսկ՝ կենտրոնական տեղ գրավում համաշխարհային պատմության մեջ, ապա հետագայում, ժամանակին դուրսնալով, ընդհանուր առմամբ միայն մնալով կաթոլիկության դոգմատիկ համակարգի շրջանակներում, նա ինչ-որ չափով շեղվելով վերջինից, սկսում է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Կաթոլիկ եկեղեցու գործունեության քաղաքական, հասարակական, քաղաքացիական ու բարոյական ասպեկտներին, որոնք մարդկության պատմության զարգացման գործընթացում որոշակիորեն իրենց կարևոր դերն են խաղացել ու շարունակում են խաղալ:

Կրոնական իր իմացություն ընդլայնման ու խորացման, ինչպես նաև արդի կյանքի որոշակի հիմնախնդիրների պատճառահետևանքային կապը անցյալում գտնելու փնտրտուքների շրջանում էլ հենց Դորբաչինսկին գրում է «Իմաստության բանալի» պատմավեպը, որի թեմայի մտահղացումը նրա մոտ ծնվում է խորը մտորումներից հետո միայն: Դա, ինչպես ասացինք, ուղղակիորեն է համընկնում խաչակրաց արշավանքների հանդեպ ունեցած նրա հետաքրքրության վերարթնացման և Ռենե Գրուսեի աշխատությունների «Հայտնագործման» ժամանակաշրջանին: 1948 թ. փետրվարին, երբ նա ավարտին էր մոտեցնում «Սուրբ թուրք» վեպի շարադրանքը, ու նրա մոտ սկսում է որոշակիորեն ձևավորվել «Powrót krucjaty (Խաչակիրների վերադարձը)» և «Przyszedłem rozłaczyć» (Եկա բաժանելու)» վեպերի մտահղացումը, զրոզը, որ կլանված ուսումնասիրում էր XI-XIII դարաշրջանների պատմությունը, իր նոթատետրում գրառում է. «Իսկ եթե»՝ հետաքրքրության առարկան դարձնեմ XIII դարը, Հայաստանը, Կարակորումը և մոնղոլ-քրիստոնեական պայմանագիրը»⁴²: Մարտ ամսին արդեն, երբ նա վերջապես ստանում է Ռենե Գրուսեի «L'Histoire des Croisades...» եռահատոր, գեռև 30-ական թվականներից այդքան երազած աշխատությունն ամբողջ-

ջությամբ, այնպես է տարվում Հեթում Ա թագավորի մասին պատմավեպ գրելու գաղափարով, որ հոգեկան խորն ու ծանր ապրումները, կապված դասեր ծանր հիվանդությամբ, ապա և՛ մահվան հետ (1949 թ. օգոստոս), որքան էլ ժամանակ առ ժամանակ կտրում են նրան աշխատանքից, այդուամենայնիվ, նոթագրումները վկայում են նրա պոթիվուն ոգևորությունն ու անհամբերությունը՝ վերադառնալու պատմավեպի շարադրանքին:

Փաստորեն, վեպի շարադրանքը սկսելով 1949 թ. մարտին, այն տպագրության է հանձնում երկու տարի անց, որն առայժմ փոքր՝ յոթ հազար տպաքանակով լույս է տեսնում 1951 թ. հունիսի 18-ին (հետագայում բազմահազար տպաքանակով վերահրատարակվում է ևս ութ անգամ): Բայց, նկատենք, որ այն հրատարակվում է գրաքննությանն առնչվող բարդությունները հաղթահարելուց հետո միայն: Ընդ որում, ըստ նույն այդ նոթագրումների՝ նա իր բարձրաստիճան ծանոթներից է օգնություն հայցում պատմավեպի հրատարակության թույլտվությունը ստանալու համար⁴³:

Վերահիշյալ նոթագրումները պատկերացում են տալիս նաև պատմավիպասանի սպրած երկամյա մտորումների ու հույզերի մասին, ծանոթացնում են և այն հարցադրումներին, որոնք նա առաջ է քաշում պատմավեպի մտահղացման օրից սկսած մինչև ավարտը: Նա թվարկում ու գնահատում է և այն գրական աղբյուրները, որոնք ոչ միայն խորացնում են պատմավեպի թեմայի ընտրության հետ կապված նրա ներքին համոզմունքը, այլև պատմական առատ նյութերի մեջ խորանալու հնարավորություն են ընձեռում:

Հիմք ընդունելով հատկապես XIII դարի պատմական աղբյուրներն ու, դարաշրջանի իրադարձություններին նվիրված ամենալուրջ հետազոտությունները, նա, մասնավորապես, օգտագործում է ժամանակի նորագույն գրականությունը, որի ցանկում բացի Լուդվիկ Մաիմբուրգի, Միչաուդի, Ռաուսերի, Ֆարալի, Վալլոնի, Բելլերոնի և այլոց գործերից, նրա համար անգնահատելի գանձեր են եղել Ռենե Գրուսեի ոչ միայն վերը հիշատակված «Histoire des Croisades...», այլև «Bilan de l'histoire», «L'epoee des Croisades», «Le Conquerant du monde», «L'Empire du Levant», «L'Histoire de l'Armenie», «L'Empire Mongol», «L'Empire des steppes» և այլ աշխատությունները: Նա Գրուսեի հանդեպ իրեն պարտավորված է

⁴² Jan Dobraczyński, Jak się rodzi (O kluczu mądrości), "Kierunki", № 16, 18.04., 1976.

⁴³ Jan Dobraczyński, Lampasy, "Kultura", 10. X, 1994.

զգացել նաև վեպի նախնական՝ «Դեղին խաչակիրներ» խորագրի համար: Ի դեպ, սկզբնական շրջանում (1949, սեպտեմբեր) նա վեպն անվանում է «Ain Dzaluca», ապա՝ (1949, դեկտեմբեր)՝ «Դեղին խաչակիրներ», կես տարի անց էլ մտածում է այն խորագրել «Cibus viatorum», և միայն պատմավեպն ավարտելուց հետո է գտնում իր մտահղացումն ու վեպի գաղափարական բովանդակությունը լիովին արտահայտող, և Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի վարած քաղաքականությունը բնութագրող ու գնահատող՝ «Klucz mądrości», այն է՝ «Իմաստության բանալի» խորագիրը (այդ խնդրին, ըստ էության, ստորև կանդրադառնանք):

*
* * *

«Իմաստության բանալի» պատմավեպը, ինչպես Դորբաչինսկին է գրում՝ «բելետրիզացված պատմական ճշմարտություն է»: Համոզված այն բանում, որ ընթերցողը ծանոթանալով այս կամ այն պատմավեպի ժամանակաշրջանին, առաջին հերթին ցանկություն է ունենում ճշտելու, թե պատմական ճշմարտության հարաբերությունը պատմավեպում որքանն է հեղինակային երևակայության արդյունք, «Իմաստության բանալի» զրքում գետեղված՝ հեղինակի իր խոսքում, նա ընթերցողին հավաստիացնում է, որ «Հեթում-մի՝ Հայաստանի թագավորի պատմությունը իրական պատմություն է», և որ ինքը «թույլ տալով մանր աղատություններ, ընդհանուր առմամբ խիստ հարազատ է մնացել պատմության սահմաններին»⁴⁴: Գրքի հրատարակիչն էլ, որը վերջինումս իր խոսքը նույնպես ուղղում է ընթերցողին, «Իմաստության բանալի»-ն համարելով պատմական «ճշմարտացի սենսացիա», նշում է, որ առաջին անգամն է, որ գեղարվեստական արձակում բարձրացվում է կաթոլիկության խնդրը»⁴⁵:

Ճիշտ է, կաթոլիկություն ասելով, այս դեպքում, թերևս, պետք է հասկանալ նաև քրիստոնությունն ընդհանրապես (հատկապես խնդրո առարկայի՝ հեթանոս մոնոթիստներին քրիստոնեացնելու առումով), սակայն, ամեն դեպքում, ինչպես հեղինակի, այնպես էլ հրատարակչի համար այդ երկուսի միջև տարբերակում, այնուամենայն-

նիվ, գոյություն ունի, քանզի կաթոլիկների համար կաթոլիկությունը քրիստոնեական մյուս դավանանքներից ամենաճշտն է, իսկ կաթոլիկ եկեղեցին էլ քրիստոնեության մայր եկեղեցին է համարվում: Իսկ կաթոլիկության բուն հիմնախնդիրներն այն առումով, ինչ առումով բարձրացված են պատմավեպում, իրոք, որ, առաջին անգամն էր արձարձվում գեղարվեստական գրականության մեջ: Խոսքն այստեղ, և առաջին հերթին վերաբերում է պատմավեպի երկու գլխավոր խնդիրներին. քրիստոնեական Արևելքին ու ընդհանրապես ամբողջ քրիստոնեությանը սպառնացող վտանգին և հենց դրանով էլ պայմանավորված՝ քրիստոնյա աշխարհի փրկությանը, ինչպես նաև՝ դեռևս հեթանոս ցեղերին, մասնավորապես, մոնղոլներին, և Իհարկե, քրիստոնեական մյուս բոլոր դավանանքներին պատկանող ժողովուրդներին (որոնց, կաթոլիկները միջնադարում հերետիկոս էին համարում) կաթոլիկացնելու հիմնահարցին: Եվ քանի որ XII-XIV դարերի խնդրո առարկա այդ պարբերները հետագա դարերում էլ են հակադիր կողմերի համար մտահոգիչ եղել, ապա պատահական չէ, որ Դորբաչինսկին հենց այդ հիմնախնդիրներն է իր պատմավեպի առանցքը դարձնում:

Պատահական չէ և այն, որ Կիլիկյան Հայաստանը, Հեթում թագավորի այցը Կարակորում, Մանգու խանի հետ նրա կնքած հայ-մոնղոլական, կամ ինչպես Դորբաչինսկին է գրում՝ մոնղոլա-քրիստոնեական պայմանագիրն ու դրան հետևած արշավանքն է լեհ զորքը պատմավեպի համար նյութ ծառայեցնում: Նկատի ունենանք, որ Մերձավոր Արևելքի մահմեդականության դեմ Արևմտյան Եվրոպայի մղած «Սուրբ պատերազմը»⁴⁶ հենց XIII դարում է հասնում իր բարձրակետին ու նույն դարում էլ սկսում է իր սրընթաց վայրէջքը, ուստի, բնական է, որ խաչակրաց ութ արշավանքներից (1096-1270 թթ.) հինգն իր մեջ ներառած (1202-1270 թթ.) այդ չարաբեր ու փոթորկոտ հարյուրամյակն ու, մասնավորապես, 1240-1270-ական թվականների շրջանը, և առավելապես կրոնի գոր-

⁴⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, W-wa, 1951, str. 383.

⁴⁵ Անդ, էջ 7:

⁴⁶ Մինչև XVIII դարը եվրոպացիներն այդ արշավանքներն անվանում էին «ճանապարհորդություն (expeditio)», «ոխարագնացություն (peregrinatio)» և որակում դրանք որպես «Սուրբ պատերազմ», և միայն Լյուդովիկոս XIV-ի արքունի պապինչ Լուի Մեծորի գլխի փակ է «խաչակրաց արշավանք» ձևակերպումը սրվում, երբ նա այդ իրավաբանություններին նվիրված իր աշխարհային անվանում է «խաչակրաց արշավանքների պարսություն»: Գերմանիայում, ինչպես երևարվում է, ստացին անվան այդ անվանումը գործածել է Գ. Լեֆկո:

ծոնի օգտագործմամբ զավթողական քաղաքականություն իրականացնող պապականության ու Արևմուտքի իշխանավորների մուսյլ ֆոնի վրա երևացող ամենահեռատես, և, ինչպես Գրուսեն է գրում՝ «Իր ժամանակի ամենամեծ անհատականություններից ամենախորագետ ու հաջողակ քաղաքական գործիչներից մեկը»⁴⁷ Հեթում Ա-ն, պետք է գրավեր Գորբաչինսկու ուշադրությունը, քանի որ վերջինիս քրիստոնեական-մարդասիրական քաղաքականությունը լիովին էր համապատասխանում գրողի կրոնական ու քաղաքական հայեցակետին:

Եվ եթե նախապես կարևորենք պատմավիպասանի գլխավոր նպատակը՝ Հնարավորինս ճշմարտացի լուսաբանելու քրիստոնեության պատմության մեջ հռոմեական եկեղեցու առջև բացված այն լայն ու ապշեցուցիչ Հնարավորությունը, որը վերջինիս թույլ պիտի տար իրականացնելու ինչպես Երուսաղեմը քրիստոնյաների ձեռքում պահելու, Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյաներին ֆիզիկական ոչնչացումից, գերությունից ու հավատափոխությունից փրկելու, այնպես էլ մոնղոլներին քրիստոնեացնելու միջոցով մոնղոլական աշխարհի վրա իր ազդեցությունը տարածելու հրատապ ու միաժամանակ հեռատես քաղաքականությունը, ապա միանգամից տեսանելի կդառնա «Իմաստություն բանալի պատմավեպի» ոչ միայն թեմատիկայի ընտրությունը գրողի համար, այլև հենց բուն ակցիայի ուղղվածությունը:

Իսկ վերջինս կենտրոնացած է չորս կերպարների՝ Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի, մոնղոլ զորավար Կիտրուդայի, Ուրբանոս IV պապի և քրիստոնեական Սիրիայի ու Երուսաղեմի թագավորության կործանիչ՝ Եգիպտոսի սուլթան Բայբարսի ճակատագրերի ու կատարած գործերի շուրջ:

Հեթումյան այդ ժամանակաշրջանում, մասնավորապես, 1240-ական թվականների երկրորդ կեսին, երբ պապական Հռոմի ու Արևմտյան Եվրոպայի կողմից նախապատրաստվում էր խաչակրաց VII արշավանքը, Երուսաղեմի թագավորությունը, որ արդեն իսկ ապրում էր իր օրհասը, քանզի 1244-ին վերջնականապես կորցնելով Երուսաղեմը (որից հետո մայրաքաղաքի դերը ստանձնում է Աքքան), դարձել էր մի փոքրիկ կղզի ծով մահացողականության մեջ:

⁴⁷ Ռեն Գրուսե, Լեանոփ կայսրությունը, րեն Լ. Տեր-Պեգոսյան, Խաչակիրները և հայերը, էջ 341:

Եվ որպեսզի պարզ լինի, թե ինչո՞ւ խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ խաչակիրները կողմից արդեն իսկ գրավված (1099թ.) Երուսաղեմը կրկին մահացողականներին է անցնում, և ինչո՞ւ հետագայում էլ պապական հզոր կուրիան չի կարողանում այն իր ձեռքում պահել, որպեսզի պարզ լինի, թե մինչև հեթումյան ժամանակաշրջանում ձեռնարկված VII արշավանքը, Կիլիկյան Հայաստանը որպես պետություն իրենից ինչ էր ներկայացնում և ինչո՞ւ էր զրգուռում բյուզանդացիների, սելջուկ թուրքերի, արաբների, եգիպտացիների ու եվրոպացի խաչակիրների ավտոթակը, որպեսզի հասկանալի լինի նաև թե XIII դարակեսի կրոնաքաղաքական իրադրությունն ու պատերազմական գործողությունները ինչի՞նչ հետևանք էին, ինչի՞նչ էին հանգեցրել, և ի՞նչն էր Հեթում թագավորին ստիպում ձեռնարկելու դիվանագիտական-քաղաքական վերը նշված քայլերը, պատմական մի կարճառոտ էքսկուրս կատարենք, որպեսզի, նախ, խնդրո առարկա պատմավեպը քննարկելիս, ստիպված չլինենք անհրաժեշտ էքսկուրսներով բուն նյութից անընդմեջ շեղվել, քանզի այս դեպքում անչափ կարևոր է նաև հասկանալ խաչակրաց արշավանքների սկսման ու պարտությունների բուն պատճառներն ու ընթացքը, և ապա, որպեսզի ընթերցողը ստիպված չլինի այդ ամենին ծանոթանալու համար անընդմեջ դիմել պատմագիտական օտարագիր տարբեր աղբյուրների ու աշխատությունների:

Նկատի ունենալով, որ Կիլիկյան Հայկական թագավորությունը ստեղծվում է խաչակրաց առաջին արշավանքից առաջ՝ 1080 թվականին, պատմական համառոտ, բայց բուն էությունը վեր հանող անդրադարձը անմիջապես սկսենք վերջինիցս և հիշենք, որ այն ստեղծվում է պատմական Կիլիկիայի տարածքում, ուր նշված ժամանակաշրջանում հայությունն արդեն բավական մեծ թիվ էր կազմում: Ընչտ է, մ. թ. ա. մոտ 85 թվականին, կրթ Հայոց թագավոր Տիգրան II-ը Սիրիայի, Փյունիկիայի, Կոմագենի հետ միասին Հռոմեական կայսրությունից նվաճում է նաև Կիլիկիան, որոնք, թեև ոչ երկարատև, բայց և այնպես մտնելով Տիգրան II-ի Հայկական հզոր պետության մեջ, հայաբնակ են դառնում, սակայն հայության բուն հոսքը Կիլիկիա հիմնականում սկսվում է մ.թ. VI, VII-IX դարերում, և առավել մեծությամբ՝ XI դարում: Բավական է ասել, որ 405 թ. Հովհաննես Ոսկեբերանը աքսորված լինելով Կիլիկիա, հանդիպում

է հայ բազմահոծ ընակչութիւնն ու հայ իշխանները, որոնք արդեն իսկ ունեին իրենց եկեղեցին ու հոգևորականութիւնը: X դարում հայութիւնը Կիլիկիայում այնքան է ստվարանում, որ Հայոց կաթողիկոս Սաքեղ Ա. Արշարունին նոր եպիսկոպոսութիւններ է ստեղծում: Եվ սակայն, հայութեան բուն հոսքը Կիլիկիա հիմնականում սկսում է XI դարում, երբ Բյուզանդիայի հայահալած քաղաքականութեան հետևանքով հայերին իրենց բնօրինակից նախ բուն վերաբնակեցնում են կայսրութեան փոքրասիական սահմանային նահանգներ՝ մահմեդական Արևելքի դեմ հուսալի պատվար ստեղծելու, և ապա, հայերին քաղկեդոնականութիւնը պարտադրելու, զավանափոխելու միջոցով՝ Հայաստանը ջլատելու, ինքնուրույնութիւնից զրկելու և իրենց կայսրութեան մեջ ներառելու համար:

Նշված XI դարում հայութեան բռնագաղթը ուժեղանում է այն իսկ պատճառով, որ զորեղացած Բյուզանդիան թուլացնելով արաբական համակարգը Եփրատի և Տավրոսի տարածաշրջանում, ոչ միայն զբաղվում է Միջագետքը, Անտիոքը, Փոկը, ավերում է Բուլղարական թագավորութիւնը, այլև բռնազավթելով Վասպուրականի (1022), Անիի (1045), Կարսի (1065), Արծրունիների ու Բագրատունիների հայկական թագավորութիւնները⁴⁸ (որին ավերանում է Հայաստան կատարած սելջուկների արշավանքը XI դ. երկրորդ կեսին), տեղահանում է հայութեանը, որի բազմահոծ ալիքը թագավորական ու իշխանական տների ու զինվորական ուժի հետ միասին բնավորվում են Կապադովկիայում և Փոքր Ասիայում իրենց շնորհված կալվածքներով, ինչպես նաև՝ Կիլիկիայի տարբեր շրջաններում:

Եվ երբ 1071 թ. Մանսուկերտի մոտ սելջուկ թուրքերը դեմ մղած ճակատամարտում Բյուզանդիան պարտութիւն կրելով, իր զինքերը թուլացնում է Արևելքում, Կիլիկիայի հայ իշխանները պատերազմելով ինչպես բյուզանդացիների, այնպես էլ սելջուկների դեմ, ոչ միայն փոքր իշխանութիւններ են ստեղծում՝ իրենց տիրութիւններում ընդգրկելով Մելիտանեն, Մարաշը, Եղեսիան, Անտիոքը, Հոսմկան, այլև 1080-ին Կիլիկիայում ստեղծում են Կիլիկիայի Հայկական մեծ իշխանապետութիւն, որը և, տարածքային կորուստների ու ձեռք-

բերումների փոփոխական հաջողութիւններով գոյատևելով, 1198-ից Լևոն Բ Մեծագործի (մահ. է 1219 թ.) թագադրութեամբ՝ դառնում է թագավորութիւն: Կիլիկիայի Հայոց իշխան Ռուբեն Ա-ն (1025-1095 թթ.), որը Բագրատունիների ու Արծրունիների ազգականն էր, և նշված իշխանապետութեան, ինչպես նաև՝ 1080-1226 թթ. իշխող Ռուբինյան զինաստիպի հիմնադիրն էր, ինչպես Գրուսենն է գրում՝ թե՛ փաստացի, թե՛ իրավական առումով «հիմնադրում է Նոր Հայաստանը, ... Առ ի չգոյե Տիգրանների և Բագրատունիների հին թագավորութիւնների, հայկական ցեղն այստեղ պետք է գտներ իր երկրորդ հայրենիքը»⁴⁹:

Ու թեև, բյուզանդացիների, սելջուկների, խաչակիրների ու արաբների դեմ մղվող պատերազմները շարունակվում են Կիլիկիո Հայոց թագավորութեան ամբողջ գոյութեան ընթացքում, սակայն վերջինիս հիմնադրումից դեռ մեկ հարյուրամյակ էլ չի անցնում, երբ Կիլիկիայի Հայոց այդ անկախ պետութիւնն իր 40.000 քառ. կմ. տարածքով ու մեկ միլ. բնակչութեամբ տնտեսական, մշակութային բնագավառների զարգացմամբ այնպիսի հզոր ու ծաղկուն երկիր է դառնում, որ գերկարևոր դեր է խաղում ամբողջ տարածաշրջանի թե՛ քաղաքական ու տնտեսական և թե՛ մշակութային կյանքում: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ 30 մարզերից բաղկացած, 25 նավահանգիստներ ունեցող (որոնցից խոշորագույնը Այասն էր), հարյուրից ավելի ամրոցներով ու դղյակներով, Սիս, Տարսոն, Կոսիկոս, Մամեստիա, Անարզարա ռազմավարական ու առևտրական խոշոր նշանակութիւն ունեցող քաղաքներով Կիլիկիան Հայաստանը մի կողմից Միջերկրական ծովով կապվում էր Արևմտյան Եվրոպայի, Եգիպտոսի ու Եթովպիայի հետ, էգեյան և Սև ծովերով՝ Արևելյան Եվրոպայի ու Ղրիմի հետ, իսկ մյուս կողմից Մեծ Հայաստանը, Ասորիքն ու Միջագետքը այն կապում էին Պարսկաստանին ու Պարսկական ծովախորշին, ապա առավել քան հասկանալի կլինի աշխարհագրական այդպիսի բարենպաստ դիրք ու ռազմավարական խոշոր նշանակութիւն ունեցող երկրի հանդեպ ունեցած վերահիշյալ երկրների ախորժակը:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ աշխարհքաղաքական նման դիրք ունեցող Կիլիկիան Հայաստանը գտնվելով ռազմավարական մի

⁴⁸ Տե՛ս Գ. Գ. Микаэлян, История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952, стр. 48; րևն հսկ՝ Տայկական Սովետական Հանրապետության, Երևան, հ. 5, 1979, էջ 406-408:

⁴⁹ Ռոբեն Գրուսեն, Լևանի կայսրությունը, րևն Լ. Տեր-Պեկրոյան, նշված ժողովածու, էջ 335:

քանի ուղղութիւններով ձգվող ճանապարհների խաչմերուկում, որով թե՛ մահմեդականները և թե՛ խաչակիրները պատերազմների ու արշավանքների ժամանակ տեղաշարժվում էին Արևմուտքից Արևելք, և հակառակը, պայմանավորում է և հայկական այդ պետութայն մասնակցութիւնը XI-XIV դդ. միջազգային կարևորագույն իրադարձութիւններին⁵⁰:

Ինչ վերաբերում է խաչակրաց արշավանքներին, որոնց կազմակերպման բուն էությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է մեզ հետաքրքրող դարաշրջանից կրկին ետ նահանջել մի ամբողջ 100-150 տարի, նշենք, որ դեռևս XI դ. երկրորդ կեսին՝ մինչև սելջուկ թուրքերի ներխուժումը (1063-1072) Հայաստան (որի տարածքի զգալի մասն արդեն իսկ Բյուզանդիայի տիրապետութիւն տակ էր), Արևմտյան Եվրոպայում կրոնաքաղաքական, սոցիալ-հասարակական այնպիսի որոշակի խմորումներ են տեղի ունենում, որոնք և պայմանավորում են պատմութիւն հետագա ընթացքը:

Նախ, չպետք է մոռանալ, որ Եվրոպայում քրիստոնեութիւնը լայնատարած ու հիմնավորապես հաղթանակում է միայն XI դարում: Չպետք է մոռանալ նաև, որ Ֆեոդալական կարգերի զարգացմամբ պայմանավորված՝ խորանում էր սովյալ երկրի ֆեոդալների անջատականութիւնը, և որ եվրոպացիների՝ իրար դեմ մղվող անընդմեջ պատերազմները ոչ միայն քայքայում էին պետութիւնների հիմքերը, և աղքատացնում ու բարոյազրկում մարդկանց, այլև հեղինակազրկում էին Կաթոլիկ եկեղեցուն: Մինչդեռ, միջնադարյան եկեղեցին միայն կրոնական ինստիտուտ էր, այն կատարում էր նաև խնամակալի այն բոլոր ֆունկցիաները, որոնք սովորաբար չէին հետաքրքրում միջնադարյան պետութիւններին: Այսինքն, մի կողմից այն հովանավորում էր թույլ, անզին ու չքավոր մարդկանց, մյուս կողմից՝ մշակույթի ու գիտութիւն գործիչներին: Բայց եկեղեցին ևս կապված լինելով ժամանակակից կյանքին, չէր կարող վերջինիս արտահայտիչը չլինել: պայքարելով հանդերձ ուժի կիրառման դեմ, ինքն էր դիմում ուժի, հանդես գալով հարստանալու մոլուցքի դեմ, ոչ միայն չէր հրաժարվում հարստութիւնից, այլև չէր խորշում հանուն հարստացման՝ արշավանքներ կազմակերպելուց: Խոսքն այստեղ ինչպես արևմտյան (հռոմեական), այնպես էլ արևելյան (բյուզանդական) եկեղեցու մասին է, որոնք երկար հա-

կամարտութիւնից ու իրար հերձվածի մեջ մեղադրելուց հետո, թեև 1054-ին տարբաժանվում են, սակայն անընդմեջ միավորման ձգտելով, ոչնչի առջև չէին կանգնում հակառակ կողմի թե՛ տարածքները զավթելու և թե՛ եկեղեցին իրեն ենթարկելու համար: Եվ եթե մինչև XI դարակեսը Հռոմն էր ենթարկվում Բյուզանդիային, քանզի վերջինս Բարսեղ II Բուլղարասպանի կայսերականութիւն շրջանից սկսած իր իշխանութիւնը ամրապնդելով Իտալիայի հարավում, գրավելով Բուլղարիան ու Խորվաթիան, անկախութիւնից զրկելով Հայաստանն ու Վրաստանը, որպես զորեղ կայսրութիւն իր կամքն էր թելադրում այդ ամբողջ տարածաշրջանին, ապա նույն դարի 60-70-ական թվականներին իրադրութիւնը լիովին փոխվում է:

Ամրապնդելով կայսրութիւն արևմտյան սահմանները, բյուզանդական կայսրերի, հատկապես Բարսեղ II-ի վարած քաղաքականութիւնը տալիս է իր ոչ ցանկալի այն արդուները, որ անպաշտպան ու բաց են մնում Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները: Այսինքն, մահմեդականութիւն դեմն առնող Հայաստանի փոխարեն, որը, փաստորեն, պաշտպանական ամբողջ էր վերջինիս համար, Բյուզանդիան այժմ արդեն, երբ ջլատել էր հայոց ուժն, ու հայ բնակչութիւնը տեղահանել, ստիպված էր ինքն իսկ պաշտպանել իր կայսրութիւն սահմանները: Ամեն դեպքում, դեպի Արևմուտք շարժվող թուրքմեն-սելջուկների առաջին զոհը Փոքր Ասիայում Հայաստանն է դառնում: Պատահական չէ, ուրեմն, որ Բյուզանդիայի կայսր Ալեքսիոս Կոմնենոսը ռազմական օգնութիւն է խնդրում Ուրբանոս II պապից, որն էլ հենց համարվում է առաջին խաչակրաց արշավանքի թվացյալ, բայց ոչ հիմնական զորապատճառը:

Ինչ խոսք, խաչակրաց արշավանքները դատարկ տեղը չեն սկսվում. զրանք ունեին իրենց խորը պատճառները: Ճիշտ է, XIX դարի որոշ պատմաբաններ միամտորեն պնդում էին, թե խաչակրաց արշավանքները ծնունդ են առել դադափարական հողի վրա, այսինքն, կրոնական զգացմունքներով առաջնորդվող արևմտաեվրոպական ժողովուրդների անկեղծ ցանկութիւն և «կիսալուսնի» դեմ՝ «խաչի» պայքարի անհրաժեշտութիւն պայմանավորվածութիւնը, սակայն, իրականում Երուսաղեմն ու Պաղեստինի մյուս Սուրբ վայրերը և հատկապես Սուրբ Գերեզմանը մահմեդականներից վերանվաճելու վճռի հիմքերը առավել լայն ու խորը հարթութիւն վրա էին գրված:

⁵⁰ Г. Г. Микаелин, նշված աշխատությունը, էջ 48:

Նախ ասենք, որ Խաչակրաց արշավանքների հիմքերի հիմքը պետք է որոնել XI դարի 60-ական թվականներում, երբ Արևմուտքում սկսված տնտեսական տեղաշարժերի ու սոցիալական հակասությունների հետևանքով ֆեոդալական դասը սկսում էր նոր հողեր բռնագավթել, իսկ ասպետությունն էլ չկարողանալով կեցուցիկ իր ծախսերը հոգալ, ավազակության ու թալանի ուղին էր բռնել: Խնդիրը նրանումն է, որ XI դարում Արևմտյան Եվրոպայի բնակչությունը սկսում է կտրուկ աճել մասսայական բնույթ կրող փոխադարձ արշավանքների պատճառով, որի հետևանքով էլ խիստ մեծանում է սովի ու էպիդեմիաների սպառնալիքը: Իրավիճակը ողբերգական է դառնում հատկապես դարավերջին, երբ Արևմտյան Եվրոպայում սկսված ավազակային ահապանացու հարձակումները աղքատության զիրկն են նետում ոչ միայն ասպետությունը, այլև քաղաքային ու գյուղական բնակչությունը:

Խաղաղության կոչեր հնչեցնող Կաթոլիկ եկեղեցին, որը ֆեոդալական խոշոր հողատեր լինելով, այդ իսկ կարգերի հենարանն էր, մի կողմից բռնագավթման այդ շարժումը պատեհ միջոց համարելով, մյուս կողմից էլ իր հեղինակության բարձրացման և աշխարհիկ ու հոգևոր բարձր դասին այդ ավերիչ փոթորից հեռու պահելու նպատակով, այն ուղղում է երկրից դուրս: Այս առումով, առավել քան ճշմարիտ էր XVIII դարի ճանաչված գործիչ ու փիլիսոփա Պոլ Գուբալը, երբ գրում էր, թե՝ «խաչակրաց արշավանքները՝ այդ սուրբ արշավանքները կազմակերպվելով պապերի հրամանով, նպատակ էին հետապնդում Եվրոպան ազատել հավատացյալ այն բազում սրիկաներից, որոնք իրենց հայրենիքում կատարած հանցագործությունների համար երկնքից ներում ստանալու նպատակով, քաջարար այլ երկրներ էին գնում՝ նորերը գործելու»⁵¹: Հենց այդ սրիկաներից կազմավորված ավազակային առաջին արշավանքները, որոնք ընդունված է անվանել «խաչակրաց արշավանքներից առաջ սկսված խաչակրաց արշավանքներ», ուղղվում են դեպի Իսպանիա ու Հարավային Ֆրանսիա: Եվ որպեսզի ֆրանսիացի ասպետ-խաչակիրների ռազմակրոնական ոգին բորբոքի, պապական կուրիան Ալեքսանդր II պապի (1061-1073 թթ.) գլխավորությամբ Իսպանիայի մավրերի՝ մահմեդական արաբների դեմ ուղղված արշավանքն արդեն իսկ համարելով «Սուրբ պատերազմ», հայտարարում է, որ

⁵¹ Стів М. А. Заборов, Крестовосцы на Востоке, М., 1980, стр.9.

մեղքերի թողություն կտա բոլոր նրանց, ովքեր կողմնակցեն հանուն խաչի: Նույն, XII դարում Գրիգորի VII պապը (1073-1085 թթ.), որպեսզի ֆրանսիացիներին նոր արշավանքով ոգևորի, թույլ է տալիս նրանց քրիստոնեական զենքի միջոցով տիրել «անհավատներից» բռնագավթված հողերին, բայց միայն այն պայմանով, կիև վերջիններս գրավված տարածքներում ճանաչեն Հռոմի հովվապետությունը: Ուլրանոս II պապն (1088-1099 թթ.) ավելին է անում, հայտարարելով, թե՛ ովքեր ուզում են ազատվել մեղքերից ու արժանանալ հավիտենական կյանքի, կարող են դիմորդագրվել Աստծո բանակին: Սակայն, ինչպես ստորև կտեսնենք, պարզվում է, որ «անհավատներ» էին նաև Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդները, քանի որ խաչակիրների առաջին մեծ ուժը պապականությունն ուղղում է Բյուզանդիայի դեմ: Միով բանիվ, ձգտելով հսկողություն տակ պահել XI դարում Արևմուտքի ծայրամասերում բռնկված ավազակային պատերազմները, Հռոմեական եկեղեցին իր հովանու տակ է վերցնում նաև քիչ ավելի ուշ Եվրոպայից (Ֆրանսիա, Անգլիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա, Գերմանիա, Հունգարիա) դեպի Երուսաղեմ սկսված ուխտավորական շարժումը՝ ամեն միջոց գործադրելով դրան կրոնական ուղղվածություն տալու համար:

Ուխտավորական այդ շարժումներից էլ հենց ծնունդ են առնում, կամ ճիշտ կլինի ասել՝ դրանք վերածվում են խաչակրաց, սկզբում՝ ժողովրդական, ապա և կանոնավոր բանակներ ունեցող արշավանքների: Փաստորեն, եվրոպացի հարյուր հազարավոր ուխտավորների շարժը դեպի Մերձավոր Արևելք թեթևացնում է պապականության առջև ծագած խնդրի լուծումը՝ դտնելու այն բանաձևը, որը միայն կարող էր ընդհանուր հայտարարի բերել խոշոր ավատատերերի ու սեփականությունից զուրկ ռազմատենչ ասպետների հակասական ձգտումներն ու գործողությունները: Նկատի ունենանք, որ այդ շրջանում, հատկապես Գրիգորի VII պապի կառավարման օրոք, պապականությունը ուխտավորների մեծ շարժմանը հովանի կանգնելով ու գրանով իսկ ձգտելով բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, սկսում է հեռեողականորեն իրականացնել ոչ միայն քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներին, այլև աշխարհիկ տիրակալների գլուխն անցնելու քաղաքական իր քայլերը: Այսինքն, Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցու թեոկրատիկ ծրագրի մեջ էր մտնում ոչ միայն Երուսաղեմը վերանվաճելու, այլև արևելյան՝ Հույն-ուղղափառ և Հայ առա-

քելական եկեղեցիները ինքնուրույնությունից զրկելու և Մայր եկեղեցու զիրկը «վերադարձնելու», ինչպես նաև հերձված համարվող քրիստոնյա բոլոր դավանանքները լատինականի հետ միավորելու, զեռուս հեթանոս ժողովուրդներին կաթոլիկացնելու, և այդ ամենով իսկ՝ կայսրերին, թագավորներին ու բարձր հոգևորականությունները Հռոմի գերակայությունը ենթարկելու չքողարկված իր ծրագրերը: Մի խոսքով, կուրիայի գերնպատակը գերիշխանությունից ձեռքբերումն ու եկեղեցու ֆինանսատնտեսական իրավիճակի բարելավումն ու հարստացումն էր, իր հեղինակությունից բարձրացումն էր:

Ճիշտ է, երկար ժամանակ Արբանյան կայսրության հետ Գրիգորի VII-ի ունեցած հակամարտությունը շեղում է կուրիայի ուշադրությունը Բյուզանդիայից, սակայն, 1080-ին, երբ Ռոբերտ Գլիսկարը նորմանդական իր զորքով ներխուժում է Բյուզանդիայի իտալական տարածքները, պապն օրհնում է այդ պատերազմն ու զեռ պահանջում, որ Հարավային Իտալիայի կաթոլիկ կղերականությունը ասպետությունը կոչ անի մասնակցելու իտալական նորմանդների առաջնորդ Գլիսկարի արշավանքին, բոլորին անխտիր խոստանալով մեղքերի թողություն:

1081-ին էլ հենց, երբ նորմանդները ներխուժում են Բալկանյան թերակղզի, Գրիգորի VII-ը շնորհավորում է նրանց հաղթանակի համար: Այս ակցիաներն էլ հենց դառնում են Արևելքը ռազմական ուժի օգնությունը նվաճելու նրա մեծ ծրագրի իրականացման մեկնարկային կետերից մեկը միայն, որը և սելջուկների⁵² արշավանքների ժամանակ որոշակիություն է ձեռք բերում: Այսինքն, իրենց մեծ նպատակի որոշակի ու հստակ ծրագիրը, որը և ամենատարբեր կոչերով ներկայացվում է հանրությունը արևելյան քրիստոնյաներին սելջուկյան արշավանքներից, և երուսաղեմն ու Սուրբ Գերեզմանը եզրիպատացի մահադականներից ազատագրելու գերխնդիրն էր: Իսկ ծրագիրն այդ իրականացումն են Գրիգորի VII-ի հաջորդները՝ իրար փոխարինող տասնմեկ պապերը, սկսած Ուրբանոս II-ից (1088-1099) մինչև Գրիգորի X-ը (1271-1276):

⁵² Սելջուկները, նույն իրենք թուրքմեններ պարկանում էին լայնոր օգուկների ցեղախմբին, որոնք X դարում միավորվելով սելջուկների (Սելջուկ անունը կրող առաջնորդի անվամբ) դիմապիսիայում, որպես բոչվոր ցեղ ապրում էին Միջին Ասիայում՝ դիպաղների հարևանությամբ: Տեղաշարժվելով դեպի Արևմուտք ու բռնազավթելով Փոքր Ասիայի որոշ փարածքներ, 1077-ին Անարպիայում արեղծում են Ռումի (Իկոնիայի) սուլթանությունը (Նիկիա, այնուհետ՝ Իկոնիա մայրաքաղաքով) գոյաբերելով մինչև 1307 թ.:

Պապական կուրիայի նախաձեռնությունները Արևմուտքը առաջին խաչակրաց արշավանքը սկսում է 1096 թ. այն բանից հետո, երբ սելջուկները 1063-1072 թվականներին զբաղում են Փոքր Ասիան (Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական հարուստ գավառները ևս): Ի դեպ, թեև սելջուկների արշավանքներն են դառնում խաչակրությունը սկսելու հիմնական պատրվակը, սակայն, առաջին արշավանքից շատ ավելի վաղ՝ սելջուկներն արդեն իսկ թուլացրել էին իրենց առաջխաղացումը: Ամեն դեպքում, խաչակիր զորքերը Փրանսիացի, լոթարինգացի և նորմանդացի կոմսերի հրամանատարություններով 1096-1097 թթ. մտնում են Կոստանդնուպոլիս: Ժողովրդական խաչակրության հետևողությունները (որոնք, արևելյան եվրոպայով մուտք գործելով Փոքր Ասիա, Նիկիայի մոտակայքում ջախջախվել էին սելջուկ թուրքերի կողմից), խաչակրաց բանակներն անցնում են նույն երթուղով, և մինչև Կոստանդնուպոլիս հասնելը ոչ միայն վերջիններիս նման կոտորում են գերմանական քաղաքների հրեա բնակչությունը, այլև կոշտ բախումներն մեջ են մտնում հունադարական բանակների և բյուզանդական սահմանային կայազորների հետ: 1097-ին ծանր բանակցություններից հետո նրանք պայմանագիր են կնքում Բյուզանդիայի Ալեքսիոս I կայսեր (1048-1118 թթ.) հետ, որը Արևմուտքից օգնություն խնդրելով, հասկացրել էր նրանց, որ եթե իրեն չօգնեն, սելջուկները կհայտնվեն Հռոմում: Ուսալիքներն այնուհետ խորանում են Փոքր Ասիայում և զբաղում Սելջուկյան սուլթանության մայրաքաղաք Նիկիան, ապա, քանի որ ճանապարհն արդեն ազատ էր, տարբեր ուղղություններով շարժվելով, պաշարում ու զբաղում են Անտիոքը, իսկ Եդեսիան ու Կիլիկիան էլ հայերի օգնություններ են մաքրում սելջուկ թուրքերից:

Ուշագրավ է, որ առաջին արշավանքի սկիզբն արդեն բավական խոսուն էր այն առումով, որ անթաքույց ի հայտ է բերում Հռոմի նպատակների բուն էությունը: Այս դեպքում հատկապես նկատի ունենք խաչակիրների բավական ցցուն պահվածքը առաջին արշավանքի հենց սկզբում, որը նրանց համար բնութագրական էր և հաջորդ արշավանքների ժամանակ: Բավական է ասել, որ նշված 1097 թ. սեպտեմբերին Բաղուրի Բուլոյնացու (1099-ին երուսաղեմի խաչակրաց պետության հիմնադիր Փրանսիացի Գոդֆրուա Բուլոյնացու եղբոր) և Տանկերդի (Իտալիայի նորմանդների խաչակրաց խմբի հրամանատար Բոհեմունդ I-ի քեռորդու) զորքերը հայերի օգ-

նույն ժամանակներին գրավելով Մարաշը, իսկ 1098-ին՝ Եդեսիան, մտնում են Կիլիկյան Հայաստան ու Տարսոնի համար արդեն իրար դեմ են պատերազմում, իսկ Բոհեմոնդն ու Ռայմունդ Սենթֆլիցի կոմսն էլ միմյանց դեմ պատերազմում են Անտիոքը ձեռք բերելու համար: Այդ հանգամանքն արդեն իսկ բավարար է հասկանալու համար, որ խաչակիրների բուն նպատակը միայն Երուսաղեմի ազատագրումը չէր, և ոչ էլ ըստ Բյուզանդիայի կայսեր հետ ունեցած պայմանավորվածությունների՝ գրավված քաղաքները վերջինիս վերադարձնելու մտադրությունը, այլ՝ Կիլիկիո Հայկական թագավորության տարածքում Ֆրանկյան մի առանձին պետության ստեղծումը: Ռոնե Ֆրոսենն իրավացի էր, գրելով, թե՝ «Տեղի հայ տարրի մեջ հայտնաբերելով մի ամուր քրիստոնյա ենթաշերտ, նրանք երազում էին այդտեղ կառուցել Ֆրանկների մի առանձին պետություն: Բայց Բալդուինի և Տանկրեդի մրցակցությունն իրականում խափանում է այդ մտադրության իրականացումը: Ոչ մի Ֆրանկ իշխանություն ի վերջո չի կազմավորվում այս երկրում»⁵³: Ավելին, Բոհեմոնդը լիովին բավարարվելով հարուստ Անտիոքով, Երուսաղեմի ազատագրման ծրագիրն արդեն իսկ դուրս է մղում իր հետաքրքրության շրջանակներից: Եվ եթե հետևելու լինենք արշավանքների հետագա ընթացքին, ապա կտեսնենք, որ խաչակիրների համար բացարձակապես նշանակություն չի ունեցել այն հանգամանքը, թե իրենք քրիստոնյա երկրում ե՞ն հայտնվել, թե՞՝ մահմեդական. կարևորը նրանց համար կալվածքներ, քաղաքներ, բերդեր գրավելն ու նոր հողերում տնավորվելն ու իշխանություն ձեռք բերելն էր: Իսկ ինչ վերաբերում է խաչակիր ասպետների այն զորքերին, որոնց չի հաջողվում մեծ ավար, հարստություն, քաղաքներ ու գավառներ ձեռք բերել, ապա այդ ամենին հետամուտ՝ Ասորիքի հյուսիսային տարածքով (ներկայիս՝ Լիբանանի) նրանք շարժվում են դեպի Երուսաղեմ, որը, հյուսիսային Սիրիայի հետ միասին 1098-ի օգոստոսին Ֆաթիմյան Եգիպտոսը նվաճել էր սելջուկներից: Ահռելի կորուստներով խաչակիրներն այն գրավում են 1099-ի ամռանը, որտեղ և սկսվում է խոշոր չափերի հասնող թալանն ու մի քանի տասնյակ հազար մահմեդական արարների, ինչպես նաև՝ հրեաների (որոնք Սիրիայում ու Պաղեստինում փոքրաքանակ էին) սպանդը, «ինչը

⁵³ Ռոնե Գրոսե, Պարմոնյուն խաչակրաց, փրն Լ. Տեր-Պեպրոյան, նշված ժողովածուն, էջ 207:

թերևս քրիստոնեական մոլեռանդության ամենասահմանակցուցիչ զրվազն էր ողջ պատմության ընթացքում»⁵⁴: Եվ քանի որ քաղաքի գրավվածն ժամանակ աչքի է ընկնում ներքին Լոթարինգիայի կոմս Գոդֆրուա Բուլոնյացին, բարոնների կամքով նա էլ հենց Երուսաղեմի տիրակալ է հռչակվում: Նրա մահից հետո (1100), Սուրբ Երկրի առաջին օձյալ խաչակիր թագավոր է հռչակվում վերջինիս եղբայրը՝ Եդեսիայի կոմս Բալդուին II -ը (1118-1131):

Ու թեև, Երուսաղեմի գրավումը խաչակրաց արշավանքների ծրագրի նպատակակետն էր, սակայն առաջին արշավանքը զրանով չի ավարտվում: Եվ քանի որ պաղեստինյան ծովեզերյա բոլոր նավահանգիստները պատկանում էին եգիպտացիներին, ապա խաչակիրները ամբասնելով հանդերձ Յաֆան, գրավում են նավահանգստային առևտրափոխանակման այնպիսի խոշոր կենտրոն-քաղաքներ, ինչպիսիք էին Ասկալոնը, Հայֆան, Արսուֆը, Կեսաբիան (1101 թ.), Աքքան (Սեն-ժան դ'Աքքը-1104 թ.), Տրիպոլին (1109 թ.), Սիդոնը (1110 թ.), ապա և՛ Բեյրութը (1110 թ.), Տիրը (1124 թ.):

Բռնագրավված տարածքներում էլ հենց ստեղծվում են խաչակիրներին հինգ պետությունները, երկուսը՝ Փոքր Ասիայում, երկուսը՝ Մերձավոր Արևելքում, և մեկը՝ Կիպրոսում: Այն է՝ 1098-ին Եդեսիայում ստեղծվում է խաչակիրների առաջին պետությունը՝ Եդեսիայի կոմսությունը, որը ոչ այնքան լատինական էր, որքան Ֆրանկո-Հայկական: Նույն թվականին ստեղծվում է նաև Անտիոքի պրինցիպատը կամ իշխանապետությունը, որը «հազվագյուտ տարածքային միավոր էր անգամ Եվրոպայում»⁵⁵, 1099-ին՝ Պաղեստինում՝ Երուսաղեմի թագավորությունը (որն իր մեջ ներառում էր Եփրատի վերին հոսանքներով ձգվող տարածքները, Արևմտյան Սիրիան, Պաղեստինը, Հորդանանի մի մասը, Սինայան թերակղզին), իսկ 1109-ին՝ Տրիպոլի կոմսությունը: Կիպրոսի լատինական թագավորությունը խաչակիրների կողմից ստեղծվում է 1192 թ.: Երբորդ արշավանքի ժամանակ (1189-1192) Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը (1189-1199 թթ.) հույներից գրավում է Կիպրոսը (1191 թ.), և 100.000 բյուզանդով վաճառում է Երուսաղեմի թագավորության գահից արդեն զրկված Գի Լուսինյանին, որի մահից հետո (1194) թագավոր է հռչակվում եղբայրը՝ Ամորի Լուսինյանը,

⁵⁴ Լ. Տեր-Պեպրոյան, նշված ժողովածուն, ներածություն, էջ 34:

⁵⁵ Մալրամասն փրն սեղ, էջ 54-55:

որը ոչ միայն ամուր, կենսունակ ու ամենաերկարակյաց պետությունն է հիմնադրում, այլև դառնում է Կիլիկիո Հայոց թագավորության հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատողը, և զա ավանդույթ են դարձնում նրա ժառանգները՝ Հուգո I-ը և հատկապես Հենրի I-ը կամ Մեծը⁵⁶ ու նրա հետնորդները:

Եվ մինչ կսկսվեն սելջուկների միավորումն ու արշավանքները խաչակրաց պետությունների դեմ, այդտեղ արդեն «տնավորված» ու նոր թրծված խաչակիր ֆեոդալներն ընդօրինակելով Ֆրանսիայի քաղաքական-հասարակական կառուցվածքը, ֆեոդալական նոր պետություններ են կառուցում, որոնք և որպես այդպիսիք, անընդմեջ հակամարտության մեջ էին գտնվում ինչպես միմյանց, այնպես էլ սյուլզերեն պետության՝ Երուսաղեմի թագավորության հետ: Իրենց անկախ համարելով, այդ կոմսությունները միմյանց հետ կապված չէին ոչ միայն դաշնագրային պայմանագրերով, այլև՝ տնտեսական ներքին կապերով, քանզի, վերջինիս առումով, Արևմտյան Եվրոպայի հետ տարվող արտաքին ամբողջ առևտուրը զիջել էին իրենց քաղաքների բնակչության 1/3 մասը կազմող և արտոնյալ իրավունքներից օգտվող ու խաչակիր սենյորներին չենթարկվող վեներտիկցի, ճենովացի ու պիզացի իրար ախոյան վաճառականներին: Արդյունքում՝ խաչակիր ֆեոդալների ներգրավվածամբ, եվրոպացի ու իտալացի շահամոլ ու ծախու վաճառականների միջև հաճախ էին իսկական ու մեծ պատերազմներ սկսվում, որի ամենավառ էջը XIII դարակեսին Աքքայում տեղի ունեցած պատերազմն էր (զոհվում է 20 հազար մարդ) և որն, ի դեպ, ինչպես ստորև կտեսնենք, Դորաչինսկին նկարագրում է իր «Իմաստության բանալի» պատմավեպում:

Եվ քանի որ կղերական ու աշխարհիկ խաչակիրների համար առաջնայինը նյութականն էր, և կրոնական նպատակներն ուղղակի ուղեկցող առիթ էին դիտարկվում, ապա այն պատճառները, որոնք ծնում են առաջին արշավանքը, շարունակական են դառնում նաև XII-XIII դարերի բոլոր արշավանքների համար: Իսկ նոր արշավանքներ սկսելու համար արտաքին առիթներն առավել քան շատ էին. առաջին հերթին հարկավոր էր Արևելքում նվաճված հողերը պահպանել, քանզի մի կողմից Միջերկրականի արևելյան ծովեզերին գրված խաչակիր պետությունները իրավական առումով անկախ

Եգիպտոսի հզոր սուլթան Սալահեդդինը (1169-1193 թթ.) 1187 թ. ընդունում է Երուսաղեմի թագավորության հաղթված թագավոր Գի Լուսինյանին

⁵⁶ Տե՛ս անդ, էջ 113-118:

լինելով միմյանցից, ունենալով սեփական դրամը, օրենսդրություններ, դատական համակարգն ու եկեղեցական կառույցը⁵⁷, ինչպես ասացինք, միայն մակերեսային շփումներ ունեին, իսկ ֆեոդալներն էլ հակամարտության մեջ գտնվելով, անվերջ գզվուտոցի մեջ էին (հողերը, ավարը, հավաքված հարկերը իրար մեջ բաժանելու պատճառով), մյուս կողմից՝ Երուսաղեմի թագավորությունը հարավից (ինչպես ծովից, այնպես էլ ցամաքից) անվերջ սպառնում էր Եգիպտոսը, իսկ սիրիական անապատների կողմից էլ՝ ասսիճանաբար միավորվող սելջուկները:

Խաչակրաց առաջին արշավանքից, մասնավորապես, Երուսաղեմի վերագրավումից հետո կես դար էլ չէր անցել, երբ 1144-ին սելջուկները ուժեղ հարված հասցնելով խաչակիրներին, գրավում են Եղեսիան: Եվզենի III պապը 1146-ին հայտարարում է խաչակրաց երկրորդ արշավանք, որը 1149-ին խայտառակ պարտություն է կրում⁵⁸: Երուսաղեմի համար մղվող պայքարը եզրիպտացիների ու խաչակիրների միջև, մինչև 1170 թվականը ապահովում է վերջիններիս հաղթանակը, սակայն, 1187 թ. Եգիպտոսի Այուբյան հարստության հզոր սուլթանն ու մեծ զորավար Սալահեդդինը (Սալահադ-Դին Յուսուֆ Իբն-Այուբ), որն արդեն միավորել էր Առաջավոր Ասիայի մեծ մասը, Հաթիմում ջարդում է խաչակիրների 20 հազարանոց զորքը, գերեվարում առաջնորդներին ու թագավոր Գի Լուսինյանին, մի շարք քաղաքների հետ միասին դրավում է նաև Երուսաղեմը: Սակայն, ի տարբերություն խաչակիրների, որոնք տասնամյակներ շարունակ քաղաքներ գրավելիս ոչնչացնում էին մահացածներին ու հրեաներին, Սալահեդդինը խնայում է քրիստոնյաների կյանքը: Երուսաղեմի անկման լուրը այնպես է ցնցում Հռոմին, որ Ուրբանոս III պապը հանկարծամահ է լինում, իսկ նրա հաջորդները՝ Գրիգորի VIII-ը, ապա և՛ Կղեմենտիոս III-ը Երուսաղեմը կրկին վերագրավելու հարցն են բարձրացնում ու 1188-ին հայտարարում խաչակրաց երրորդ արշավանք:

⁵⁷ Երուսաղեմի թագավորությունում արեղծվում են հինգ արքայիսկոպոսություններ, ինը եպիսկոպոսություններ ու բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ. որոնք հողային մեծ փարածքներ են ձեռք բերում: Եկեղեցականները մեծ կամուրջներ էին ստանում նաև բերքից ու անասնապահությունից հարկեր հավաքելով, որը Արևելքին անձանտը էր, այսինքն, խաչակիրների ետրամուծությունն էր:

⁵⁸ Ըստ ավստրիացի պարսմարան Ռ. Ռերիխի՝ միայն Գերմանիան այդ արշավանքում կորցնում է մեկ միլիոն մարդ: Տե՛ս Մ. Ա. Заборов, Папство и крестовые походы, стр. 126:

Ու թեև, այս արչավանքը (1189-1192 թթ.) գլխավորում էին այնպիսի թրծված զորավարներ, ինչպիսիք էին Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսը (Շիկամորուսը)⁵⁹, Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ II Օգյուստը և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ I Առյուծասիրտը, սակայն այդ ևս երկրորդ արչավանքի նման ամենախայտառակ պարտությունն է կրում: Սակայն, այն հանգամանքը որ 1191-ին նրանք, այնուամենայնիվ, կարողանում են գրավել Ա.քքան, իսկ մինչ այդ էլ՝ Տյուրոնն էին պահել իրենց ձեռքում, խաչակրաց պետությունները գոյատևում են ևս հարյուր տարի: Ինչպես արդեն ասվեց, հենց այս շրջանում է խաչակիրներին հաջողվում գրավել, իսկ ավելի ճիշտ, գնել Կիպրոս կղզին ու այդտեղ հիմնադրել Ֆրանսիական Լուսինյան տոհմի իշխանությունը, ինչպես նաև ակամա կանխել եգիպտոսի սուլթանի ծրագրած արչավանքը Կիլիկյան Հայաստան:

Ընդ որում, իրադարձությունների այդպիսի ընթացքից շնորհապարտ Լեոն Բ Մեծագործ իշխանապետը քաղաքական իր դիրքերի ամրապնդման նպատակով բանակցելով գերմանական թագավոր, 1152-ից «Հռոմեական Սրբազան կայսրության» կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսի (Շիկամորուսի, 1125-1190 թթ.) հետ, նրան օգնություն է խոստանում, իսկ վերջինս պատրաստակամություն է հայտնում նրան թագադրել ու Հայոց թագավոր ճանաչել: Բայց կայսեր մահվան պատճառով այդ գործը ստանձնում է նրա որդին՝ Հենրի VI (1190-1197 թթ.) կայսրը: Վերջինիս հանձնարարությամբ՝ 1198 թ. հունվարի 6-ի Սուրբ Ծննդյան օրը, Սրբազան կայսրության, ինչպես նաև Բյուզանդիայի Ալեքսիոս III Անգելոս կայսեր, Հռոմի պապի, Բաղդադի խալիֆաթի և մի շարք երկրների բարձրաստիճան հոգևորականների, իշխանների մասնակցությամբ Հայոց Ձ Ապիրատ կաթողիկոսը (1194-1203 թթ.) հայկական ձեսով, իսկ պապի ներկայացուցիչը՝ լատին ձեսով Լեոն Բ Մեծագործ (Բազմահաղթ, Բարեպաշտ) գահակալ իշխանապետին Տարսուհի Սբ. Սոփիա մայր տաճարում միաժամանակ օծում են «Թագաւոր ամենայն Հայոց և նահանգին Կիլիկիացոց, և Իսաւոխոյ»⁶⁰: Իսկ դա արդեն ոչ միայն

քաղաքական մեծագույն իրադարձություն էր, Հայոց աշխարհում կործանված թագավորության վերականգնում, այլև՝ այդ և այլ երկրների միջամտությունը չեղքաքացնելու հնարավորություն, քանզի թագադրումը տեղի էր ունեցել աշխարհի երկու հզոր կայսրերի ու Հռոմի պապի բարեհաճ ցանկությամբ ու օրհնությամբ:

Եվ մինչ Հայոց նորընծա, բայց և բազմափորձ թագավորն իր ճկուն դիվանագիտությամբ քրիստոնյա մի շարք երկրների հետ խնամիական կապեր հաստատելով, շարունակում էր միջազգային իր հեղինակությունն ամրապնդել, պապականությունն իր անցիջում քաղաքականությամբ չէր հաշտվում Լեվանտի ավեզերի⁶¹ եկամտաբեր առևտրի հսկողության կորստի հետ, քանզի դա ոչ միայն տնտեսական կորուստ էր, այլև մեծ հարված էր նրա հեղինակությանը: Հենց դա էր պատճառը, որ իրադարձությունների նման ընթացքից դժոհ հպարտականությունը հնչեցնում է չորրորդ արչավանքի կոչը, որի իրագործումը 1202-1204 թվականներին բավական զգույն ի հայտ է բերում Կաթողիկ եկեղեցու և եվրոպացի տիրակալների ու ֆեոդալների իրական այն ձգտումները, որոնք և հիմնականում կազմում էին խաչակրաց արչավանքների գլխավոր զսպանակը:

Այսինքն, քրիստոնեական հավատի փրկության դրոշը պարզած խաչակիր զորքերը եգիպտացիների դեմ պատերազմելու, և երուսաղեմը փրկելու փոխարեն, հայտնվում են Կոստանդնուպոլսում, քանզի Իննոկենտիոս III-ը նախորդ պապերի նման այդ արչավանքը ընկալում էր որպես երկակի հաջողության հասնելու միջոց՝ ինչպես երուսաղեմը, այնպես էլ Կոստանդնուպոլիսը կրոնաքաղաքական ու տնտեսական առումներով Հռոմի գերիշխանությամբ ենթարկելու համար:

1204-ին խաչակիրների երեսուն հազարանոց զորքը գրավում է հարյուր հազար բնակչություն ունեցող Կոստանդնուպոլիսը, և ինչպես ամենուր, թալանի է ենթարկում այդ չքնաղ ու հարուստ քաղաքը, վերջինիս քրիստոնյա բնակչությանն ու նույնիսկ՝ եկեղեցիներն ու վանքերը: Պապը, որի կարծիքով հունական եկեղեցու հպատակեցումն արդեն իսկ սարերի ետևում չէր, կոչ է անում շարունակել պատերազմը երուսաղեմի աղատագրման համար և

⁵⁹ Ֆրիդրիխ Բարբարոսը (Շիկամորուսը) Սիբիայում գերն անցնելիս խեղդվում է, և գերմանացիները երդարձի ճանապարհն են բռնում, անգլիացիներն էլ ամրոց արչավանքի ընթացքում Ֆրանսիացիների հանդեպ թշնամանք փածելով նրանց հետ ընդհարումների մեջ էին, ուստի Ֆիլիպ Օգյուստը Ֆրանսիա է վերադառնում, իսկ Ռիչարդ Առյուծասիրտն էլ Մալաիեղյակի եկր բանակցելով իր երկրի ուխտավորներին ու վաճառականներին համար էրուսաղեմ այցելելու երեք փարվա թույլտվություն է ստանում:

⁶⁰ Տե՛ս հայկական Սովետական հանրագիտարան, Երևան, հ. 5, 1979, էջ 409:

⁶¹ Արևելամիջերկրածովային երկրների փարածքը, որն այսօր հայտնի է Մերձավոր Արևելք անվանմամբ, միջնադարյան Արևմուտքում «Լեւանթ» էին անվանում:

նախապես մեղքերի թողություն տալով խաչակիրներին Կոստանդնուպոլսում գործած մեծ ու փոքր չարագործությունների համար, հայտարարում է, թե՛ հույների կայսրությունը «Աստծո արգար դատաստանով անցավ լատինականներին»⁶², և որ՝ «Կոստանդնուպոլսի թալանը երկնային վրեժն էր այն բանի համար, որ բյուզանդացիները հեռացել էին իսկական հավատից»⁶³: Հենց այս չորրորդ արշավանքի արդյունքում էլ ստեղծվում է Կոստանդնուպոլսի լատին կայսրությունը: Իսկ որ Հռոմի, և ընդհանրապես ամբողջ Արևմուտքի վերաբերմունքը արևելյան քրիստոնյաների նկատմամբ ի սկզբանե բացասական էր, լավագույնս վկայում է Ուրբանոս II պապին ուղղված՝ առաջին արշավանքի առաջնորդների նամակը, որում նրանք խորհուրդ հարցնելով, թե ինչպես վարվեն վերջինների հետ, գրում են. «Մենք հաղթեցինք թուրքերին ու հեթանոսներին, բայց չկարողացանք պարտության մատնել հերետիկոսներին՝ հույներին ու հայերին, ասորիներին ու հակոբիկներին»⁶⁴:

Իրականում, Իննոկենտիոս III-ը (1198-1216 թթ.), թեև նորաստեղծ Լատինական կայսրության խաչակիրներին անընդմեջ հիշեցնում էր, թե հարկ է երուսաղեմի ազատագրման մասին մտածել, սակայն, ինչպես նրան, այնպես էլ վերջիններիս այդ խնդիրն այնքան էլ չէր մտահոգում, քանզի պապի ու պապականության մտքերն այդ պահին պտտվում էին արևելաքրիստոնեական եկեղեցին, այդ թվում նաև՝ Հայ առաքելականը կաթոլիկականի հետ միավորելու շուրջ (ընդ որում, Կիլիկյան Հայաստանը Հռոմի համար նույնպես մեծ գանձ էր), իսկ խաչակիրներն էլ բավարարվելով գրավված հողերով ու հարստությամբ, նոր պատերազմների մեջ մտրվելու ոչ մի ցանկություն չունեին: Եվ այդուամենայնիվ, Իննոկենտիոս III-ը հաջորդ՝ Հինգերորդ խաչակրաց արշավանքը նշանակում է 1217 թ., իսկ մինչ այդ, գերմանացի, դեռևս վայրենի ասպետներին, արշավանքի է հրահրում՝ սլավոնների, լիտվիների, էստերի, պրուսների անջատ ցեղերին կաթոլիկացնելու կոչով:

Մինչև եզրիպտոս նպատակաուղղված V խաչակրաց արշավանքը (1217-1221 թթ.), նույն 1217 թվականին իր խաչակիր զորքի հետ

Սուրբ Երկիր է ժամանում Հունդարիայի թագավոր Անդրաշ II-ը (1205-1235 թթ.), սակայն, անհաջող արշավանքից ձեռնունայն՝ Կիլիկյան Հայաստանով (որտեղ որդուն նշանում է Լևոն Բ-ի դստեր՝ Զաբելի հետ) վերադառնում է Եվրոպա: V արշավանքը, որի համար խոշոր զուսմանք են ծախսվում, նույնպես անհաջողության է մատնվում, քանզի Սիրիայում արդեն բնավորված խաչակիրների հաջորդ սերունդը, որ ավելի քան 20 տարի խաղաղ առևտուր էր անում Եգիպտոսի հետ, ոչ մի շահագրգռվածություն չի ցուցաբերում վերջինիս հետ պատերազմի մեջ ներքաշվել, և որի համար խոշոր զուսմանք են ծախսվում, նույնպես անհաջողության է մատնվում: Եվրոպայից ժամանած նոր խաչակիրները Երուսաղեմի՝ 1210-1225 թթ. թագավոր Հովհաննես Բրիենացու գլխավորությամբ (որը 1214-ին ամուսնացել էր Լևոն Բ-ի դստեր՝ Ստեֆանիի հետ), երկու տարի անգործ նստում են Աքքայում, ու թեև 1219թ. նրանց հաջողվում է գրավել եգիպտական նավահանգստային Դամիատ քաղաքը (որը եգիպտոս տանող ճանապարհի բանալին էր), սակայն 1221-ին ստորացուցիչ պայմաններով կորցնելով մեծ զոհաբերությունների դնով ձեռք բերված այդ քաղաքը, Եվրոպա են վերադառնում:

Նկատենք, որ XIII դ. ընթացքում ձեռնարկված բոլոր արշավանքների մեջ VI, VII և VIII արշավանքներն են, որ մյուսներից տարբերվում են իրենց որոշ առանձնահատկություններով: VI արշավանքն, օրինակ, այն յուրատիպությունն ուներ որ գերմանական թագավոր Ֆրիդրիխ II Հոհենշտաուֆենը, 1225 թ. ամուսնանալով Հովհաննես Բրիենացու տասնչորսամյա դստեր՝ Իզաբելի հետ, ստանում է Երուսաղեմի թագը կրելու իրավունքը, և դրանով իսկ՝ VI արշավանքը գլխավորելու իրավունքը: Սակայն, 1229թ. Ֆրիդրիխ II-ը Գրիգորի IX պապից գաղտնի պայմանագիր է կնքում Եգիպտոսի սուլթան ալ-Միլիք ալ-Բամիլի (1218-1238 թթ.) հետ, և ետ ստանալով Երուսաղեմը, Բեթղեհեմը, Նազարեթը, Տորոնը, Սիդոնի շրջակա տարածքները, նաև տաս տարվա զինադադար է կնքում, բայց այդ ամենի դիմաց պարտավորվում է զորավիգ լինել սուլթանին՝ բոլոր թշնամիների (բնականաբար, նաև քրիստոնյաների) դեմ ուղղված պատերազմներում: Զայրացած պապը վերջինիս համարելով քրիստոնեական հավատի թշնամի՝ եկեղեցուց նրան բանադրում է, սակայն 1230-ին, երբ վերջինիցս բուն Խալիայում պարտություն է կրում, ստիպված բանադրանքից նրան արձակում է, ու հաստա-

⁶² Խաչակիրները Բյուզանդիայում սբեղծում են մի նոր պետություն՝ Լաթինական կայսրությունը, որին իրենք ակվանում էին «Ռոմանիա» կամ «Նոր Հոմս»:

⁶³ М. А. Заборов, Палестина и крестовые походы, стр. 186.

⁶⁴ Stür I, Տեր-Պևրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, էջ 135:

տուժ նրա կնքած պայմանագրերը մահմեդականների հետ: Եվ սակայն, Երուսաղեմը «խաղաղ գրավելու» վեցերորդ արշավանքի արդյունքը կարճատև է լինում⁶⁵: 1239 թ., երբ լրանում է Երուսաղեմը Ֆրիդրիխ II-ին հանձնելու պայմանագրային տասը տարին, և երբ Թագավորության բարոնները համախմբվելով, դեռևս 1233-ին էին պարտության մատնել իրենց քաղաքները գրաված կայսերականներին, պապական դեմագոգիան իր հանգստությունը անթաքույց է դառնում: Գրիգորի IX պապը (1227-1241 թթ.) Հայտարարում է, որ «Սուրբ պատերազմի» նպատակն այլևս Երուսաղեմը չէ, այլ՝ Լատինական կայսրությանն օգնության հասնելն է: Խաչակիրների մի մասը թագավոր Տիրո Նավարացու առաջնորդությամբ, այդուամենայնիվ, 1239-ի աշնանը մտնում է Սիրիա ու դաշինք կնքում վերջինիս հետ, սակայն Ասիայոնի մոտակայքում ջախջախվում է եգիպտացիների կողմից: Անպատրաստ խաչակիրների մուտքը Սիրիա, Իհարկե, Եգիպտոսի օգտին էր, քանզի 1244-ին սուլթանն իր տասը հազարանոց հեծելազորով Գազայի մոտ ջախջախում է ֆրանկոսիրիական զորքերին ու մուտք գործում Երուսաղեմ: Երուսաղեմը կրկին, բայց այս անգամ արդեն հիմնավորապես է անցնում մահմեդականներին, իսկ Երուսաղեմի թագավորությունն էլ Աքքային ստանձնել տալով մայրաքաղաքի դերը, ամփոփվում է Բեյրութ-Յաֆա ծովեզրյա տարածքում:

Պապականությունը կրկին խառնվում է իրար և խաչակրաց նոր արշավանք է հայտարարում, սակայն, ինչպես մեր խնդրո առարկա յոթերորդ՝ ֆրանկյան պետությունների ճակատագրի համար բախտորոշ արշավանքը, այնպես էլ վերջին՝ VIII, ըստ էության արդեն ոչ մի դեր չխաղացող, և կես ճանապարհին ընդհատված արշավանքը նույնպես անհաջողությամբ են ավարտվում՝ պապականության վարած շահագրիտական, անհեռատես ու անզիջում քաղաքականության հետևանքով:

*
* * *

Նկատի ունենալով, որ Յան Դորբաչինսկու պատմավեպում ներկայացված են XIII դ. 50-60-ական թվականների պատմաքաղաքական պրոցեսներն իրենց մեջ ներառած իրադարձություններով, առ-

⁶⁵ Стів М. А. Заборов, Папство и крестовые походы, стр. 215.

կա պրոբլեմներով ու պատերազմական գործողություններով, առավել քան անհրաժեշտ ենք համարում մինչև պատմավեպի բուռն դեպքերի մեջ մխրճվելը, նույնպես հպանցիկ, բայց բովանդակալից անդրադառնալ ոչ միայն վերջիններին, այլ նաև 1240-1260-ական թվականների Արևելք-Մեծ Մոնղոլիա և Կիլիկյան Հայաստան-Մեծ Մոնղոլիա փոխհարաբերություններին, և, մասնավորապես, մոնղոլական արշավանքների շարունակական ընթացքին, քանզի Հեթում Ա թագավորի 40-60-ական թվականների քաղաքական-դիվանագիտական ձեռնարկումները պայմանավորված էին հենց մոնղոլների հետ դաշնակցելու անհրաժեշտությամբ, իսկ այդ ձեռնարկումների անհաջողություններն էլ՝ պապականության խոշոր սխալներով և Լյուդովիկոս IX-ի կողմից թույլ տրված ոչ պակաս անշրջահայաց քաղաքականությամբ:

Այսպես, ուրեմն, 1241-ին, երբ վախճանվում է Գրիգորի IX պապը և 1243-ին պապ է ընտրվում ճենովացի Իննոկենտիոս IV-ը (1243-1254 թթ.), շարունակվում էին գերլարված հարաբերությունները պապականության և Ֆրիդրիխ II-ի միջև՝ քանզի վերջինս Լոմբարդիայում մեծ հաղթանակ տանելով, ոչ միայն պատրաստվում էր պաշարել Հռոմը, այլև չէր հրաժարվում Ապրինեյան ամբողջ թերակղզին գրավելու նպատակից: Ֆրիդրիխ II-ից սարսափած պապը 1245-ին փախչում է Լիոն, ուր հրավիրելով 13-րդ վեհաժողովը, եվրոպացիներին խաչակրաց յոթերորդ արշավանքի է կոչում, թվարկելով իրենց համար ամենակիրճ հետևյալ հինգ խնդիրները. Երուսաղեմի կորուստը և Երուսաղեմի թագավորությունում տիրող քաղաքացիական պատերազմների իրավիճակը, Լատինական կայսրության ողբերգական վիճակն ու մոնղոլական արշավանքի խնդիրը, հոգևորականության բարոյազրկման խնդիրը, և Ֆրիդրիխ II-ի հակաքրիստոնեական գործողությունները:

Ուշագրավն այն է, որ պապին վերահիշյալ խնդիրներից առավել հուզում էր Ֆրիդրիխ կայսեր հիմնախնդիրը, ուստի պապը նրան ոչ միայն նոր բանադրանքի է ենթարկում, այլև խաչակրաց նոր արշավանքը հայտարարում է նաև ամբողջ Հոհենշտաուֆենների տոհմի դեմ: Ընդ որում, Երուսաղեմի փրկության նպատակով հավաքվող ահռելի գումարները⁶⁶, որոնց մի մասը, ինչպես միշտ,

⁶⁶ Միայն Ֆրանսիայի իոզևորականությունը սփրիված է լինում մեկ միլիոն լիվր կերպով. Անգլիան, որպես խաչակրաց ցուրք, ամեն ցարի մոծում էր 60 հազար մարկ:

յուրացվում էր, պապականությունը տրամադրում է կայսեր և կայսրությունից դեմ մղվող պայքարին: Նկատի ունենանք, սակայն, որ անկախ նշված հանգամանքներից, խաչակրաց շարժումն արդեն իսկ սկսել էր անկում ապրել, քանզի Եվրոպայում մի կողմից գյուղացիության մոտ փախուստի ցանկությունը ծովից այն կողմ վերանում էր տվյալ երկրի պայմանների բարելավման ու նոր հիմնադրվող քաղաքներում աշխատանք գտնելու պատճառներով, մյուս կողմից էլ ասպետներին էին արդեն քիչ հետաքրքրում դեպի Արևելք կատարվող քայքայիչ ու մաշիչ արշավանքները, քանզի թագավորական իշխանությունների ամրապնդումը նրանց համար թագավորական զորքերում ծառայելու հնարավորություն էր ապահովում: Դրան ավելացնենք, որ Լիոնի վեհաժողովում ներկա Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս IX թագավորն ու բարոններն էլ անմիջապես են հրաժարվում արշավանքի մասնակցությունից, պատճառաբանելով, թե՛ խաչակիր քարոզիչների կողմից անվերջ խաբեություն են մատնվում⁶⁷: Այդ կարգի և այլ պատճառներով պայմանավորված նման վերաբերմունքն արդեն համընդհանուր էր նաև եվրոպական մյուս երկրների համար, մասնավոր, եթե հաշվի առնվի այն հանգամանքը, որ խաչակրաց արշավանքների անվերջ պարտությունները մեծ հիասթափություն, և հույսերի ու ռեզորվույթյան անկում էր առաջացրել հատկապես բարոնների ու ասպետության շրջաններում:

Եվ այդուամենայնիվ, 1248-ին Իննոկենտիոս IV պապին հաջողվում է հայտարարել յոթերորդ արշավանքի սկսման մասին: Միայն թե այս արշավանքը ևս (1248-1254) ոչ թե երուսաղեմն անմիջականորեն ազատագրելուն էր հետամուտ, այլ կրկին լույս է հիմնադրող արշավանքի ուղղվածությունը, Եգիպտոսի զբաղման նպատակ էր հետապնդում նաև այն պատճառով, որ Արևմուտքում, դեռևս Սալահզեդդինի ժամանակներից սկսած արդեն գիտակցում էին, որ Միջերկրականի հարավային ծովագերի երկրները, մասնավորապես, Եգիպտոսն է պետք բռնակցել իրենց զավթած տարածաշրջանին: Եվ

⁶⁷ Մաննիլյական ժամանակագիրների գաղմբանքն է հարուցում ոսկե դրամների այն մեծ քանակը, որն իր հետ յոթերորդ արշավանքին էր վերցրել Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ը: Տե՛ս Մ. Ա. Заборов, Крестовосцы на Востоке, стр. 282.
 Անգլիայի թագավոր Տեդրի III-ի դիրքորոշումն, օրինակ, բազմապիսի էր, քանի որ անգլիացի բարոնների հետ ունեցած հարաբերությունները աստիճանաբար վարկաբեկ էին: Իսպանիան Մերձավոր Արևելքին ամուլից գործերից իրեն հեռու էր պահում, քանզի սեփական խնդիրների մեջ էր խրված: Նորվեգիայի թագավոր Հոկոն V-ն էլ բավարարվում էր սին խապրումներ պալով:

դա հասկանալի էր, քանզի նախ այդ դեպքում միայն կարելի կլիներ գրավել Երուսաղեմն ու ապահով լինել հարավային վտանգից, և բացի այդ, հարկ էր ամբողջականացնել իրենց ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքի անտեսական գոտու վրա:

Եվ այնուամենայնիվ, այդ արշավանքից նախապես հրաժարված Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ն (1226-1270 թթ.) էր, որ դառնում է այդ արշավանքի առաջնորդը: Վերջինիս ուղղվածությունը նա որոշում է Կիպրոսում իր երկարատև հանգրվանի ժամանակ, երբ ճենովացիներն ու մարսելցիները նրա խաչակիր զորքերի համար նավերով պարենի խոշոր պաշարներ էին կղզի տեղափոխում: Անշուշտ, Լյուդովիկոս IX-ը, որ Ֆրանսիայում հայտնի էր կենտրոնաձիգ վերափոխումների իր քաղաքականությունով, նույնպես նպատակ ուներ իր զորքերն էլ ավելի ամրապնդել Միջերկրականի ծովագերին, որի մեջ պետք է ընդգրկվեր նաև Եգիպտոսը, սակայն նրա հաշվարկներն իրենց չեն արդարացնում, քանզի ինչպես ինքը, այնպես էլ Իննոկենտիոս IV պապը ի սկզբանե գերադասատեղով սեփական ուժերը, ոչ միայն տանուլ են տալիս պատերազմը, այլև որքան էլ մեծ ջանքեր են գործադրում սարակիտանների առաջընթացը պատնեշելու նպատակով մոնղոլների հետ դաշինք հաստատել, այդուամենայնիվ, ինչպես ստորև կտեսնենք, չտիրապետելով նրանց հետ հարաբերվելու էտիկետին, գոռոզամիտ լինելով, և չունենալով նպատակաուղղված ծրագիր, որևէ հաջողության չեն հասնում:

Իսկ նման դաշինքի կնքումն, իրոք, նրանց անհրաժեշտ էր, քանզի դա ոչ միայն պայմանավորված էր մոնղոլների հանդեպ եվրոպացի իշխանավորներին համակած սարսափի զգացողության ու դրան որպես հակադիր քայլ վերջիններիս հետ խաղաղ հարաբերություններ ստեղծելու, մահմեդականության դեմ մղվող պատերազմներում նրանց հզոր ուժն օգտագործելու, այլև նրանց քրիստոնեացնելու նպատակով:

Բավական է ասել, որ սարսափն ու դրան ուղեկցող հետաքրքրությունը մոնղոլների հանդեպ եվրոպացիների մոտ մեծանում է այն բանից հետո, երբ 1205 թ. Չինգիզ խանն իր հանճարի շնորհիվ մոնղոլական ցեղերը մեկ պետություն մեջ միավորելով, ստեղծում է Մեծ Մոնղոլիայի կայսրությունը⁶⁸, և ինչպես ինքը, այնպես էլ նրա

⁶⁸ Թյուրք փոնգուզական և մոնղոլական ցեղախմբերի մեջ սրբնող ևտնադները (որոնցից ամենաճանաչվածները կայմաններն էին), կիրգիզները, կերպիները, մերկիսները,

մահից (1225) Հետո Օզոտայ Մեծ խանը, զորավարներ Բաթու խանի (Չինգիզի թոռան), Սորոտայի և Չարմաղանի առաջնորդությամբ մինչև XIII դ. 40-ական թվականները բռնազավթում ու իրենց իշխանությունն են ենթարկում Չինաստանը (Սոնգ և Կին պետությունները), Խորեզմի թագավորությունը (Բուխարայով ու Մամարղանդով), Պարսկաստանը, Ատրպատկանը, Վրաստանը, Հայաստանի Հարավարևելյան մարզերը (Անիով ու Կարսով), ալանները, չերքեզները ու զփչաղների երկրները՝ Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմը, Ռուսիան, Բուլղարիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Սերբիան՝ Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայում:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ Իննոկենտիոս IV-ը Լիոնի վեհաժողովում բարձրացրած «հինգ վերքերի» շարքում թվարկելով մոնղոլական մեծ վտանգի խնդիրը, իր ծրագրային ոլորան է ներառում նաև մոնղոլների քրիստոնեացման հարցը: Արևմուտքում դա համարում էին մոնղոլական մեծ վտանգի առջևն առնելու, և իրենց ազդեցությունը Հեռավոր Արևելքում տարածելու ամենադյուրին ու տրամաբանական միջոցը: Իսկ դրա համար առաջին հերթին ազդակ էր հանդիսանում այն իրողությունը, որ իրենց արշավանքներով մահ ու ավեր ահռող մոնղոլները այլ կրոնների հանդեպ չափից դուրս հանդուրժողական էին, համակրում էին քրիստոնյաներին, և նրանց մեջ վաղուց ի վեր կային նեստորական-քրիստոնյաներ: Իսկ դա արդեն իսկ նշանակում է, որ իրենց հավատի մեջ ոչ մոլեռանդ մոնղոլներին շատ ավելի դյուրին էր քրիստոնեացնել: Նկատի ունենանք, որ մոնղոլները բավական պարզունակ կրոն ունեին, որն արտահայտվում էր իրենց Աստծո՝ Կոկո Տենգրիի (Հավիտենական Երկնքի) հանդեպ ունեցած հավատով, ոգիներին փառաբանելու, ինչպես նաև շամաններին հնազանդություն ցուցաբերելու մեջ:

սայանցները, թաթարները և մոնղոլները, որոնք ապրում էին Կենտրոնական Ասիայում՝ Գորի քաղաքային կենտրոնից դեպի հյուսիս և Կաշգարիայի ու արևմտյան Թուրքեստանի փարածքում, անվերջ պարերագնում էին միմյանց դեմ: Մոնղոլների խան Էչուգեյը (Չինգիզ խանի հայրը), որը կերպիների խան Տոգրիլի դաշնակիցն էր թաթարների դեմ մղվող պարերագններում, 1179 թ. վերջիններին կողմից թունավորվում է: Տեմուջինը (ապագա Չինգիզ խանը), որը Էչուգեյի ավագ որդին էր, հոր մահից հետո դառնալով մոնղոլ ցեղի խանը, Տոգրիլի հետ միասին 1198-ին արյունոտ վրեժ է լուծում մոնղոլների ամենախիտին թշնամի թաթարներից՝ ոչնչացնելով վերջիններին: Տեմուջինի զորացող ուժի դեմ են դուրս գալիս վերջ թվարկված ցեղերը, սակայն մոնղոլների խանը ազդեցիկ հայթանակ է փանում բոլորի, այդ թվում նաև իր դաշնակցի՝ կերպիների հանդեպ, բոլոր այդ ցեղերին միավորում է, և 1206 թ. հայտարարելով մոնղոլ-թյուրք ցեղերի համաք՝ «կուրլթայ», իրեն Մոնղոլիայի «կազան (խաների խան)» է հռչակում ու րնդունում Չինգիզ խան անունը:

Ապրելով իրենց իսկ կողմից հաղթված ժողովուրդների կողքին, մոնղոլները պատրաստ էին լայնացնել իրենց կրոնական կառուցվածքը՝ ընդունելով շատ ավելի զարգացած կրոններ: Իսկ դա իր հերթին նշանակում էր, որ մեծ հնարավորություններ էին բացվում քրիստոնեությունից, բուդդայականությունից ու մահմեդականության առջև՝ մոնղոլների մեջ իրենց կրոնը տարածելու համար: Իննոկենտիոս IV պապն, ինչ խոսք, տեղյակ էր այդ ամենին⁶⁹, քանի որ, ինչպես Լեզնիցայում, այնպես էլ Հայաստանում ու Վրաստանում կռվող մոնղոլական զորքերում նեստորականների գերակայության մասին լուրերը նրան տեղ էին հասնում:

Քրիստոնեությունը Մեծ Մոնղոլիայում տարածելու, մոնղոլների հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու ու դաշնակցելու նպատակով է, որ պապը նույնիսկ մինչև Լիոնի վեհաժողովն է իր պատվիրակին՝ Ֆրանցիսկյան միաբանությունից անդամ Ջիովանի դը Պլանո Կարպինին Արևելք ուղարկում: Կարպինին, որը Լիոնից դուրս է գալիս 1245 թ. ապրիլի 16-ին և արևելյան Եվրոպայի տարածքով հասնում է Սարայ՝ Բաթու խանի ճամբար, նախ ընդունվում է վերջինիս կողմից, սպա, նոր միայն, ինչպես մոնղոլական արարողակարգն էր պահանջում՝ ուղարկվում է Կարակորում: 1246 թ. Հուլիսին Կարակորում հասնելով, Կարպինին ոչ միայն ներկա է լինում կազանի (խաների խանի) կուրլթային (ընտրությանը), այլև ընդունվում է նոր կազան ընտրված Գուլյուկ Մեծ խանի կողմից, որն, ինչպես պապի պատվիրակն է վկայում, չբնապատված էր նեստորականներով⁷⁰:

Քրիստոնյաների հանդեպ բարյացակամորեն տրամադրված Գուլյուկ Մեծ խանը (երրորդ կազանը Չինգիզ-խանից հետո) ստանալով պապի նամակը, որտեղ վերջինս խաների խանին առաջարկում էր քրիստոնեությունն ընդունել ու այլևս քրիստոնյաների վրա չհարձակվել, չանտեսելով հանդերձ քրիստոնեություն ընդունման առա-

⁶⁹ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, Szkice historyczne z X-XIVw., W-wa, 1968, str. 307.
⁷⁰ Մոնղոլները քրիստոնեությունը, մասնավորապես, նեստորականությանը ծանոթանում են դեռևս VII դարում, երբ Սելևկիայից նեստորական վանականների մի խումբ շարժվում է դեպի Արևելք, նպարակ նեստորական կրոնափոխելու Թուրքեստան ու Մոնղոլիա: Այդ առաքելության պտուղն է դառնում կրթ ցեղերի՝ նայմանների, կերպիների և թյուրք-օնգուրների կողմից նեստորականության ընդունումը: Եվ քանի որ XIII դարում, ինչպես արդեն ասվեց, վերջիններս հաղթվելով Չինգիզ խանի կողմից, ներառվում են Մեծ Մոնղոլիայի կազմում, և այդ ցեղերի կանայք բնությունը փոխվում են Չինգիզ խանի, նրա որդիների ու գորավարների յուրյուրը, ապա նեստորականություն են էլ, որով արդեն դասափարակվել էին կանայք, մութք է գործում նաև Մեծ խանի արքունիք:

ջարկը, կարգազրուժում է, որպեսզի Կարպինին իր հետ պապի մոտ տանի մոնղոլ զենսպաններին, ինչ խոսք, բանակցություններին համար, և որ պապն ու քրիստոնյա իշխաններն էլ վերջիններս միջոցով իրեն հարգանքի տուրք մատուցեն: Կարպինին, որի զիվանագիտական կարողություններն ու քաղաքական հոտառությունը «մինուս» նշանով կարելի է գնահատել, Գույուկ խանի առաջարկը մերժում է, հետագայում բացատրելով, թե՛ «մերժել եմ, որպեսզի նրանք տեսնելով մեր անհամբերաշխությունը, ոգի չառնեն և մեզ վրա չարչափեն»⁷¹: Կարպինի այդ առաքելությունից սաստիկ դժգոհ Իննոկենսի IV պապը 1247 թ. նոր պատվիրակություն է ուղարկում Մոնղոլիա, քանզի այդ ընթացքում, մոնղոլներն ասպատակելով Ռուսիան, Բալկաններն ու Փոքր Ասիան, ոչ միայն հասել էին Հունգարիա ու Լեհաստան, այլև՝ Անատոլիա, ուստի Եվրոպայի համար շարունակում էին որպես մեծ ու սարսափելի սպառնալիք մնալ: Այս անգամ արդեն, Ասցելինի գլխավորությամբ պապը դոմինիկյանների մի խումբ է ուղարկում մոնղոլների մոտ, բայց նրանք Կարակորում չեն հասնում, և բավարարվում են Պարսկական իլխանությունը նոր նահանգապետ ու արևմտյան բանակի հրամանատար Բայլու (Բաչու) խանի հետ տեսակցելով, սակայն, վերջինս պապին նույն պատասխանն է ուղարկում, ինչ՝ Գույուկ խանն էր տվել Կարպինին⁷²:

Ուշադրավ և անհրաժեշտ է իմանալ, որ ղեռն 1246 թվականին Հեթում Ա թագավորն իր ավագ եղբորը՝ Կիլիկիայի Հայկական թագավորության Գույուստամը (սպարապետ), քաղաքական գործիչ, իրավագետ ու ժամանակագիր Սմբատին հատուկ հանձնարարություններ նույնպես ուղարկում է Կարակորում, որտեղ և նա, ինչպես և ասացինք, Կարպինին, ներկա է գտնվում Գույուկ խանի կուրբլիթային: Ետգործի ճանապարհից՝ Սամարղանդից Սմբատ Գույուստամը 1248-ին նամակ է ուղարկում Կիպրոսի թագավոր Հենրի I Լուսինյանին⁷³, (որի կինը՝ Ստեֆանին, Ստեփանուհին կամ Էտրինետը Հեթում Ա-ի և Սմբատի քույրն էր), որտեղ և նկարագրում էր այն ամենը, ինչ տեսել էր Մոնղոլիայում ու Մեծ խանի արքունիքում (քրիստոնեական եկեղեցիներն ու պատերից կախված Հիսուսի կտավները): «Մենք հանդիպեցինք բազմաթիվ քրիստոնյաների,-

գրում է նա,- ցրված ու տարածված Արևելքի երկրներում, տեսանք նաև բազմաթիվ բարձր ու շքեղ եկեղեցիներ... Արևելքի քրիստոնյաները եկել էին թաթարների ներկայումս թագավորող խանի մոտ, որը նրանց ընդունել էր մեծ պատիվներով, ազատություններ էր շնորհել և ամենուրեք հայտարարել, որ ոչ ոք չհամարձակվի նեղություն տալ նրանց, լինի գործով, թե խոսքով»⁷⁴: Սմբատ Գույուստամը նամակի բովանդակությամբ⁷⁵ Հենրի I-ը կամ Կիպրոսցին տեղյակ է պահում Լյուդովիկոս IX-ին, որը ղեռն 1244-ից երեք տարի անընդմեջ պատրաստվելով խաչակրաց VII արշավանքին, 1248-ին արդեն իսկ գտնվում էր խաչակրաց արշավանքների բազա հանդիսացող Կիպրոսում:

Ոգևորված Մեծ Մոնղոլիայում քրիստոնեական եկեղեցիների գոյությունը հաստատող տեղեկությամբ, ինչպես նաև նոյոն Բայլուի՝ քրիստոնեական հարցերի գծով կոմիսար էլջիգեյից ստացած նամակով (որը Կիպրոս էին հասցրել երկու նեստորականներ), Լյուդովիկոս IX-ը անմիջապես ղեկավարներ է ուղարկում Մոնղոլիա՝ դոմինիկյան միաբանության անդամ Անրի Լոնգուսմեի գլխավորությամբ: Սակայն, մինչ նրանք ընդունվում են նոյոն Բայլուի կողմից, և ապա նրա իսկ թուլություններով ճանապարհվում Կարակորում, Գույուկ Մեծ խանը վախճանվում է, և նրանց ընդունում է վերջինիս այրին՝ Օղուլ Կամիչը: Դեսպանների ժամանումն ընկալելով որպես Լյուդովիկոս IX-ի հնազանդության նշան, այրին ապսպրում է, որպեսզի Ֆրանսիայի թագավորին փոխանցեն, որ՝ համաձայն է ամեն տարի ընդունելու նրա ղեկավարներին: Նման պատասխանից Լյուդովիկոսը զայրանում է, սակայն հույսը չի կորցնում, որ մոնղոլներն իրենց հետ, այնուամենայնիվ, կղաշնակցեն՝ ընդունելով հանդերձ եվրոպացիների գերազանցությունը:

Բայց մինչ այդ, Լյուդովիկոսը հաշտեցնում է Հեթում Ա-ին և Բոհեմունը V-ին, որոնց երկարատև թշնամանքը, ինչպես Ռ. Գրուսեն է գրում, միայն ջուր էր լցնում մահամեղականներին ջրաղացին, և որն արդեն իսկ մեծ վնաս էր հասցրել քրիստոնեական երկու պատություններին էլ: Երիտասարդ Բոհեմունը Գեղեցիկ VI-ը իշխանապետության գահին նստելով ու հասկանալով իր հովանավորի՝

⁷¹ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, "Tygodnik powszechny", № 275, 1950; Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 320.

⁷² Տե՛ս ակո, էջ 310:

⁷³ Տե՛ս ակո, էջ 320:

⁷⁴ Ուրևն Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, քրե՛ս Լ. Տեր-Պեդրոսյան, Եզված ժողովուրդուն, էջ 315:

⁷⁵ Տե՛ս Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 310, Աղբյուրը՝ Recueil des Historiens des Gaules et de la France, t. XX, Paris, 1840.

Հեթում Ա-ի մտադրությունը, ոչ միայն ամրապնդում է Հարարերությունները Հայոց արքայի հետ, այլև 1254-ին ամուսնանում է նրա զուտոր Սիրիլի հետ⁷⁶: Նույն այդ ժամանակ՝ 1249-ի գարնանը, Կիպրոսում Հենրի թագավորը Լյուդովիկոս IX-ի հետ միասին հյուրընկալում է Հեթում արքային, Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ VI Գեղեցիկին և Վիլհարդ Աքայացուն: Բայց թե ինչ բանակցություններ են վարում, ինչ պայմանավորվածություններ են ձևաք բերում նախապատերազմական այդ օրերին, կարելի է միայն կռահել: Հայտնի է միայն, որ 1249 թ. մայիսի 19-ին Լյուդովիկոսի զլխավորություններ խաչակիրների 120 նավեր դուրս են գալիս Կիպրոսի Լիմասոլ նավահանգստից և ուղղություն են վերցնում դեպի Դամիատ՝ Կահիրեն զրավելու մտադրությամբ, սակայն ուժեղ փոթորիկ պատճառով մի մասն է միայն տեղ հասնում: Եվ այդուամենայնիվ, Լյուդովիկոսը եզրիպտացիների համար անսպասելիորեն հարձակվում է Դամիատի վրա ու քաղաքը զրավում: Սուլթան Ալուբ Նաջմեդդին (1240-1249), որն այդ ժամանակ ծանր հիվանդ էր, Լյուդովիկոսին առաջարկում է Դամիատը փոխանակել Երուսաղեմով, սակայն ինքնավստահ ու անհեռատես Փրանտիացի թագավորը հրաժարվում է այդ առաջարկից, այնպես, ինչպես ժամանակին V արչավանքի առաջնորդներից մեկը՝ Պելագիոսն էր հրաժարվել Նաջմեդդինի հոր՝ սուլթան Ալ Մելիք ալ Քամիլի (1218-1238) նույն առաջարկից: Եվ դա չպետք է որ զարմանք հարուցի, քանզի, երբ մեր օրերի դիտակետով ենք նայում այդ ամենին, ապա առավել քան պարզորոշ ենք տեսնում, որ պապի ու Լյուդովիկոսի, և ընդհանրապես եվրոպացի տիրակալների քաղաքականության բուն նպատակը, որքան էլ նրանք ի լուր աշխարհի հայտարարում էին, այդուամենայնիվ, ու փաստորեն, քրիստոնեության օրրանն ու Սուրբ Գերեզմանը ազատագրելը չէր միայն:

Մերժելով սուլթանի՝ քրիստոնեական աշխարհի համար այդ շահեկան, փաստորեն, խաչակրաց բոլոր արչավանքների բուն նպատակը համարվող առաջարկը, Լյուդովիկոսը IX-ը նշանակետ է վերցնում Կահիրեն, և 1250 թ. փետրվարին իր զորքը շարժում է դեպի Մանսուր: Քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած մարտում զոհվում է Ֆակիր աղ-Դինը, և եզրիպտական բանակի ղորավար է

⁷⁶ Որնն Գրուսն, Պարմոնություն խաչակրաց, Կրն Լ. Տեր-Պևրոսյան, Եզված ժողովածու, էջ 314:

դառնում մամլուլուք աղ-Դին Բայբարսը⁷⁷, որը ոչ միայն խորտակում է նրանց նավերն ու սպանդի ենթարկում խաչակիրներին, այլև փակում է ճանապարհը նրանց համար մատակարարման բազա Հանդիսացող Դամիատից: Սովամահուլթյան սպառնալիքի տակ մնացյալ խաչակիրները ծովով ու ցամաքով փախչում են, սակայն տասնյակ հազարավոր զինվորներ, հրամանատարությունը, այդ թվում նաև Լյուդովիկոս IX-ը իր եղբայրների հետ միասին գերի են ընկնում: Ֆրանսիայի թագավորին ու ազնվական հրամանատարությանը ազատ են արձակում Դամիատը հանձնելու և կես միլիոն բազենտ ահուելի փրկագին տալու պայմանով:

Գերեզմարությունից ազատվելով ու հանգրվանելով Աքբայում, Լյուդովիկոս IX-ը Ֆրանսիայում նոր արչավանքի զորակոչ է հայտարարում, սակայն Երուսաղեմի թագավորության խաչակիր բարոններն ու ասպետները հայտարարում են, թե իրենք նրան ոչնչով օգնել չեն կարող, թե իրենք իրենցը ժամանակին արդեն արել են և խորհուրդ են տալիս նրան Ֆրանսիա վերադառնալ: Ճիշտ է, Լյուդովիկոսը պարզորոշ տեսնում էր, թե եզրիպտացիների կողմից ինչպիսի մեծ վտանգ է սպառնում անվերջ հարձակումների ենթարկվող և ներքին պառակտումներից ու տիրող քառուսից բղկոված Երուսաղեմի թագավորությանը, սակայն չորս տարի թագավորությունը կառավարելով Աքբայում ու ապարդյուն սպասելով եվրոպացի խաչակիրների ժամանմանը, նա մերժում է Տաճարական ուխտի ասպետների⁷⁸ միջնորդությամբ Դամասկոսի սուլթանից ստացած

⁷⁷ Մամլուլների հզոր հարսությունը (զինասպիան) սկսվում է Բայբարսից: Մուլթաական գվարդիայի համար սովորաբար մամլուլներ էին ընտրվում («մամլուլ» արաբերեն նշանակում է «սարուկ») բյուրք ցեղերի սարուկներից: Եզրիպտոսում շարունակվող Այուբյանների ընդհանրական պարերազմը 1250-ին ավարտվում է Այուբյան հարսության փապլամամբ (և միայն Իլ-Սալեի Իսմայիլն է շարունակում իշխել Սիրիայում), երբ ապստամբ մամլուլների առաջնորդներից մեկը՝ Բայբարսը նախ սպանում է ալ-Նասիրից հեկո իշխանությունն իր ձեռքը վերցրած Թուրանշահ Մուազզամին, ապա նրան փոխարինող մամլուլ առաջնորդ Իլ-աղ Դինին, և ինքը նախ դառնում է եզրիպտական բանակի աթաբեկ՝ զորավար, իսկ 1260-ին՝ Եզրիպտոսի սուլթան: Այն էլ ասեսք, որ Այուբյան հարսության հիմնադիրն է եղել Մալեհեդդինի հայրը՝ Դվիտում ծնված, ազգությամբ բուրք, գորավար Այուր Իբն-Շադի Իբն Մարուան (մահացել է 1172 թ.):

⁷⁸ Խաչակիրների հինգ պետություններն ամրապնդելու նպատակով դեռևս 1118 թվականին, խաչակրաց առաջին արչավանքից թիչ անց, պապականության կողմից արեղծվում են Տաճարականների և Ղվանդախեանների ուխտերը (օրդենները), որոնք, թեև, արվարտուր նման էին կրոնական եղբայրություններին, բանիզ ուխտ մընելով, ասպետները կուսակրոնների նման պարսավորվում էին ընդհանր զկազմով, հարսության չձգվել, անվարուրուց ենթարկվել իրենց առաջնորդներին, սակայն, ըստ էության, դրանք

առաջարկը՝ դաշինք կնքելու եզրիպտական մամլուքների դեմ:

Եվ եթե խաչակիրների լատինական կոմսուլթյուններն այդ տարիներին զերեմ են մնում մամլուքների արշավանքից, ապա միայն այն պատճառով, որ 1256 թվականին Դամասկոսի Այուբյան սուլթանուլթյունը և Եգիպտոսի մամլուքները դաշինք են կնքում Երուսաղեմի թագավորության հետ: Ինքը Լյուդովիկոս IX-ը սկզբունքորեն երբևիցե ցանկուլթյուն չի ունեցել դաշինք կնքել մահմեդականների հետ⁷⁹: Նա դաշնակցել է միայն Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր

բացարձակապես ռազմական փակ կառույցներ էին: Տաճարականներ (temple-ֆրանսերեն նշանակում է՝ տաճար) կոչվում էին այն պարճատով, որ նրանց նարավալարը սկզբնապես գրնվում էր Երուսաղեմի թագավորական պալատի այն մասում, որը կից էր Սբ. Փրկչի տաճարին: Տաճարական ուխտի ասպետները, որ սկզբում կոչվում էին «աղբար ասպետներ», կրում էին ապիսակ թիկնոցներ կարմիր խաչով, իսկ հիվանդախնամները՝ կարմիր թիկնոցներ սպիտակ խաչով, թիկնոցների փակ կրելով իրենց գեներբը: Երկրորդ ուխտի այդ ասպետներն էլ «հիվանդախնամ» էին կոչվում այն պարճատով, որ սկզբնապես նրանք հավաքվում էին Երուսաղեմի Սբ. Գերեզման եկեղեցու հարևանությամբ կառուցված Սբ. Հովհաննի հիվանդանոցի մոտ (կոչվում էին նաև Հովհաննականներ, իոնեականներ): Այդ երկու ուխտերի հիմնական նպարակը հարևան մահմեդական երկրների դեմ պայքարն ու խաչակիրների փարածքների ընդլայնումն էր, ինչպես նաև՝ անհնազանդ փեղացիներին ուժով հնազանդեցնելը: Եվ բանի որ նրանք ամբողջությամբ պետք է նվիրվեին «քրիստոնեության պաշտպանության» գործին, Ինտոկենարիոս II պապը նրանց չափից ավելի արդուություններ է շնորհում, ընդհուպ՝ իշխանություններին չենթարկվելը, հարկերից ազատվելը ևն: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ նրանց կենսակերպը շատ հեռու է եղել վանական իղեպետներից, իսկ պրակտիկ գործունեությունը՝ նրանց առջև դրված նպատակներից: Կարճ ժամանակում, նրանք ոչ միայն Արևելքում, այլև Արևմուտքում են դառնում մեծ կալվածքների ու առանձնավերների տեր: Տաճարականներն, օրինակ, 1191 թ. Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծաբորից 100 հազար ոսկե բեգանքով գնում են նույնիսկ Կիպրոս կղզին, կառուցում են իրենց փոխադրական, առևտրական, ապա նաև ռազմական նավատորմիչը, որոնց միջոցով խոշոր գործարքներ էին կարգարում: Հոմոն պապերը հաճույքով օգտվում էին Տաճարականների ֆինանսական ծառայություններից: Նշված երկու ուխտերն էլ պրեդելելով իրենց կյուրական խոշոր թագան, այնպիսի ամուր դիրք են գրավում խաչակիր պետություններում, որ իրենց ռազմական գործառնեքը փեղակայում են ինչպես Երուսաղեմի թագավորության, այնպես էլ Լատինական կոմսությունների բոլոր թաղաքներում: Նույնիսկ Առն Բ թագավորն է Կիլիկյան Հայաստանում նրանց փարածքներ ու կալվածքներ փրճարում, հույս փածելով, թե նրանք կօգտեն սարակիստների դեմ մղվող պարերազմներում: Սակայն, խաչակրաց պետությունների այդ ամենակազմակերպված ուժը հանդիսացող ուխտերը, որ իրենց ազատության, ընչաքաղցության պարճատով ոչ միայն իրար հետ, այլև աշխարհիկ ու հոգևորական ֆեոդալների հետ են անվերջ հակամարտում, իսկ XIII դ. երկրորդ կեսին էլ դուրս են գալիս պապական ենթակայությունից, առավել են նպաստում այդ պետությունների թաղաքական կյանքի խաթարմանը:

⁷⁹ Նման դաշինքի անհուսալիության հավաստիքը Լյուդովիկոս IX-ի համար, թերևս, 1244 թ. իրադարձություններն էին, երբ խաչակիրները կորցնում են Երուսաղեմը: Այսինքն, XIII դ. 40-ականների սկզբներին, երբ Եգիպտոսում իր իշխանությունն էր ամրապնդում Այուբ Նաջմդդինը, իսկ Դամասկոսում՝ Ան-Սալիհ Բամայիլը, ֆրանկները դաշինք

Հեթում Ա-ի և Կիպրոսի թագավոր Հենրի I-ի հետ, և, ինչպես արդեն ասացինք, մեծ ջանքեր է գործադրել Հայոց արքային հաշտեցնելու Անտիոքի իշխանապետ Բոհեմունդ V-ի հետ, դրանով իսկ հիմնավորապես վերջ դնելով քրիստոնյա Հայոց պետության և նշյալ իշխանապետության թշնամանքին⁸⁰: Սակայն, ցավոք, նա ոչ միայն անխուհիմ է գտնվում Դամիատը Երուսաղեմով փոխանակելու խնդրում, այլև քիչ ավելի ուշ, երբ Հեթում Ա-ն մոնղոլների հետ միասին պատերազմում էր արաբների ու եգիպտացիների դեմ, զորավիշ չի լինում Հայոց արքային, թեև իր կառավարման բոլոր տարիներին նա նույնպես ձգտում էր դաշինք կնքել մոնղոլների հետ՝ մահմեդականների լայնածավալ արշավանքները կասեցնելու համար:

Ուշագրավն էլ հենց այն է, որ Երուսաղեմի ճակատագրով մտահոգ, ինչպես նաև Միջերկրականի արևելյան ափեզերին իր դիրքերը ամրապնդելուն հետամուտ Լյուդովիկոս IX-ը դեռևս հույսեր կապելով մոնղոլների օգնության հետ, կրկին պատվիրակուլթյուն է ուղարկում Մոնղոլիա: Այս անգամ ֆրանցիսկյան միաբանուլթյունից որպես դեսպաններ նա ուղարկում է հոլանդացի Վիլհելմ Ռուբրուկին և կրեմենցի Բարթոլոմեոսին, որոնք 1253 թ. հուլիսին ընդունվում են Բաթու խանի կողմից, և մոնղոլական արքունի արարողակարգի համաձայն՝ թույլատվուլթյուն ստանում մեկնելու Կարակորում՝ Մեծ խանի արքունիք: 1254 թ. հունվարի 4-ին Մանդու Մեծ խանը ընդունում է Ռուբրուկին, և նրա վերադարձի օրն արդեն (սեպտեմբերի 14-ին) նրան է հանձնում Լյուդովիկոս IX-ին հասցեազրված հետևալ բովանդակուլթյամբ նամակը. «Երկրի վրա Հազիտենական Երկնքի ներկայացուցիչ կազանի անունից, ես՝ Մանգուս, Ֆրանսիայի թագավորին կարգադրում եմ, որպեսզի իրեն համարի իմ վասալը»⁸¹: Մեծ խանի նամակի սույն բովանդա-

նե կերտմ դամակուլթյան իսմայիլիսների, իսկ հիվանդախնամները՝ եգիպտական Այուրյանների հետ: Իսմայիլը այդ դաշինքի համար քրիստոնյաներին խստաբանում է վերադարձնել Գալիլեան Նազարեթի հետ միասին ու ոչնչացնել Երուսաղեմի մահմեդական եկեղեցի, իսկ Այուրն էլ իր պարտաարակամությունն է հայտնում Երուսաղեմն ազատել եգիպտացի մահմեդականներից ու այն Բեթղեմի հետ միասին եր վերադարձնել: Եգիպտոսի սուլթանը օգնության է կանչում խորեզմցիների վայրյալ հրոսակներին (մոնղոլների կողմից հարեզմի գրավումից հետո, վերջիններս թափառում էին իյուսիսային Սիրիայում), որոնց օգնությամբ էլ Եգիպտոսը կախ գրավում է Գալիլեան, իսկ 1244-ի հուլիսի 11-ին՝ Երուսաղեմը:

⁸⁰ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 304, 325.

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղ. էջ 327:

կուժյունը պայմանավորված էր նրանով, որ երբ Ռուբրուկին, որպես Լյուդովիկոսի IX-ի ղեսպանի, հարցնում են, թե արդյո՞ք նրա թագավորը ցանկանում է մոնղոլների հետ բարեկամական դաշինք կնքել, վերջինիցս բացասական պատասխան են ստանում: Ջարմացած մոնղոլները հարցնում են, թե՞ «այդ ղեպքում ինչո՞ւ ես եկել, եթե բարեկամական դաշինք չես ուզում կնքել»⁸²:

Ջարմանային այն է, որ թե՛ Լյուդովիկոսը, և թե՛ Հռոմի պապերը օրհասական վիճակում գտնվող Երուսաղեմի թագավորությունը փրկելու համար էին պատվիրակություններ ուղարկում Մոնղոլիա (միայն տեղ հասնելն արդեն 14 ամիս էր տևում), սակայն իրենց պատվիրակներին դաշինք կնքելու ոչ մի լրագրություն չէին սալիս: Եվ եթե վերջիններիս հանձնարարված էր միայն մոնղոլների դիրքորոշումը պարզաբանել ու նրանց մտադրությունները հետախուզել, ապա չէ՞ որ թե՛ իրավիճակային և թե՛ ժամանակային առումով նշված բոլոր ղեպքերում էլ հնարավորություններն արդեն իրենց ծիրին էին հասել:

Թեև եզրիպատական ու պաղեստինյան տարածաշրջաններում ընթացող բուռն իրադարձությունները, խորեզմցիների ու մոնղոլների առաջխաղացումը ղեպի Եվրոպա ու լատինական Արևելք, սելջուկների հրոսակային հարձակումները Անտիոքի ու Կիլիկյան Հայաստանի վրա, ինչպես նաև Երուսաղեմի թագավորությունից Լյուդովիկոսի հեռանալն⁸³ ու վերոհիշյալ պատվիրակների անհաջողություններն էին այն պատճառները, որոնք և ստիպում են Հեթում Ա թագավորին որոշում կայացնել՝ անձամբ ձեռնարկելու Կարակորում մեկնելու իր առաքելությունը: Դրան ավելացնենք և այն զրական իրողության նկատառումը, որ զեռես 1244 թ. Բաթու խանի հետ Սմբատ սպարապետի վարած բանակցությունների արդյունքում՝ հետագա տարիներին Կիլիկյան Հայաստանը գերծ է մնում Ջարմազանի և Բաթու խանի կողմից Փոքր Ասիայում կատարած ավերածություններից (հիշենք, որ զեռես 1239-ին ավերվում է Անի, 1242-1244-ին էլ՝ Խլաթը, Էրզրումը, Կեսարիան, Սերաստիան):

Ժիշտ է, XIII դ. հայ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցիին զրում է,

⁸² В. Рубрук, Путешествие в восточные страны, СПб, 1911, стр. 115.

⁸³ Լյուդովիկոս IX թագավորը փրկեկանալով, որ Անգլիան նոր պարերագոծ է պարբարավոր Ֆրանսիայի դեմ, և երկրի ներսում էլ իր վասալներն են ընթրսրացել, որոշում է Ֆրանսիա վերադառնալ: Նա Արթայից դուրս է գալիս 1254 թ. ապրիլին, որչ ժամանակ հանգրվանում է Կիպրոսում և միայն հուլիսին հասնում Ֆրանսիա:

որ Հեթում թագավորին մեծ խանն է Բաթու խանի միջնորդությունը իր մոտ կանչում⁸⁴, սակայն պատմիչը նշում է նաև, որ Հայոց թագավորը միայն տարիներ անց է գնում Մեծ խանի մոտ: Այն խնդրի պարզաբանումը, թե արդյո՞ք Հեթում Ա թագավորն իր նախաձեռնությունը, թե Մեծ խանի պարտադրանքով է Կարակորում մեկնում, քննարկման առարկա է դառնում հայ պատմաբանների համար, քանզի ոմանք կարծելով, թե նշված առաջին տարբերակի ղեպքում ստվեր է ընկնում Հայոց թագավորի վրա, որոշակի ջանքեր են գործադրում հակառակն ապացուցելու: Իսկ այդ միտումը ինչ-որ չափով գալիս է հենց հայ որոշ ժամանակագիրներից, որոնք հասու չլինելով թագավորի հեռատես նպատակներին, քանզի հայ-մոնղոլական դաշինք կնքելու նպատակը, իսկ ավելի ուշ էլ՝ դաշինքի իրականացման գործընթացը գաղտնի էր պահվում, չէին կարող տեղեկատվություն ունենալ: Իսկ ոմանք, եթե անգամ տեղյակ էին, ապա չէին բարձրաձայնի, կամ էլ ուղղակի չէին ցանկանա Հայոց թագավորին ներկայացնել որպես սարսափազդու մոնղոլներին Մերձավոր Արևելք հրավիրող կողմ: Ամեն ղեպքում, հայ պատմաբանները հիմք ընդունելով միայն հայ որոշ ժամանակագիրների վկայությունները, բավական հեռու գնացող ոչ ճիշտ մեկնաբանություններ ու իրականությունից չբխող եզրահանգումներ են կատարում, քանզի այդ վկայությունները չեն ղիտարկում պատմական լայն իրողությունների շրջանակներում:

Պատմաբան Վ. Միքայելյանն, օրինակ, պաշտպանելով Հեթում թագավորին Մեծ խանի կողմից կանչված լինելու տեսակետը, նրա մեկնումը կանչից առնվազն վեց տարի ուշացմամբ՝ Կարակորում, բացատրում է պատմական աղբյուրներում նշված տարբեր պատճառներով: Ըստ նրա՝ Հեթումը մեկ՝ վախ է ապրում ճանապարհի հեռավորությունից, մեկ՝ դժգոհ Ֆեոդալների սպառնալից ըմբոստությունից, մեկ՝ իր բացակայության ժամանակ սելջուկների կողմից Կիլիկյան Հայաստանին սպառնացող վտանգից, մեկ էլ՝ իբրև թե, նրան հետ է պահում Ջաբելի մահը 1252-ին, կամ էլ՝ Գույուկ Մեծ խանի մահը 1248-ին, և ավելացնում, թե՛ Հեթումը Մոնղոլիա է մեկնում Բաթու խանի միջնորդությամբ Մեծ խանի երկրորդ կանչից հետո միայն⁸⁵: Մինչև որոշ ժամանակագիրների թողած վերոհիշյալ

⁸⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 261:

⁸⁵ Г. Г. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, стр. 325.

վկայությունների ու նշված հայ պատմաբանի տեսակետի մեկնաբանումը, նախ ասենք, որ ըստ մոնղոլական արքունիքի արարողակարգի՝ Մեծ խանի կողմից ընդունվող անձը նախ պարտավոր էր տեսակցություն գնալ Բաթու խանին, վերջինիս ներկայացնել իր այցելության նպատակն ու նրանից թույլտվություն ստանալ, և նոր միայն շարունակել ճանապարհը դեպի Կարակորում: Կրկին նշենք, որ Բաթու խանը ոչ թե միջնորդում էր, այլ ընդամենը արարողակարգային ընդունելություն էր արժանացնում ու ճանապարհը շարունակելու համար իր համաձայնությունն էր տալիս: Իսկ եթե անգամ Մեծ խանի այդ «կանչերը» իրողություն համարենք, ապա գոնե պետք է նշվեր, որ առաջինը պետք է արված լիներ Գուլուկ Մեծ խանի, իսկ երկրորդը՝ Մանգու Մեծ խանի կողմից: Բացի այդ, Հեթում Ա-ի, այսպես կոչված, դանդաղկոտություն կամ ուշացման պատճառների մեկնաբանումներն, ու դրանք տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակային իրադարձություններին առանց շաղկապելու, իրազեկության պակասի պատճառով ներկայացնելը պատմական տրամաբանության մեջ չեն տեղավորվում: Ուղղակի, Հեթումը շատ վաղ գիտակցելով մոնղոլների կողմից սպառնացող վտանգը (քանզի, ինչպես ասացինք, վերջիններս ասպատակելով Վրաստանն ու Հայաստանը, արդեն Անատոլիա էին հասել), Ամբաստպարապետին է Կարակորում ուղարկում, որը և 1250-ին Կիլիկյան թագավորության ամբողջականությունը կրաշխարհող հրովարտակ ու կարևոր տեղեկություններ է բերում, և ապա 1254-ին արդեն ինքն իր կամքով է Մեծ խանի մոտ մեկնում⁸⁶: Ինչպես Ռ. Գրուսեն է գրում՝ «Այդ հմուտ միապետը, որը հասկացել էր մոնղոլների ներխուժման ողջ կարևորությունը խաչի և մահիկի պայքարում..., զգաց, որ անհրաժեշտ է անձամբ ներկայանալ մոնղոլական արքունիք, որտեղ Մանգուն որպես Մեծ խան հաջորդել էր Գուլուկին»⁸⁷: Նման որոշում ընդունելու համար գուցե որոշակի դեր է խաղում նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես վերում ասացինք, Լյուդովիկոս IX-ը, որ գլխավորում էր VII արշավանքը, եղիպատական Մանսուր քաղաքում տանուլ տալով պատերազմն, ու գերությունից ազատվելով, 1254-ին հրաժեշտ է տալիս Արևելքին ու Յրանսիա է վե-

⁸⁶ Մ. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը, ԿԵՆ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Լշված ժողովածու, Լջ 404:

⁸⁷ Ռոբերտ Գրուսեն, Պատմություն խաչակրաց, ԿԵՆ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Լշված ժողովածու, Լջ 315:

րադառնում: Երուսաղեմի թագավորությունում տիրող անիշխանությունը, պապականության անզորությունը, մոնղոլների առաջխաղացումը, որն, ի դեպ, ստիպում է Դամասկոսի Այուբյաններին ու Եդիպտոսի մամլուքներին տաս տարվա զինադադար կնքել Երուսաղեմի թագավորության հետ, ոչ միայն պատճառ ու առիթ են հանդիսանում Հեթում արքայի համար նման որոշում կայացնել, այլև զինադադարի հանգամանքն էլ նրա համար ժամանակի առումով է որոշակի հնարավորություն ստեղծում ձեռնարկելու այդ երկարատև ու դժվարին ճանապարհորդությունը:

Ի դեպ, խնդրո առարկայից է անհնչվում նաև Հեթում Ա արքային մոնղոլական Մեծ խաների լիիրավ վասալը համարող տեսակետն ու դրանից բխող հետևությունները, որոնք կրկին ու կրկին մեկ նպատակ են հետապնդում. ապացուցել, որ Հեթում Ա արքան որպես վասալ Մեծ խաների պարտադրանքով է Կարակորում մեկնել: Այս դեպքում ևս, եթե բռնադավթվող կամ դաշինք կնքած երկրների հանդեպ մոնղոլների հստակ ուրվագծվող քաղաքականությունն ու մարտավարությունը զերծ պահենք որոշ պատմաբանների սուբյեկտիվ մեկնաբանություններից ու վերոհիշյալ խնդրի լուծմանը հարմարեցնելուց, ապա առաջ քաշված հարցի պատասխանը կրկին մեր կողմից առաջ քաշված հարթության մեջ կգտնենք:

Խնդիրն այն է, որ մոնղոլները սկզբունքորեն մշակված, բայց իրարից տարբեր մոտեցում էին ցուցաբերում ինչպես իրենց կողմից բռնադրաված, այնպես էլ առանց դիմադրության հանձնված երկրների հանդեպ: Ընդ որում, առանձնակի էր նրանց վերաբերմունքը իրենց հետ դաշինք կնքած երկրների հանդեպ: Այսինքն, այն երկրները, որոնք մոնղոլական զորքերին դիմադրություն էին ցույց տալիս, մոնղոլներն այդ երկրները հիմնովին ավերում ու թալանում էին, բնակչությանն էլ կոտորում էին: Իսկ այն երկրները, որոնց սարսափած բնակչությունը անմիջապես էր հանձնվում, նրանք թեև նույնպես ավերում էին երկրին ու թալանում, սակայն, ինչպես բնակչությունն ու հոգևոր դասին ձեռք չէին տալիս, այնպես էլ աշխարհիկ ու եկեղեցական կառույցները չէին ավերում: Երբորդ, այսինքն, այն տարբերակը, որ որևէ երկիր դիմադրելով նրանց, կարող էին հաղթել, ինչպես պատմությունն է ցույց տալիս, ժամանակակիցների համար ուղղակի բացառվում էր՝ սարսափի գործոնի և նախադեպը չլինելու պատճառներով: Առաջին երկու դեպքում էլ տվյալ

երկրները դառնալով մոնղոլ խաների վասալ երկրները, այդուհետ խոշոր հարկեր էին վճարում: Մոնղոլների վարած այգօրինակ քաղաքականությունը հաստատող վկայություններ է թողել նաև Կիրակոս Գանձակեցին, երբ խոսելով վերջիններիս դեմ վրաց թագավոր Նաչաի ու հազարապետ Իվանեի մղած մարտերի ու կրած պարտությունների մասին, անդրադառնում է նաև վրաց թագուհի Ռուսուդանին, որը մոնղոլներից սարսափած փախչում է Բուխարսի և պապից օգնություն է խնդրում, բայց երբ մերժում է ստանում, արդեն ավերված ու թալանված (1226, 1228 թթ.) Վրաստանի համար ընդունում է մոնղոլների իշխանությունը և այդուհետ, որպես վասալ խոշոր հարկեր է վճարում⁸⁸: Նմանօրինակ ճակատագրի են արժանանում ոչ միայն Կեսարիա, Երզնկա, Տյուրիկե⁸⁹, այլ նաև Մեծ Հայաստանում Գանձակի, Շամբորի, Տավուշի, Նոր-Բերդի, Գավառի, Անիի, Կարսի և մի քանի այլ քաղաքների բնակչությունը, քանի որ, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ ղոները չեն բացում մոնղոլների առջև, ապա վերջիններիս անհամար զորքերը գրավում են այդ քաղաքներն ու թալանում, և բնակչությանն էլ կոտորելով, հարկատու են դարձնում: Ուշագրավ է և Գանձակեցու այն տեղեկությունը, որը վկայություն է մոնղոլների վարած քաղաքականության վերոնշյալ երկրորդ մոտեցմանը: Իսկ նա պատմում է, որ Տավուշ բերդի հանդիպակաց ժայռի վրա կառուցված եկեղեցում Վանական Մեծ վարդապետի⁹⁰ մոտ պատսպարած բազմությունը (որոնց մեջ է եղել և ինքը ժամանակագիրը), սովից ու ծարավից տառապելով, խնդրում է վարդապետին իջնել մոնղոլների մոտ, որոնք ներքեից ձայնում էին, թե՛ «ինչո՞ւ եք մեռնում, դուրս եկեք մեզ մոտ, ձեզ համար վերակացուներ կնշանակենք ու ձեզ կթողնենք ձեր տեղերում»⁹¹: Եվ երբ Վանականը իջնում է, մոնղոլ զորավար Մոլար նուիրն դիմում է նրան ասելով. «Ես քո մասին լսել եմ, որ դու մի իմաստուն ու երևելի մարդ ես, ու քո տեսքը հենց քեզ հայտնի է անում: Երբ դու լսեցիր մեր՝ ձեր սահմանները դալու լուրը, ինչու մեզ ընդառաջ չեկար սիրով ու խաղաղությամբ, իսկ ես հրամայել էի՝ քեզ ենթակա բոլո-

⁸⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պարմություն, էջ 147-149, 172:
⁸⁹ Անդ, էջ 243:
⁹⁰ Վանական Վարդապետ Տավուշեցի (1181-1251), ասրվածարան, մեկնիչ, մարտնակիր, մանկավարժ ու պարմագիր, Մյսիթար Գոշի աշակերպն ու գործի շարունակողը: Նրա աշակերպն է եղել Կիրակոս Գանձակեցին, Գրիգոր Ալկեսցին: Նշված եկեղեցին ինքն է կառուցել, գրվում է Լոռույր գյուղի մերձակա բարձուրեի սարդուրում:
⁹¹ Անդ, էջ 176:

րին՝ մեծից փոքր անվնաս պահել»⁹²: Իսկ որ մոնղոլ նուիրնի խոսքը պատարկ խոստում չէր, հաստատում է և այն իրողությունը, որ երբ Սևրաստիայի բնակչությունը նախապես հանձնվում ու ընծաներով ընդառաջ է գնում մոնղոլներին՝ փրկվում է սրակոտոր լինելուց⁹³:

Ինչպես ասացինք, այլ էր մոնղոլների մոտեցումը իրենց հետ դաշինք կնքած երկրների հանդեպ: Բայց այդ հարցի արձարձումն էլ նախ և սուաջ պահանջում է անդրադառնալ հայ-մոնղոլական վերուհիշյալ դաշինքին:

Մեր կարծիքով, իրավացի են այն հետազոտողները, որոնք պաշտպանում են Հեթում արքայի՝ ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակի թելադրանքով ու անելանելի կացություն մղումով Կարակորում մեկնելու տեսակետը: Նման դիրքորոշում են ունեցել ոչ միայն խոշոր պատմաբաններ Միքայել Չամչյանն (XVIII դ.) ու Ֆ. Տումբիզը (XIX դ.), այլև՝ Ռենե Գրուսեն, միայն թե Հեթումի ինքնակամ մեկնումը Մեծ Մոնղոլիայի Մեծ խանի մոտ, առաջին երկուսը բացատրում են միայն Մեծ Հայաստանի հայությունը մոնղոլական ծանր հարկերից ազատելու անհրաժեշտությունը⁹⁴: Ի տարբերություն վերոնշյալ պատմաբանների, այդ իրողությունը հակադիր մոտեցմամբ է ներկայացրել XIII դ. պատմիչ Մաղաբիա Արեղան, գրելով, թե՛ Հեթումը լսելով այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր Արևելահայաստանում, մեծ նվերներով գնում է Մանգու խանի մոտ և մեծ ջանք գործադրում, որպեսզի իր երկրում, այսինքն, Կիլիկիո Հայոց թագավորությունում նմանօրինակ թալան ու ավերածություններ չկատարվեն⁹⁵: Ինչ խոսք, Մեծ խանի մոտ Հեթում արքայի ինքնակամ գնալու պատճառը ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանը Բաղդադի խալիֆայի, Եգիպտոսի մամլուքների, Սիրիայի Այուբյանների և Ռումի սելջուկների անվերջ ասպատակությունների առջև առնելու և հենց իրենց մոնղոլների արշավանքների շտապիղեններում չհայտնվելու նպատակ էր հետապնդում, այլև հայկական թագավորությունների անկումից և կաթողիկոսարանը հարկազրկված Կիլիկյան Հայաստան (նախ՝ Մամիզավ (1105-1149), ապա՝ Հոռմիկա (1149-1292) և Միս (1293-1441) տեղափոխելուց հետո, անպաշտպան

⁹² Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պարմություն, էջ 176:
⁹³ Անդ, էջ 202-203:
⁹⁴ Տևն Դ. Գ. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, стр. 103; F. Toumebize, Histoire politique of religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, p. 210.
⁹⁵ Մաղաբիայ Արեղայի Պարմություն վասն ներողաց, ՍՊր, 1870, էջ 28:

մնացած արևելահայաստանյան հարկերը վերացնելու, իսկ սարակինոսներին հաղթելուց հետո էլ՝ Արևելահայաստանի ընդգրկմամբ հզոր Հայաստան ստեղծելու գերնպատակ էր հետապնդում: Չմոռանանք, որ ազգասիրական այդ գաղափարին հետամուտ են եղել Ռուբինյան և Հեթումյան հարստությունների բոլոր մեծ իշխաններն ու թագավորները: Դրա լավագույն վկայությունը կարող ենք համարել ինչպես Հեթում պատմիչի, այնպես էլ Կիրակոս Գանձակեցու կողմից հիշատակվող այն իրողությունը, ըստ որի՝ Հեթում Ա-ն չըջապատված Կիլիկիոյ Հայոց թագավորության բարձրաստիճան իշխանավորներով ու հոգևորականներով, ոչ միայն Կարակորում մեկնելիս, այլև ետգարձի ճանապարհին է նպատակադրված մտնում Մեծ Հայք ու կանգ առնում Սյունիքի Արագածոտն գավառի Վարդենիս գյուղում ու, նաև որպես Արևելյան Հայաստանի թագավոր, իր մոտ է հրավիրում հեռու ու մոտ գավառների հայ բարձրաստիճան հոգևորականությունն ու իշխաններին: Ընդ որում, ետվերադարձին նա շատ ավելի երկար ժամանակ է հատկացնում արևելահայ բարձրաստիճան նույն հրավիրյալներին: Պատմաբաններից ոմանք իրավացիորեն են նկատում, թե՛ «առաջին անգամն էր, որ Կիլիկիայի որևէ ինքնակալ ուղղակի կապի մեջ էր մտնում մայր հայրենիքի բնակչության հետ»⁹⁶: Իսկ նման բացառիկ երևույթը ինքնանպատակ չէր, և պայմանավորված էր պահի՝ քաղաքական իրադրություն անհրաժեշտությունը: Ճիշտ է, բարեպաշտ Հայոց արքայի իմաստությունը, բարեկրթությունը, կարգացածությունը, ու բանիմացությունը, քաղցրաբարո ընտանիքի ու առատաձեռնության հանդեպ իր հիացմունքը չթաքցնող Կիրակոս Գանձակեցին միտումնավոր լուծում է ազգի երևելիներին իր շուրջը հավաքելու նպատակի ու կայացած խոսակցության բովանդակության մասին, և միայն վերապատմում է մոնղոլների երկրում Հեթումի տեսած ու լսած զարմանալի բաները, սակայն, կարծում ենք, որ իմաստուն ու հեռատես Հայոց արքան այդ դժնդակ օրերին մեծամեծ իշխանավորներին ու հոգևոր դասին զարմանալի պատմությունների համար չէր, որ երկրի տարրեր, նույնիսկ հեռավոր շրջաններից Վարդենիս է հրավիրում և օրեր շարունակ սպասում, մինչ բոլորը մեկտեղ հավաքվին, և բոլորին միաժամանակ ասելիքն ասի: Այն հանգամանքը, որ թագավորի հետ

⁹⁶ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը, րեն Լ. Տեր-Պևրոսյան, Լիվիա ժողովածու, էջ 405:

ունեցած այդ հանդիպմանը ներկա պատմիչ Գանձակեցին ակնարկ անդամ էի անում հայ-մոնղոլական դաշնագրի մասին, գրելով, սակայն, թե՛ «ուրիշ շատ բաներ էլ պատմեց իմաստասեր թագավորը մոնղոլների մասին, որը մենք բաց ենք թողնում, որպեսզի որևէ մեկին ավելորդ չլիք»⁹⁷, ասել է թե՛ բերանբացություն չլինի, արդեն իսկ խոսում է Հեթումի՝ թե՛ մինչև Կարակորում մեկնելը իր մտադրություններին, և թե՛ ետգարձից հետո՝ դիվանագիտական իր հաջող բանակցությունների արդյունքներին արևելահայ մեծերին տեղեկացնելու, և ամենայն հավանականության, վերջիններիս հետ պայմանավորվածություններ ձևաք բերելու և, իհարկե, այդ ամեննը հույս գաղտնի պահելու մասին: Ի դեպ, բոլոր պատմաբաններն էլ Հեթում արքայի գաղտնապահությունը վերաբերող հարցում միակարծիք են: Պատմաբան Վ. Միրնին, օրինակ, անդրադառնալով այդ խնդրին, գրում է. «Մինչև Մերձավոր Արևելք Հուլավուի կատարած արշավանքը, Հեթումը մտադիր էր եղել Մեծ խանի հետ ունեցած իր բանակցությունները հայտարարագրել»⁹⁸:

Ինչ վերաբերում է Հեթումի՝ Կարակորում կանչված լինելու և Մեծ խանի, բառի իսկական իմաստով, վասալը լինելու կամ դառնալու խնդիրներին, ասենք, որ մեզ համար զրա իսկությունը չհաստատող կամ հակառակն սպացուցող ամենահավաստի աղբյուրն, այդուամենայնիվ, Մանգու խանի հետ Հեթում արքայի կնքած պայմանագիրն է: Ինչպես Մանգուի կողմից Հեթումի ընդունելության, այնպես էլ նրանց միջև կնքված պայմանագիրն ամբողջությամբ, ինչպես վերում ասացինք, ներկայացրել է Հեթում պատմիչը իր «Արևելքի պատմության ծաղկաքաղ» պատմագրության մեջ:

Ահավասիկ այդ դրվագը՝ 1254 թ. սեպտեմբերի 13-ին Հեթում Ա թագավորի կողմից Մանգու խանին ներկայացրած յոթը առաջարկներով հանդերձ:

«Կայսրը նրան ընդունեց մեծ սիրով ու բարեհաճությամբ և նրան այնպիսի շնորհների ու պատիվների արժանացրեց, որ մարդիկ զրա մասին խոսում են մինչև այսօր: Մի քանի օր այնտեղ մնալուց հետո Հայաստանի թագավորն իր խնդրանքները ներկայացրեց թաթարներին (մոնղոլների - Բ. Բ.) կայսրին... Նա խնդրեց, որ հավիտենական խաղաղություն և սեր հաստատվի թաթարների և քրիստոնյաների

⁹⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց Պարմոթյուն, էջ 266:

⁹⁸ Շ. Մ. Мирный, Լիվիա աշխատությունը, էջ 79:

միջև: Ապա խնդրեց, որ թաթարների կողմից նվաճված կամ նվաճվելիք բոլոր երկրներում քրիստոնյաների եկեղեցիները, քահանաները, սպասավորներն ու մյուս կրոնական անձինք լինեն ազատ և ոչ ենթակա որևէ տեսակի ստրկության: Այնուհետև խնդրեց, որ Մանգու խանը բարեհաճի օգնություն և խորհուրդ տա Սուրբ Երկիրը մահմեդականների ձեռքից ազատելու և այն քրիստոնյաներին վերադարձնելու համար: Հետո խնդրեց, որ նա հրաման տա թուրքիայում (Թուրքիայի սուլթանությունում - Բ. Բ.) գտնվող թաթարներին, որպեսզի նրանք գնան կործանեն Բալդախ (Բաղդադ - Բ. Բ.) քաղաքն ու նրա խալիֆին, որը Մուհամմեդի սուլթան հավատի հեռերդն ու ուսուցիչն էր: Նաև խնդրեց, որ իրավունք և թույլտվություն ունենա օղնություն համար զինելու այն թաթարներին, ովքեր ամենամոտը կլինեն Հայաստանի թագավորությունը, եթե դրա կարիքը զգացվեր: (Յոթերորդ խնդրանքը վերաբերում էր նրան, որպեսզի Հայոց թագավորության բոլոր հողերը, որոնք զրավվել էին մահմեդականների կողմից, ապա անցել թաթարների ձեռքը, ազատորեն վերադարձվեն հայերին: Նմանապես, որպեսզի թաթարները առանց խոչընդոտի թույլ տան Հայոց թագավորին խաղաղությունը ու հանգստությունը կառավարելու այն հողերը, որոնք նա կկարողանա խլել մահմեդականներից)⁹⁹:

«Երբ Մանգու խանը լսեց Հայաստանի թագավորի խնդրանքները, նա Հայաստանի թագավորին հրավիրեց իր մոտ, և իր իշխանների ու ողջ արքունիքի առջև պատասխանեց, ասելով. «Քանի որ Հայաստանի թագավորն այդքան ճանապարհ կտրելով, իր բարի կամքով եկել է մեր կայսրությունը, ապա պատշաճ է, որ մենք կատարենք նրա բոլոր խնդրանքները... Մենք կամենում ենք, որ խաղաղություն և հավիտենական բարեկամություն լինի քրիստոնյաների և թաթարների միջև, բայց ուզում ենք նաև, որ դուք երաշխավորեք, որ քրիստոնյաները իսկական խաղաղություն և անկեղծ բարեկամություն կանեն մեզ հետ, ինչպես մենք կանենք նրանց հանդեպ: Եվ կամենում ենք, որ քրիստոնյաների բոլոր եկեղեցիներն ու հոգևորականները թե՛ աշխարհիկ, թե՛ կրոնական հանգամանքներում լինեն ազատ և ոչ ենթակա որևէ տեսակի ստրկության, և

Մոնղոլիայի Մեծ կայսրության
խաների խան Մանգուս (1251–1260 թթ.)

⁹⁹ Փակագծում վերցված հարվածը ներկայացված է ըստ Նեթոմ պարմիջի «Ծաղիկ արևելյան երկրների պարմության» տր ֆրանսերեն թարգմանության, քանզի Ռեյն Գրուսեն բաց է թողել Նեթոմի վերջին խեղրակն ամփոփող հարվածը: Տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, էջ 452, փոդարակ 164:

որ նրանց անձն ու ունեցվածքը պաշտպանված ու ապահովված լինեն որևէ նեղությունից: Սուրբ Երկրի խնդրի վերաբերյալ ասենք, որ մենք անձամբ հաճույքով կգնայինք այնտեղ: Բայց քանի որ մենք այս կողմերում շատ անելիք ունենք, մենք կհրամայինք մեր եղբայր Հուլավուին, որ նա գնա կատարի այդ գործը, որ ազատի Սուրբ Երկիրը մահամեղականների իշխանությունից և այն վերադարձնի քրիստոնյաներին... Նա կգնա գրավելու նաև Բաղդադ քաղաքը և խորտակելու խալիֆին, որը մեր մահացու թշնամին է: Ինչ վերաբերում է այն խնդրանքին, որ Հայաստանի թագավորն իրավունք ունենա ստանալու թաթարների օղնությունը, ապա մենք դա հաստատում ենք: Իսկ այն հողերը, որ Հայաստանի թագավորը խնդրում է, որ վերադարձվեն իրեն, մենք սիրով շնորհում ենք: Նաև հրամայում ենք մեր եղբայր Հուլավուին, որ նա վերադարձնի բոլոր այն հողերը, որոնք պատկանել են նրա իշխանությունը: Մենք նրան ենք տալիս նաև բոլոր այն հողերը, որոնք ինքը կկարողանա գրավել մահամեղականներից»¹⁰⁰:

Նախ, ինչպես տեսնում ենք, ըստ ամենահավաստի աղբյուր Հեթում «Պատմիչի» Մանգու խանն ինքն է նշում, որ Հեթում արքան «սեփական կամքով մեր կայսրությունն է եկել»: Ուրեմն, ինչ^ոև կասկածել անձամբ Հեթում Ա-ից ստացած՝ Պատմիչի տեղեկությունը, գերապատվություն տալով ականջալուր այն աղբյուրներին, որոնց հայ հեղինակները, մեր կարծիքով, կամ բուն իրողությունը տեղյակ չեն եղել, կամ էլ իմացածը ներկայացրել են այնպես, որպեսզի, ըստ իրենց՝ Հայ թագավորի անունը «չարատավորվի», այսինքն, որպեսզի՝ նա չարիք համարվող մոնղոլներին Մերձավոր Արևելք հրավիրող թագավոր չհռչակվի: Չմոռանանք, որ խնդրո առարկա դարաշրջաններում էլ, ինչպես և մեր օրերում է, հակառակորդ կողմերը, լինելիս քրիստոնյա, մահամեղական թե հեթանոս թագավորներ, սուլթաններ, իշխաններ ու զորավարներ, եթե դիվանագիտական ու ռազմական իրենց իրատես շահերն այդ էին պահանջում, մոռանում էին իրար նկատմամբ ունեցած թշնամությունն ու դաշինքի մեջ էին մտնում միմյանց հետ: Նման պարագայում հայ-մոնղոլական դաշինքը, որն, ըստ էության, ոչ միայն Հայաստանին, այլև ամբողջ քրիստոնեական աշխարհին էր վերաբերում,

¹⁰⁰ Ռ-քնն Գրուսե, Պարմոթյուն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պեթրոսյան, Եզվամ ժողովածուն, էջ 316-317:

Հուլի անհրաժեշտ էր թե՛ Հեթումին, և թե՛ Հոռմին ու եվրոպայի խաչակիր պետություններին, ուստի Հայոց արքայի դիվանագիտական-քաղաքական այդ քայլի մեջ ոչ միայն պախարակելի ոչինչ չկար, այլ հակառակը՝ պատվաբեր է ու փառաբանելի: Ռոնե Գրուսեն լինելով խորաթափանց քաղաքագետ-պատմաբան, ահա թե ինչ է գրում այդ դաշինք-պայմանագրի կապակցությամբ: Նախ, նկատի ունենալով պայմանագրային կետերից մեկում նշված Մանգուի այն պատասխան-միտքը, թե՛ Հայաստանի թագավորն իրավունք կունենա ստանալու մոնղոլների օգնությունը, Գրուսեն այդտեղ հիմնական դերակատար տեսնելով Հեթումին, գրում է՝ «Անգամ եթե հաշվի առնենք, որ հետին թվով արված այս կանխագուշակումներն ու Բաղդադի վերջնական կործանման հարցում հայկական գործունին վերագրվող դերը չափազանցված են, միևնույնն է, դժվար է այստեղ չտեսնել մոնղոլա-քրիստոնեական մի ամուր և հստակ սահմանված դաշինքի հիմքերը»: Ապա ավելի խորացնելով իր միտքը, խորին համոզմունքով շարունակում է. «Ուշագրավ է մանավանդ այն պահը, որ մինչ Հայոց թագավորն այդ դաշինքը հայցում է որպես ողջ Քրիստոնյա Արևելքի պատվիրակ, Մեծ խանը, ամփոփելով նրա առաջարկները, ճշգրտում է, որ այն ենթակա է վավերացման բոլոր քրիստոնյա իշխանավորների, ըստ այդմ՝ լատինների կողմից: Ինչո՞ւ Սիրիայի բարոնները բավարար պայծառատեսություն չունեցան հետևելու համար ճարտար հայի օրինակին: Չէ՞ որ այն շնորհը, որ նրանց համար արվում էր Կարակորումում, նշանակում էր լատինական Սիրիայի փրկությունն ու վերջնական ամրապնդումը: ...Թեև Հեթումն իրավասու էր վստահաբար արձարձել միայն կիլիկյան թագավորությանը վերաբերող հարցերը, բայց պակաս ընդունակ չէր վարվելու նաև որպես քրիստոնեության արժանի դեսպան»¹⁰¹:

Եվ եթե մոնղոլների հետ դաշինք կնքելու պատրաստակամության և ձեռնարկած փորձերի առումով Հեթում թագավորին համեմատենք Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի հետ, որը չորս անգամ ղեկավարներ ուղարկելով Կարակորում և դիվանագիտական բանակցություններ վարելով մոնղոլների հետ, այդպես էլ որևէ արդյունքի չի հասնում, ապա ականատես կլինենք մի հետաքրքիր

Ֆրանսիայի թագավոր, խաչակրաց VII և VIII արշավանքների առաջնորդ Լյուդովիկոս IX-ը (1226-1270 թթ.) (Սկ. Էլ Գրեկո)

¹⁰¹ Ռոնե Գրուսե, Պապմուխյուն խաչակրաց, Կեն Լ. Տեր-Պեպրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 317:

երևույթի: Մոնղոլների հետ ոչ մի համաձայնություն ձեռք չբերած, խաչակրաց VII և VIII արշավանքները ձախողած Լյուդովիկոս IX-ին, որին երբևիցե ոչ մի առումով որևէ մեկը չի պախարակել, այլ հակառակը, նրա անունը որպես քրիստոնեություն ու քրիստոնյաների պաշտպանի, որպես բարոյական մեծ անհատի (միանշանակ նկատի է առնվում այն իրողությունը, որ իր յուրայիններին մինչև գերությունից չի ազատագրում՝ Ֆրանսիա չի վերադառնում), միշտ էլ խորին ակնածանքով է արտասանվել, ու դեռևս 1297 թ. Կաթոլիկ եկեղեցին «Սուրբ» է հռչակել (Ֆրանսիացիները մինչև օրս էլ ամեն տարի այդ տոնին հարգանքի տուրք են մատուցում իրենց թագավորին՝ Սուրբ Լյուդովիկոսին): Մինչդեռ, հեռատես ու լայնախոհ, սկզբունքային ու գործնական, քաղաքական մեծ կողով ու քաջություն ունեցող Հեթում Ա արքան, որն իր դիվանագիտական ճկուն մտքի և սթափ ու խորամիտ բանականության շնորհիվ կարողանում է մահմեդականներից իր երկիրն ու Երուսաղեմը, և ընդհանրապես քրիստոնեական Արևելքն ու Եվրոպան փրկելու նպատակով ռազմական դաշինք կնքել մոնղոլների հետ, ու այդ արշավանքը կազմակերպել, այսինքն, իրականացնել այն, ինչին տասնյակ տարիներ շարունակ փորձում, բայց չէին հասնում Հոմի պապերն ու Լյուդովիկոս IX-ը (այլ հարց է, որ խաչակիրները ոչ միայն Հեթումի թիկունքին չեն կանգնում, այլև՝ դավաճանում են), ոչ միայն հայ ժողովրդի կողմից չի մեծարվում և Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից սրբերի դասում տեղ չի գտնում, այլև ժամանակակից պատմաբանների սթափ ու նորովի գնահատականին անգամ չի արժանանում: Չմոռանանք, որ եթե պատմությունը որպես իրողությունների ու իրադարձությունների անցած գործընթաց, պետք է անաչառորեն բացահայտվի, լուսաբանվի ու մեկնաբանվի, ապա խոշոր գործիչներն էլ պետք է գնահատվեն ոչ միայն ազգային, այլև աշխարհի համընդհանուր պատմության մեջ խաղացած իրենց դերով ու կատարած գործերով: Այս առումով, թերևս, տեղին է կրկին անգամ մեջբերել օտար պատմաբան Ռընն Գրուսեի հետևյալ միտքը. «Մեր կարծիքով, Հեթում Ա-ին է պատկանում խաչի և մահիկի վեցհարյուրամյա մենամարտում այս նոր գործոնի կարևորության հայտնաբերման հիմնարար արժանիքը: Անմիջապես ընդունենք, որ այդ հարցում նա ավելի մեծ քաղաքական պայծառատեսություն ցուցաբերեց, և հեռանկարի ավելի խոր ընկալում, քան, ասենք

Ֆրիդրիխ II-ը կամ Լյուդովիկոս IX-ը: Իրականում նա էր, որ հղացավ այն համարձակ գաղափարը, որ այդ ահարկու հարևաններին պետք է պատվար դարձնել Միրիայի վերանվածման (մեր կողմից ավիկացնենք՝ և ի պաշտպանություն իր երկրի - Բ. Բ.) մահմեդական սպառնալիքի դեմ»¹⁰²:

Ինչ վերաբերում է Հեթում Ա արքային մոնղոլ Մեծ խաների վասալը համարող տեսակետին, ապա որքան էլ դա համընդհանուր կարծիք լինի, որքան էլ ընդունված լինի պատմաբանների և նույնիսկ մեր կողմից՝ գիտական տրամաբանություն առուժով արժանահավատ Ռոնն Գրուսեի ու խնդրո առարկա «Իմաստություն բանալի» պատմավեպի հեղինակի՝ Յան Դորրաշինսկու կողմից, այդուամենայնիվ, ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել, մեր կարծիքով, պատմական իրողություններով պայմանավորված և գուցե վերահիշյալ օրինաչափության մեջ չտեղավորվող այդ երևույթի վրա:

Ճիշտ է, եթե նկատի ունենանք պատմական վերոնշյալ ծանր հանգամանքներն ու ժամանակաշրջանը, պարսավելի ոչինչ չենք տեսնում այն բանում, որ հայ թագավորը իր պետությունը՝ Կիլիկյան Հայաստանը պահպանելու, արևելահայությունը հարկերից ազատելու, ինչպես իր ամբողջ ազգին, այնպես էլ քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին ընդհանրապես, մահմեդական աշխարհի սպանդից փրկելու նպատակով կարող էր դառնալ մոնղոլ Մեծ խանի վասալն այնպես, ինչպես արևելյան ու եվրոպական շատ ու շատ, վերը թվարկված պետություններ էին դարձել, և այդուամենայնիվ, հանուն արդարության ու պատմական ճշմարտության վերականգնման, փորձենք մի կողմ թողնել կարծրատիպ ընկալումներն ու խոսել հենց վերը հիշատակված և նույն աղբյուրներում ներկայացված փաստերի ու պատմական իրողությունների տրամաբանությամբ:

Նախ, եթե վստահում ենք ամենակարևոր աղբյուրը համարվող Հեթում Պատմիչին, ապա նրա ոչ միայն ներկայացրած, այլև չներկայացրած տեղեկություններ անգամ պետք է հավաստի համարենք: Այսինքն, վերջինիս գեպըում նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ նա ո՛չ գրում, և ո՛չ էլ ակնարկում է, թե՛ Հեթում Ա թագավորը ըստ այդ գաշնագրի Մանգու Մեծ խանի վասալն է դառնում: Մանգու Մեծ խանի պատասխան խոսքը դա նույնպես չի հաստատում: Այսինքն, խոստանալով Հայոց արքայի բոլոր յոթ խնդրանքները

¹⁰² Ռոնն Գրուսե, Պապմոթյուն խաչակրաց, փն՝ Ա. Տեր-Պետրոսյան, Լիվաձ ժողովածու, ԼՂ 341:

կատարել, Մանգուն ոչ միայն վերջինիս վասալային պարտականությունների մասին խոսք անգամ չի ասում, ինչը սովորաբար նա դա անում էր Լյուդովիկոսին կամ էլ Հռոմի պապերին դաշնագրային առաջարկություններ անելու դեպքում, այլ հակառակը՝ Հեթումի խնդրանքով, իր իշխանությունն առկա վասալային կարգավիճակում գտնվող Արևելյան Հայաստանի եկեղեցիներն ու հոգևորականությունն է մեծ չափով ազատում ամեն տեսակ հարկերից: Իսկ մի՞թե վասալային կախման մեջ ընկնող թագավորին Մեծ խանը պետք է ազատեր հարկերից, ու դեռ ոչ միայն խոստանար, այլև իրականում էլ խոստումը կատարեր ու ետ վերադարձներ նախկինում թագավորին պատկանող, և իրենց կողմից սեղծուկներից զրավված ու նրան չպատկանող հողերն ու ամրոցները, Հալեպի հետ միասին, ինչպես նաև՝ սարակինոսներից ապագայում նվաճվելիք հողերը: Բացի այդ, չէ՞ որ, վասալային կախման մեջ գտնվող երկրներում նստում էին մոնղոլ կառավարիչները, որոնք և սահմանված հարկերն էին հավաքում: Իսկ մի՞թե Կիլիկյան Հայաստան որևէ մոնղոլ է ոտք դրել, մի՞թե այնտեղ երբեք որևէ մոնղոլ կառավարիչ է նստած եղել: Ձե՞ որ հայ-մոնղոլական դաշնագրի համապատասխան կետն էլ բավարար է «վասալային» այդ վարկածը հերքելու համար, որի մասին, ի դեպ, հիշատակում է նաև Ռուբրուկը, գրելով թե՛ «ոչ մի նվիրակ (այսինքն՝ մոնղոլ իշխանավոր-կառավարիչ - Բ. Բ.) իրավունք չունեի նրա (Հեթում թագավորի - Բ. Բ.) երկիրը ոտք դնել»¹⁰³: Այս ամենից բացի, ինչպես պատմական փաստերն են վկայում, չէ՞ որ 1260 թվականին Հալեպն ու Դամասկոսը զրավելուց հետո, Մանգու խանը ինչպես և խոստացել էր՝ իր գաշնակից Հեթումին է նվիրում Հալեպը: Իսկ մի՞թե վասալներին անսահմանափակ արտոնություններով նման նվիրատվություններ են անում: Իսկ չէ՞ որ այս ամենն իրենց հանրազուգում արդեն իսկ Կիլիկյան Հայաստանի անկախություն, և ոչ թե վասալային ճանաչման մասին է խոսում, որն, ի դեպ, Հեթում Ա-ին վասալ համարող պատմաբաններն են անգամ հաստատում, գրելով, թե՛ «Այդ վկայությունը հարկ է դիտարկել որպես մոնղոլների կողմից Կիլիկյան Հայկական թագավորության ներքին կյանքի անկախություն, որպես երկրի կառավարման մեջ Հեթումի գերազույն իշխանություն, ինքնուրույնության ընդունում»¹⁰⁴:

¹⁰³ В. Рубрук, Путешествие в восточные страны, стр. 171.
¹⁰⁴ Г. Г. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, стр. 316

Այդ և նման կարգի եզրահանգումներից հետո անգամ պատմաբանները Հեթում Ա-ին վասալ են համարում, քանզի գտնում են, որ Հուլավու խանի սկսած պատերազմի շրջանում հայ թագավորը, թեկուզև, փոքր, բայց, այնուամենայնիվ, դրամական ինչ-որ չափաքանակ էր մուծում խանի դրամարկղը, պարենային օգնություն էր ցույց տալիս մոնղոլական զորքին, և իր զորքով մասնակցելով սարակինոսների դեմ մղվող պատերազմներում, պաշտպանում էր մոնղոլների արտաքին քաղաքականությունը¹⁰⁵։ Բայց, չէ՞ որ դա ոչ այլ ինչ էր, քան ռազմական դաշինքի մեջ մտած երկրորդ կողմի պարտավորվածություն, միասնական ծրագրի իրականացում և ոչ թե՛ լոկ արտաքին քաղաքականության պաշտպանություն։ Նույնիսկ Գրուսեն, որ ինչպես ասացինք, Հեթումին նույնպես համարում էր Մեծ խանի վասալը, ինքն իրեն հակասելով գրում է. «Մոնղոլները մեծապես երախտապարտ էին Հեթումին այն բանի համար, որ Այն Ջալուդի աղետից հետո նա ապաստան էր տվել Կիտուրդայի բանակի թշվառ մնացորդներին, հոգատարություն և հյուրընկալություն ցուցաբերել նրանց նկատմամբ, ապահովել պալատով, հանդերձանքով ու ձիերով, ապա ճանապարհել Պարսկաստան»¹⁰⁶։ Նկատենք միայն, որ մոնղոլ խաները իրենց վասալներին երբեկից «մեծապես երախտապարտ» չեն եղել, և որ վերջիններս, եթե ինչ-որ բան արել են, ապա պարտադրված են եղել անելու։ Ավելացնենք նաև, որ մոնղոլական, այսինքն, գլխավոր կողմի պարտավորությունն ըստ դաշնագրի՝ իր իսկ զորքերով պատերազմական բուն գործողությունների վարումն էր Միջագետքի, Սիրիայի ու Եգիպտոսի դեմ, և Երուսաղեմի ու հայկական գրավյալ հողերի ազատագրումն ու սարակինոսների սպասվող ասպատակություններից Կիլիկյան Հայկական թագավորությունը դերձ պահելն էր։ Իսկ մի՞թե Կիլիկյան Հայաստանի, Արևելահայաստանի, Երուսաղեմի և ընդհանրապես քրիստոնեության փրկության համար ռազմական դաշինքի մեջ մտած Հեթում Ա արքան առանց որևէ պարտավորվածության, այսինքն, զիտորդի դերում պետք է հանդես գար, պատերազմին չմասնակցեր, նյութապես չօգներ, հակառակ դեպքում, ուրեմն, նրա ստանձնած դաշնագրային պարտավորվածությունները հարկ է դիտարկել որպես վասալային։

¹⁰⁵ Տե՛ս անդ։
¹⁰⁶ Ռ-րեն Գրուսեն, Պարսկաստանի խաչակրաց, փոխ Լ. Տեր-Պեդրոսյան, նշված ժողովածու, էջ 318, փողաբալ՝ ա։

Հեթում արքան իր շահերն ուներ, մոնղոլների Մեծ խանը՝ իր։ Չմոռանանք, որ Չինգիզ խանի տիրակալություն շրջանից սկսած, մահմեդականները նրանց թիվ մեկ թշնամիներն էին, և վերջիններիս հանդեպ ունեցած ատելությունն արդեն իսկ երրորդ սերնդին փոխանցվելով, փաստորեն, կարծրատիպ մտածողություն էր դարձել նրանց համար։ Ծիշտ է, Հուլավու խանի զորքերը դեմ չէին Միջերկրականի ափերին աստիճանաբար իրենց թեկերը տարածող և Եվրոպան ու Անդրկովկասը ախորժալից նպատակ դարձրած մահմեդականներին հիմնովին կողոպտել ու կոտորել, սակայն նրանց համար առաջնայինը իրենց կազանի՝ խաների խանի հրամանն էր՝ Երուսաղեմն ու գրավյալ մյուս տարածքները սարակինոսներից ետ գրավելու ու դրանք քրիստոնյաներին վերագործնելու պահանջը, որի ենթատեքստում էլ հենց պետք է տեսնել առաջինը։ Բայց, այդ խնդրում, թե՛ արամաբաններն, և թե՛ ըստ Հեթում արքայի կնքած դաշնագրի՝ առաջին հերթին քրիստոնյաներն իրենք էլ պետք է շահագրգիռ լինեին, որի երաշխիքը և, Հայոց արքան էր տվել։ Բացի այդ, երած փորձից արդեն իսկ հարկ էր հասկանալ, իսկ Հեթումը դա քաջ հասկանում էր, որ մոնղոլները տվյալ պարագայում չարյաց փոքրագույնն էին այն իմաստով, որ տվյալ երկիրը կողոպտելուց ու հարկատու դարձնելուց հետո գոնե հեռանում էին Միջին Ասիայի իրենց յուրտերը, կամ միջանկյալ ճամբարները, մինչդեռ արաբ, սելջուկ, թուրքմեն մահմեդականները ավար ու կոտորածից հետո հաստատվում, տեղ ու տիրակալ էին դառնում տարածքներին, որին և հետևում էր իրենց հայրենակից մահմեդականների ուժեղ ներհույսը։

Եվ եթե այս ամենին հասու էր հեռատես Հեթում արքան, ապա ո՛չ Հռոմի պապերը, և ո՛չ էլ Լյուդովիկոս IX թագավորը ի գորու չէին մոնղոլներին սարակինոսներից գոնե տարբերակել այնքան, որ մոնղոլ խաների հետ հարաբերվելիս, դիվանագիտական պատշաճ մակարդակի կեցվածքով հանդես գան։ Այսինքն, նրանց հետ դաշինքի մեջ մտնելու համար առնվազն անհրաժեշտ էր մի կողմ թողնել իրենց մեծամիտ ու գոռոզ պահվածքը, հարգել Մեծ Մոնղոլիայի արքունի արարողակարգի ընդունված նորմերը, և որպես նրանց դիմող ու խնդրող կողմ՝ հրաժարվել պարտադրող հրամայականից։

Ասվածն ընկալելու համար բավական է հիշել, որ երբ 1246 թ. Կարպինին Իննոկենտիոս IV պապի հանձնարարությամբ Կարակոթումում Գուլյուկ մեծ խանին է հանձնում պապի նամակը քրիստո-

նեոլոգիան ընդունելու և քրիստոնյա երկրներն այլևս չսասպատակելու առաջարկներով, Մեծ խանը նամակը, թեև, բարեհաճուելով և ընդունում, սակայն որոշակիորեն անհուսադրող պատասխան է ուղարկում: Հարցը նրանումն է, որ պապի նամակում, որքանով կարելի է կուսակցի Կարպինիի հայտնած նամակի բովանդակությունից, անտեսված էին Մեծ Մոնղոլիայի խանին ուղղված ոչ միայն համապատասխան մեծարանքները, այլև խնդրող կողմի առաջարկների որոշակիությունը, և առավել ևս՝ պարտավորվածությունները: Հակառակ դեպքում, Գուլուկ խանը չէր պատասխանի՝ որ թեև չի անտեսում քրիստոնեությունն ընդունելու առաջարկը, սակայն, համարյա սպառնալիքով պահանջում է, որպեսզի պապն ու քրիստոնյա իշխանավորներն իրենց մեծարանքի տուրքը մատուցեն իրեն, կամ նույնն է թե՛ հավատարմության երգում տան¹⁰⁷: Մեկ տարի անց՝ 1247-ին, երբ Իննոկենտիոս IV-ը Ասցելինի գլխավորությամբ կրկին նոր պատվիրակություն է ուղարկում Արևելք, այս անգամ էլ Պարսկական իշխանության մոնղոլ նահանգապետ Բայջուև նույնին խորապես վիրավորում է՝ գոմիսիկյանցի դեսպանների ոչ հարգելի պահվածքը, մասնավորապես, և այն, որ վերջիններս, իրեն, որպես Մոնղոլիայի Մեծ խանի անմիջական ներկայացուցչի, ընդունված արարողակարգի համաձայն՝ եռակի անգամ գլուխ չեն խոնարհում: Արդյունքում՝ երկու պատվիրակներին մահվան են դատապարտում, իսկ Ասցելինին ուղարկում են պապի մոտ, որպեսզի կազանի անունից նրան հայտնի, թե մեկ անգամ ևս տալիս են նույն պատասխանը, ինչ՝ Կարպինիին էին տվել¹⁰⁸:

Նման ուրիշ օրինակներ էլ կարելի է ներկայացնել, սակայն, կարծում ենք, ավստիճակով ավստիճակով և փաստելու համար, որ ո՛չ պապը և ո՛չ էլ Լյուդովիկոսը «բանիմաց համարվող» իրենց դեսպանների փորձից որոշակի կզրահանգման չէին գալիս՝ ինչպես հաջորդ պատվիրակների պահվածքը խմբագրելու, այնպես էլ իրենց իսկ՝ չոր ու մեծամիտ պահանջողի կեցվածքը ճկունորեն փոխելու համար, այն դեպքում, երբ իրենք խնդրողի դերում էին: Լատինականների դիվանագիտական այդ կարճատև բացթողմանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել խաչակրաց դարաշրջանների մեծ մասնագետ Ռոնեն Գրուսեն, երբ գրել է. «... Կարակորումում հայտարարվում է մոնղոլական,

¹⁰⁷ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 308.

¹⁰⁸ Անդ, Լթ 310:

նեստորական մեծ արշավանք, որը Հեռավոր Ասիայի (Չինաստանից մինչև Կասպից ծով) քոչվորներին պետք է դուրս բերեր իրաքյան (միջագետքյան), սիրիական ու եգիպտական իսլամի դեմ: Եվ որքան էլ մտածենք մոնղոլների բարբարոսությունը և աշխարհին տիրելու՝ նրանց անհարկի ակնկալիքների մասին, այդուամենայնիվ, փաստ է, որ այժմ նրանք գալու էին որպես լատինական Արևելքի դաշնակիցներ ու փրկիչներ: Ցավալի է, որ Լյուդովիկոս IX-ի պատվիրակը (նկատի ունի Ռուբրուկին - Բ.Բ.), որը համարվում էր թաթարների սովորույթները ու հոգեբանությունը բավական լուրջ դիտակ, չի հասկացել այդ անսովոր (արշավանքի մասին արված - Բ.Բ.) հայտարարության մեծ նշանակությունը¹⁰⁹: Ի տարբերություն պապի ու Լյուդովիկոս IX-ի, Հեթում Ա արքան որպես քրիստոնյա մեծ քաղաքագետ ու ճկուն դիվանագետ՝ մոնղոլական ուժերը մահմեդական աշխարհի դեմ դուրս բերելու խնդրին ավելի իրատեսական մոտեցում է ցուցաբերում ու դրան ճիշտ, թարմ, ու, ինչ խոսք, անսպասելի լուծում տալիս: Ավելին, նա այդ պատասխանատու և հույժ գաղտնապահություն պահանջող նուրբ գործը ոչ թե իր դեսպաններին, այն էլ՝ լատինականների նման միագլուխ ու պարզունակ մտածող անհուսալի պատվիրակներին է վստահում, այլ որպես խոհուն ու հեռատես այր, գործին հույժ լրջությամբ վերաբերող քաղաքական գործիչ, հստակ պատկերացնելով այդ դաշինքի շտապ ու շահավետ կնքման կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը իր երկրի, և ընդհանրապես, քրիստոնյա աշխարհի փրկության համար, մի կողմ է թողնում արքայական կարգավիճակով պայմանավորված մեծամտությունը, և հաստատակամորեն իր ուսերին է վերցնում այդ երկարատև ճանապարհորդության անասելի դժվարություններն ու բանակցությունների ծանրությունը: Իսկ Ռ. Գրուսենի դիտողությունը ոչ թե անձամբ Ռուբրուկին է ուղղված, այլև Ֆրանսիայի թագավորին ու պապին, որոնք մոնղոլներին դիմելիս ոչ թե պետք է հանդես գալին պահանջողի, այլ Հայոց արքայի նման հավասար «պորանյորի» դերում, իսկ վերջինիս հաջող բանակցությունների արդյունքում էլ այդ հզոր դաշնակցին գնահատեն, քանզի այլընտրանք չունենին, և ոչ թե՛ մի կողմից արհամարհելին վերջիններիս, իսկ մյուս կողմից էլ՝ գավաճաններն իրենց քրիստոնյա վաղեմի դաշնակցին՝ Հեթում Ա արքային:

¹⁰⁹ Տե՛ս Jan Dobraczyński, Doba krucjat, Լթ 327-328:

Ընդ որում, մոնղոլների հետ դաշինք կնքելու ու նրանց քրիստոնեացնելու՝ պապականության ցանկությունն ու վախկոտ, կարճամիտ քաղաքականությունը շարունակվում է նաև հետագա տասնամյակներում: Բավական է ասել, որ քրիստոնյաների հանդեպ մեծ համակրանք տածող Աբաղա խանը՝ Հուլավու խանի որդին՝ Չինգիզ խանի ծոռը 1273 թ. ինքն է արդեն պատվիրակություն ուղարկում Գրիգորի X պապի և Անգլիայի թագավոր Էդվարդ I-ի մոտ՝ առաքված նամակում նույն պայմանների պահպանմամբ՝ առաջարկելով համագործակցված պայքարել սարակինոսների դեմ: 1275 թ. Աբաղայ խանի նոր պատվիրակությունը մեկնում է Լիոն, ապա կրկին՝ Անգլիա, և նորից անպատասխան վերադառնում¹¹⁰: Եվրոպայից այդպես էլ պատասխան չստանալով, Աբաղան 1281 թվականին ինքն է պատերազմ սկսում մահմեդականների դեմ, միակ դաշնակից ունենալով եգիպտական մամլուքների թիրախ դարձած Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն Գ-ին՝ Հեթում Ա -ի որդուն: Ուշագրավ և բավական խոստեն է նաև այն փաստը, որ Աբաղայի մահից հետո (սպանվում է Սիրիայում, Հոմսի համար մղված մարտերում), նրա որդին՝ Խորասանի նահանգապետ, ապա և Պարսկական իլխանության խան դարձած Արղունը վերանորոգել տալով կարճ ժամանակ խանության ցուպը վերցրած մահմեդական Տիկոզերի կողմից ավերված քրիստոնեական եկեղեցիներն ու վանքերը, 1285-ին նաև նամակ է հղում Հոնորիոս IV պապին, առաջարկելով՝ անմիջապես միասնական քայլեր ձեռնարկել սարակինոսների դեմ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մեծ խանը, ինչպես նաև նախորդ կազաններն իրենց հովանու տակ են վերցրել քրիստոնեական հոգերը¹¹¹: Արղունը ոչ միայն 1286 և 1287 թվականներին է նույն առաջարկով (կրկին ու կրկին խոստանալով ազատագրված երուսաղեմը քրիստոնյաներին հանձնել) նեստորական, ճանաչված նվիրակ Ռարբան Սոմային (Սաուժային) պապի մոտ ուղարկում, այլև՝ 1289 և 1290 թվականներին, և նույնիսկ՝ 1291-ին, երբ Երուսաղեմի թագավորության ու լատինական կոմսությունների ճակատավորը վերջնականապես է լուծվում:

Պատմական իրողություններն արդեն իսկ վկայությունն են կարճամիտ ու անզիջում պապականության կործանարար քաղաքա-

կանություն, քանզի անհեռատեսորեն թիկունք չկանգնելով Հեթում աբաղային, հզոր ուժ դարձած մամլուքները 1260 թ. Այն Ջալուզի բախտորոշ ճակատամարտից սկսած, հետևողականորեն ու արդեն անվերադարձ, ոչ միայն քաղաք քաղաքի հտևից, ամբողջ ամբողջի հտևից ավերում ու գրավում են Երուսաղեմի թագավորությունն ու ծովեզերյա լատինական կոմսությունները, այլև վրիժառուության թիրախ են դարձնում տարածաշրջանի քրիստոնեական ամենագորեղ պետությունը՝ Կիլիկիո Հայկական թագավորությունը, պայմանավորված՝ ինչպես «հակահեղիպտական ուղղվածություն ունեցող հայ-մոնղոլական դաշինքի» դործոնով, միջազգային առևտրի բնագավառում Ալեքսանդրիա և Այաս նավահանգիստների մրցակցության մեջ վերջինիս առաջնայնությունը, և այս ամենի արդյունքում՝ տարածքներ, հարստություն, սարուկներ ձեռք բերելու անհաջող ցանկությունը»¹¹², այնպես էլ՝ այդ ամենը շղարշող ու արդեն կարծրատիպ դարձած հակաքրիստոնեական մոլեռանդությունը: Այս խնդրում իր դերն է խաղում նաև այն հանգամանքը, որ մինչև XIV դարակեսը ոչ միայն մոնղոլական նոր արշավանքի սարսափն էր դեռ մնայուն, այլև մինչև XV դարակեսը՝ խաչակիրների նոր արշավանքի հնարավորությունը: Եվ եթե այս դործոնների շարքում տեղ հատկացնենք նաև այն իրողությունը, որ, ինչպես Ռեյնե Գրուսենն է գրում, այդ «հնարագետ հայը»՝ «մամլուքների դեմ մի տնտեսական պատերազմ էր ծրագրել, որը կարող էր ծնկի բերել Եգիպտոսը», քանզի վերջինս զուրկ լինելով փայտի ու երկաթի հումքից, այդ ամենը ստանում էր Կիլիկյան Հայաստանից, և քանզի՝ Եփրատից արևելք ընկած երկրներին տիրում էին մոնղոլները, իսկ Միջերկրականն էլ հսկում էին լատինականները, ապա առավել քան պարզ կլինի սպասվող այն իրողությունը, որ «Հեթում թագավորի ծրագրերը սպառնում էր լիակատար տնտեսական շրջափակման ենթարկել մամլուք Եգիպտոսն ու Սիրիան»¹¹³:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ երբ 1262, 1264 և 1265 թվականներին մամլուքները ներխուժում են Կիլիկյան Հայաստան, չրջապատում նաև Անտիոքը (որն ազատագրում է Հեթում Ա-ն), սուլթան Բայբարսը վերջնադրի տեսքով հաշտության պայմանագիր է

¹¹⁰ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, "Tygodnik Powszechny", № 275, 1950.

¹¹¹ Անդ:

¹¹² Ըստամր րեն Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Երևան, 1967, էջ 136:

¹¹³ Ռեյնե Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, րեն Լ. Տեր-Պետրոսյան, երկրորդ մոլովածուկ, էջ 319:

ուղարկում Հայոց թագավորին, ոչ միայն առաջարկելով «վերացնել տնտեսական շրջափակումը, հրաժարվել նախկինում Հալեպին պատկանած սահմանամերձ վայրերից, որոնք նախկինում մոնղոլները նվիրել էին Հայերին», այլև խզել Հայ-մոնղոլական դաշինքն ու ընդունել մամլուքյան եգիպտոսի գերիշխանությունը¹¹⁴: Մերժելով Բայբարսին, Հեթումը քաջ հասկանում էր, թե ինչ նոր ազետ էր սպառնում Կիլիկյան Հայաստանին, ուստի օգնություն ստանալու նպատակով շուտափույթ մեկնում է մոնղոլների մոտ»¹¹⁵: Եվ մինչ Հեթումը արքան մոնղոլական զորքի հետ ետ կվերադառնար, մամլուքները բանակը, հրամանատար, ապագա սուլթան Կալալունի և Համմաի մելիք Մանսուր II-ի գլխավորությամբ, 1266-ին շարժվում է դեպի Կիլիկիայի Հայոց թագավորություն, որոնց մուտքը Ալեքսանդրեթի ծոցի և Դարպասկի միջև ընկած լեռնանցքներում ջանում էր արգելափակել հայկական զորքը Սմբատ Գունդստաբլի, Հայոց թագավորի երկու որդիների՝ արքայազներ Լևոնի ու Թորոսի հրամանատարությամբ: Սակայն, ճանապարհը փոխելով, Բայբարսի բանակը, իր դաշնակցի՝ Համմաի էմիր ալ-Մանսուր II-ի բանակի հետ միատեղ Դարպասկի մոտ հարձակվում են հայկական փոքրաթիվ զորքերի վրա, ու թեև վերջիններս քաջարար դիմադրում են, սակայն պարտություն են կրում: Թորոսը սպանվում է, իսկ Լևոնն ու Սմբատ սպարապետի որդին՝ Վասիլը գերեվարվում են: Ներխուժելով Կիլիկիա, մամլուքները քսան օր շարունակ ավերում ու թալանում են Մսիսը, Ազանան, Տարսոնը, Այասը, Սիսը, և հսկայական ավարով ու 40 000 գերիներով եգիպտոս են վերադառնում: Վերադարձին՝ Հեթումը արքան խորը ցնցում է ապրում, երկիրը գտնելով ավերված, Թորոսին՝ զոհված, Լևոնին՝ գերեվարված: Միակ որդուն՝ Հայոց թագառանգին գերությունից ազատելու համար Հեթումը երկու տարուց ավելի ծանր բանակցություններ է վարում սուլթան Բայբարսի հետ, և վերջապես 1268 թ. կնքած ծանր պայմանագրի համաձայն՝ Հայոց թագավորը մամլուքներին է զիջում սահմանային հաղորդակցության կարևոր ուղիների վրա գտնվող Դարպասկ, Կապան, Պեհեսնի քաղաքները, որոնք Կիլիկիան մի կողմից

Մամլուք եգիպտացիները գերեվարում են Արքայազն Լևոնին (ապագա թագավոր Լևոն Գ-ին) և սպանում արքայազն Թորոսին (1266 թ.)

¹¹⁴ Տե՛ս Ռ-ընև Գրուսև, Պարամոթյուն խաչակրաց, էջ 321, ինչպես նաև՝ 167 ծանոթագրությունը:

¹¹⁵ Ըստ Ռ-ընև Գրուսևի՝ Նևթումը մեկնում է Անադոլիայի սուլթանությունում փեղակալված մոնղոլական ռազմական, իսկ ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ Թավրիզ: Տե՛ս անդ, ինչպես նաև՝ էջ 405:

կապում էին Անտիոքի, մյուս կողմից՝ մոնղոլական Պարսկաստանի հետ: Հոգեպես ջարդված ճակատագրի նման հարվածից, Հեթում Ա արքան 1269 թվականին Հայոց թագավորություն գահը հանձնում է մեծ զոհաբերությունների գնով ազատագրած իր սիրեցյալ որդուն՝ միակ թագաժառանգին՝ Լևոն Գ-ին, իսկ ինքը «կորուսյալ աշխարհի երազը փայփայելով», վանական է դառնում և նույն թվականին էլ որպես Մակարիոս վանական վախճանվում է Սսից դեպի արևմուտք գտնվող Դրաղարակի վանքում:

Փաստորեն, 1266 թվականին կործանիչ հարված հասցնելով Կիլիկիայի Հայոց թագավորությանը, Եգիպտոսը 1268-ին արդեն դյուրություն գրավում է Անտիոքը, ապա նաև՝ Տյուրոսը, Սիդոնը, Բեյրութը և ծովեզերյա մյուս քաղաքներն ու բերդերը, իսկ 1291-ին էլ՝ Երուսաղեմի թագավորության վերջին պատվարը՝ Աքքան: Այսինքն, շուրջ երկու հարյուրամյակ Միջերկրականի ծովեզերում տիրապետող քրիստոնյա պետությունները չզոյուլթյան գիրկն են անցնում, մահմեդականների թիրախում թողնելով Կիլիկիո Հայոց թագավորությունն ու Կիպրոսի թագավորությունը, որոնք ազգակցական իրենց կապերի ու ժառանգական իրավունքի պայմանավորվածությամբ՝ միասնաբար (երբեմն էլ մոնղոլների օգնությամբ) էին գիմակայում վերջիններիս, կամ, ինչպես Դորբաչինսկին է գրում՝ «ևս մեկ հարյուրամյակ իրենց ճակատը դեմ են տալիս մահմեդական հեղեղին»:

Երիցս իրավացի է Ռընե Գրուսեն, երբ գրում է, թե՝ «Հայոց Մեծ միապետի ձախողումը միաժամանակ խաչակրության և ողջ Եվրոպայի ձախողումն էր»: Կարծում ենք, որ միանգամայն օբյեկտիվ ու սպառիչ է նաև Հեթում արքային տրված Գրուսեի հետևյալ բնորոշումն ու գնահատականը. «Ինչպես Բայրարսը մի գլուխ բարձր էր բոլորից տասներեքերորդ դարի մահմեդականության միջավայրում, նույն կերպ՝ և Հեթումը, որը կարողացավ իր հաշվարկների մեջ ընդգրկել ողջ Ասիան՝ Պեկինից մինչև Սեն-ժան դ'Աքքը, և մոնղոլական հսկայական հորձանուտի մեջ տեսնել Արևմուտքի փրկությունը, մի գլուխ բոլորից բարձր էր ժամանակի քրիստոնեությունից միջավայրում: Բայց ոչ ոք չհասկացավ նրա հանճարը: Փրանկները, որոնց նա փորձում էր մերձեցնել մոնղոլներին, չըմբռնեցին այդպիսի մերձեցման հիմնարար նշանակությունն իրենց համար: ... Պատմությունը պարտավոր է նրան մեծարել որպես միջնադարի

ամենապայծառ և ամենազորեղ քաղաքական հանճարներից մեկին:
Հեթում Ա թագավորը կմնա այն մարդը, որը եթե Արևմուտքը լսեք
իրեն, կարող էր շրջել համընդհանուր պատմություն ընթացքը ...»¹¹⁶:

ԳՆՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ ՅԱՆ ԴՈՐՐԱԶԻՆԵՍԿՈՒ «ԻՍԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԼԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ

Լեհ պատմավիպասան Յան Դորբաչինսկու իդեալը կիրիկիո
Հայոց թագավորության արքա Հեթում Ա-ն էր թե՛ որպես
մարդ-անհատ, թե՛ որպես քաղաքական գործիչ ու գիվանազետ, և
թե՛ որպես քրիստոնեական հավատի առաքյալ, քանզի ըստ գրո-
ղի՝ «միակ մարդը, որը հավատարիմ էր մնացել քրիստոնեության
վաղեմի իդեալներին՝ Հայաստանի արքա Հեթումն էր», և միակ
իմաստուն այրը, որն «այլասերված այդ ժամանակներում անբարո
աշխարհը փոխելու մեծ ցանկություն ուներ, կրկին Հեթում արքան
էր»¹¹⁷:

Ջարմանալի չէ, ուրեմն, որ շուրջ երեք հարյուրամյակ տևող խա-
չակրաց արշավանքների մասնակից քրիստոնյա տասնյակ պապերի,
թագավորների ու կայսրերի, հարյուրավոր զորավարների ու բա-
րոնների, հազարավոր ճանաչված ասպետների միջև Դորբաչինս-
կին իր «Իմաստության բանալի» պատմավեպի համար հենց Հեթում
թագավորին է ընտրում որպես գլխավոր հերոս՝ ժամանակի հերոս,
քանզի հենց նրան է համարում քրիստոնեության մեծ փրկիչը:

Պատմական այդ տաղանդավոր գիվանազետի ու քաղաքական
խոշոր գործչի, նրա սկզբունքային գաղափարների, մեծ հայրենա-
սիրության ու նվիրյալ կրոնասիրության, ձեռնարկած համարձակ
գործերի, և ընդհանրապես պատմական որոշակի ժամանակահատ-
վածի իրազարժությունների շուրջն էլ կառուցված է «Իմաստու-
թյան բանալի» պատմավեպն իր խիստ հետաքրքիր ֆարսյայով,
պատմա-աստվածաբանական կոնցեպտով (մտաբանումով) ու
գաղափարական առաջի սկզբունքայնությամբ, և իհարկե, դարեր

¹¹⁶ Ռ-րեն Գրուսե, Պարմոլոյուն խաչակրաց, փն՛ն Լ. Տեր-Պեփրոյան, եղված մոդովա-
ծուն, Լք 323:

¹¹⁷ Jan Dobraczyński, O tym, co nas łączy, "Kierunki", 1982, № 12.

չարունակ մարդկանց անհանգստացնող պրորբլեմների արդիակա-
նությունները, ինչպես գլխավոր, այնպես էլ մասնակի ու լրացնող ամե-
նատարբեր մոտիվներով:

Պատմավեպի դրամատիկական բուռն իրադարձությունները,
ինչպես վերում ակնարկեցինք, միահյուսված ու կենտրոնացած
են պատմական չորս կարևորագույն կերպարների՝ Հայոց Հեթում
և արքայի, մոնղոլ զորավար Կիտբուղայի, Ուրբանոս IV պապի և
Եգիպտոսի սուլթանի ու զորավար, Երուսաղեմի թագավորություն
կործանիչ Բայբարսի շուրջ: Բուռն պատմավեպի բազմաշերտ, լար-
ված ու արագընթաց ֆաբուլան կառուցված է Սիրիայում և Պաղես-
տինում 1260-ական թվականներին տեղի ունեցող կրոնա-քաղաքա-
կան շիկացած միջուկների ու պատերազմական վերը նշված իրա-
դարձությունների շուրջ, երբ Երուսաղեմի թագավորության բարոն-
ներն իրենց իսկ ձեռքերով իրենց օրհասն էին տնօրինում, և երբ
թագավորությունն իսկ արդեն «մի փոքրիկ կղզի էր դարձել ծով
մահաբազանություն մեջ, որտեղ գնալով հզորանում էին եգիպտա-
ցի մամլուկները»¹¹⁸: Եվ ահա, այն պահին, երբ Հեթում և թագավո-
րը պատերազմում էր հյուսիսից Կիլիկյան Հայաստանի վրա անվերջ
հարձակվող Իկոնիայի (Ռումի) սուլթանության դեմ, այն պահին,
երբ Երուսաղեմի թագավորությունում քաղաքական կոշտ խաղե-
րով, ներքին բախումներով, թե՛ վեճերով ու անհամաձայնությամբ
պայմանավորված անարևիտան իր գազաթնակետին էր հասել, ի կա-
տար է անվում Հայոց թագավորին Մանգու խանի տված խոստումը,
և 1257-ին Հուլիոս խանն իր զորքով շարժվում է դեպի Բաղդադ:

Ճիշտ է, ժամանակի առումով քիչ ավելի շուտ տեղի ունեցած
ուղղմական այս գործողությունները Դոբրաչինսկին պատմավեպի
ֆաբուլայի մեջ անմիջականորեն չի տեղավորում, սակայն որպես
հիշողության մտապատկեր, այնպես է նկարագրում, որ այն նույն-
պես դառնում է ֆաբուլայի անբաժան մասը: Ի դեպ, պատմական
շատ ու շատ կարևոր իրադարձություններ նույնպես պատմավեպ
են մուտք գործում կառուցվածքային հենց այս ձևի մեջ, և դա վեր-
ջինիս յուրատիպ դրսևորումներից ու առանձնահատկություննե-
րից մեկն է:

Նկատի ունենալով այն հանդամանքը, որ պատերազմական այս
շատ կարևոր դրվագը, փաստորեն, մոնղոլական արշավանքի մուտքն

¹¹⁸ Jan Dobraczyński, O tym, co nas łączy, "Kierunki", 1982, № 12.:

է Մերձավոր Արևելք, և դա պատմական տրամաբանություններ ու
պատմական գործողություններով շաղկապված է եղել այն իրադար-
ձություններին, որոնք արդեն տեսանելիորեն են ընդգրկված պատ-
մավեպի սահմաններում, փորձենք երկու բառով ներկայացնել բո-
վանդակային, բայց միայն՝ պատմական դեպքերի ատաղձը:

Իսկ այդ պատմողական, կամ մտապատկերային բուռն դրվագը
հետևյալն է. Աբասյանների տոհմի 37-րդ խալիֆը՝ Ալ-Մուստասի-
մը, որն այդ տարիներին նստած էր Բաղդադում, ոչ միայն պաշտ-
պանունակ քաղաք, այլև բավական մեծ զորք ուներ: Սակայն,
հայ-մոնղոլական դաշինքի համաձայն՝ Պարսկական իլխանության
իլխան Հուլիոսն իր զորքով, որի աջ թևում կռվում էին նյոյն
Բայջուլի, իսկ ձախ թևում՝ գորավար Կիտբուղայի զորքերը, մո-
տենալով Բաղդադին, 1258 թ. հունվարին Անբարի մոտակայքում
ճակատամարտ է տալիս, ջարդում սուննի Աբասյանների զորքն ու
փետրվարի 5-ին մտնելով Բաղդադ, 17 օր շարունակ կոտորում է
մահաբազան բնակչությանը (սուլթանը նույնպես սպանվում է):
Ընդ որում, Հուլիոսն այդ ամենից զերծ է պահում քրիստոնյանե-
րին: Ճիշտ է, Հեթում արքան այդ պատերազմին չէր մասնակցում,
քանի որ, ինչպես ասացինք, ինքն էլ պատերազմում էր Իկոնիայի
սելջուկների դեմ, սակայն Բայջուլի զորքերում ընդգրկված էին հայ-
կական (Մեծ Հայքից) ու վրացական ջոկատներ՝ հայ իշխան Պոռչի
գլխավորությամբ, որոնցից, վրացականն, ի դեպ, որքան էլ տար-
րինակ թվա, ըստ պատմական աղբյուրների՝ աչքի էր ընկնում իր
դաժանությամբ¹¹⁹: Բաղդադի գրավումից հետո, Հուլիոսն շարժ-
վում է դեպի Սիրիա: Եգիպտոսի մոտակայքում նրան են միանում
Հեթում թագավորն իր 12 հազար ասպետների հեծելազորով ու 40
հազար հետևակով, և Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ VI Գեղեցիկն իր
զորքով: Ըստ Հեթում արքայի ծրագրի ու Հուլիոս խանին տված՝
նրա խորհրդի, մոնղոլ-հայկական զորքերը շարժվում են դեպի Հա-
լեպ, որը պատկանում էր Հալեպի Այուբյան սուլթան Ալ-Մելիք
ալ-Նասիրին: 1260 թ. հունվարի 24-ին, վիցորյա մարտերից հետո,
Հալեպը գրավվում է (նվիրվում է Հեթումին), իսկ սարսափած սուլ-
թանը փախչում է Եգիպտոս:

Սակայն, դեռևս 1259 թ. վախճանված Մանգու մեծ խանի թա-
փուր գահի համար այդ ժամանակ արդեն պայքարի մեջ էին մտել

¹¹⁹ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 331-332.

նրա եղբայրները՝ Արիկ-Բոկն ու Կուրիլայը, ուստի, Հուլյավու խանը ստիպված է լինում իր զորքի մեծ մասի հետ մեկնել Կարակորում՝ իր անմիջական գաշնակից Կուրիլայ եղբոր թիկունքին կանգնելու համար: Հուլյավու խանը Սիրիայում է թողնում մոնղոլական ոչ մեծ զորք, որի զորավար է նշանակում Կիտրուդային: Վերջինս, Հեթում Ա թագավորի ու Բոհեմուհդ VI-ի հետ 1260 թ. մարտի 1-ին մտնում են Դամասկոս, Համամ, Նապլուզ, Գագա, որոնց բնակիչները առանց կռվի և առանց կորուստների, հոժարակամ նրանց առջև բացում են իրենց քաղաքների դարպասները: Հայ-մոնղոլական միասնական զորքերը սարակինոսներից զրալվում են Երուսաղեմի թագավորությունը չըջապատող բոլոր տարածքները, բայց թագավորություն չեն մտնում, քանզի սպասում են, որպեսզի Աքքայի բարոններն իրենց միանան և իրենց Սուլթ Բաղաբի ազատագրմանը իրենք էլ արդարացիորեն մասնակցեն: Բայց, Աքքայի բարոնները դավաճանում են Հեթում արքային և համաձայնագիր կնքելով իրենց մշտական թշնամու՝ Եգիպտոսի սուլթան Սաիֆ աղ-Դին Կուտուզի հետ, թույլ են տալիս, որպեսզի վերջինիս զորքերի լավագույն մասը՝ աթաբեկ Բայբարսի գլխարդիան, հանդրավանի իրենց քաղաքի մատուցյններում և հենց իրենց տարածքով էլ դուրս գա հայ-մոնղոլական բանակատեղիի թիկունքը:

Պատմության համար այդ վճռորոշ դավաճանությունը, ու գրախակ արդյունքում՝ ողբերգական ճակատամարտը տեղի է ունենում 1260 թ. սեպտեմբերի 2-ին Գալիլեայի Այն Ջալուզ բնակավայրում, և մահանդակների մի քանի անգամ գերազանցող զորքերը հաղթանակ են տանում:

Խնայակիր բարոնների դավաճանությունը, պապի ու Լյուդովիկոս IX-ի՝ այս խնդրում ունեցած անտարբերությունն ու անզործունեությունը, իսկ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ առանց սեփական մասնակցությունն ունենալու, մոնղոլների ու հայերի միջոցով մահանդակական աշխարհի հետ հարցերը լուծելու իրենց ակնկալիքները, և այդ ամենի արդյունքը հանդիսացող Այն Ջալուզի ճակատամարտը վճռորոշ են դառնում այնքանով, որ վերջնականապես ու հիմնավորապես է բաց թողնվում խաչակրաց արշավանքների մեծ ու հիմնական նպատակը՝ Երուսաղեմն ազատագրելու հնարավորությունը: Ավելին, ինչպես արդեն ասվեց, ճակատամարտի ավարտից հետո, առաջիկա երեք տասնամյակի ընթացքում մահանդականները հիմնովին են վե-

րացնում երկու հարյուրամյակ գոյատևող քրիստոնյա Երուսաղեմի թագավորությունն ու լատինական կոմսությունները: Բաց է թողնվում նաև մոնղոլական հսկա Հեռավոր Արևելքը քրիստոնեական օրբիտայում ներգրավելու բացառիկ հնարավորությունը:

Ահա, այս սահմանների մեջ են ընդգրկված «Իմաստության բանալու» պատմական իրադարձությունները, այսպիսին է պատմավեպի ֆարուլայի ասադձը, որին վարպետորեն միահյուսված է բազմահարուստ մոտիվների ցանցը:

Նախ ասենք, որ մահանդակական աշխարհի դեմ քրիստոնեություն դիմակայության տրամադձային՝ ամենադիլավոր հիմնախնդրի և դրան միահյուսված կրոնական ու բարոյականության պրոբլեմների մոտիվները Դոբրաչինսկին հիանալի ձևի մեջ է օգտագործում պատմավեպում:

Էպիկական լայն հունով, դրամատիկական լարված ու ճայթող բախումներով ընթացող իրադարձություններն իրենց գաղափարական բովանդակությամբ, հենց այն առանցքն է, որը և որոշակիորեն գրավում է նույն այդ ցավազին հիմնախնդրների տակ ճկված ժամանակակից ընթերցողին, քանզի հեղինակի կողմից բարձրացված, և յոթդարյա «հնություն» ունեցող նույն այդ բարդ պրոբլեմներն ու անհանգստացնող հարցադրումներն առ այսօր էլ շարունակում են նույնը մնալ այն պատճառով, որ ինչպես Դոբրաչինսկին է գտնում, XX դարը (մեր կողմից ավելացնենք՝ XI-ի սկիզբը նույնպես) «դադարել է քրիստոնեական լինելուց, քանզի քրիստոնեական ճշմարտությունն իր մինչայժմյան ձևակերպմամբ անհասկանալի է դարձել այսօրվա աշխարհի համար», իսկ հայրենասիրությունն էլ բոլոր ժամանակներում «չի կարող չովինիզմ կամ ազգայնամոլություն լինել, քանզի վերջիններս աչք են փակում սեփական ու ազգային թերությունների հանդեպ»¹²⁰: Կարծում ենք, որ ասվածին հարկ է ավելացնել և այն հիմնական գործոնի առկայությունը, որ բոլոր ժամանակներում էլ իշխողների քաղաքականության մեխանիզմի շարժիչ ուժը եղել է իրենց իսկ կողմից ստեղծված որևէ միֆի սնված տակ իրագործվող բռնազավթման նպատակը:

Պատահական չէ, որ վերոնշյալ սկզբունքներով առաջնորդվող Յան Դոբրաչինսկին քննադատության թիրախ դարձնելով Հռոմի

¹²⁰ Jan Dobraczyński, Odpowiedzialszmy na wezwanie nowej epoki, "Słowo powszechne", № 291, 1970.

պապերի, եվրոպացի խաչակիր թագավորների ու իշխանների վա-
րած քաղաքականությունը, նրանց պարզունակ մտածելակերպն ու
կենսակերպը, ընդհանրացված ու մասնավորեցված այնպիսի խնդիր-
ներ է բարձրացնում, որոնք ընթերցողին, անկախ դարերի հեռավո-
րությունից, մտածելու ու մտահոգվելու տեղիք են տալիս: Ինչպես
հեղինակին, այնպես էլ նրա ընթերցողին այսօր էլ հետաքրքրում են
դեռևս իրենց լուծումը չգտած այն խնդիրները, թե՛ պատմությունն
ընդհանրապես ի՞նչ ուիթմով է ընթանում, թե՛ պատմության շրջապ-
ատւյտում մարդն ինչպիսի՞ զեր է խաղում, և Աստված՝ ինչպիսի՞,
թե՛ ինչո՞ւ մարդկանց ձեռնարկած գործերն այլ արդյունք են ունե-
նում, քան՝ իրենք են նպատակադրում, թե՛ չարն ու բարին ինչպե՞ս
անհատի մեջ, այնպես էլ, ընդհանրապես աշխարհում որքանո՞վ
են միահյուսված հանգես գալիս, թե՛ ինչո՞վ է պայմանավորված
աշխարհի վատթարացումը, ևն, ևն:

Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ՝ թե՛ մարդկության պատմությունը,
և թե՛ արդի կյանքը լի է եղել, և՛ է մարդկային չար գործերով,
անհատների սխալներով, թերություններով ու արատներով, պայ-
մանավորված՝ անուղղի ու ճակատագրական գործընթացով: Ու
թեև, ամեն մի դարաշրջան ունեցել է իր «սեփական», ժամանակի
ծնունդը հանդիսացող արատներն ու սխալները, սակայն, դրանք,
մեծամասամբ, դարից դար, սերնդից սերունդ փոխանցվելով, դար-
ձել են շարունակական՝ մարդկանց ստիպելով ճակատը դեմ տալ
արդեն պատմական այլ պրոցեսներում կրկնվող նույն սխալներին
ու դրանց հետևանքներին: Հենց այս հանգամանքով է պայմանա-
վորված այն իրողությունը, որ, ինչպես վերում ասացինք, այսօր
թե՛ պատմաբանը և թե՛ պատմափոխասանը ժամանակակից կյանքն
ավելի լավ ճանաչելու ու ճանաչել տալու համար, դիմում են
պատմությանը, և արդի հիմնախնդիրների պատասխանը ձգտում
փնտրել անցյալում: Ցավոք, քաղաքագետներից ու քաղաքական
գործիչներից շատ քչերն են, որ փորձել, կամ փորձում են իրենց
մտահոգության առարկա խնդիրների պատասխանը կամ բանալին
որոնել անցյալում:

Եվ քանի որ պատմությունն է միայն, որ իր մասնավոր դրսևո-
րումներով ու ամբողջականության մեջ կարող է տալ անցյալի իրա-
դարձությունները ներկային կապակցող ներքին կապերի բացահայ-
տումը, ապա ակնհայտ է, որ այդ ամենը համամասնության մեջ

պետք է հետազոտվի: Չէ՞ որ պատմությունը ստեղծվում ու կերտ-
վում է մարդկության ահռելի էներգիայի կուտակմամբ ու սպառ-
մամբ, և չէ՞ որ այդ էներգիայի մի մասն էլ իր բացասական ու
դրական բոլոր լիցքերով ժամանակի հոլովույթի հետ փոխանցվում
է հաջորդ սերունդներին, որոնց մտավոր ենթատեքստում ու հո-
գեկան կերտվածքում հիմնավոր նստվածքներ է տալիս ու դրսևո-
րումներ է ի հայտ բերում: Պատմության արդիականության հան-
դեպ ունեցած իր հայեցակետը պարզաբանելու համար, տարիների
ետևից ահա թե ինչ է գրում ու թխուհամյա Դոբրաչինսկին. «Դժվար
է ասել, թե ուրիշներն ինչ են փնտրում պատմության մեջ: Անձամբ
իմ մասին կարող եմ ասել, որ այնտեղ փնտրում եմ արդի կյանքը
գնեելու համապատասխան հեռանկար: Նրանք, ովքեր, գտնում են
թե զրոյն ամբողջությամբ պետք է նվիրվի արդի կյանքի ուսում-
նասիրմանը, մոռանում են, որ ժամանակակից կյանքը դիտարկելը
բավական բարդ խնդիր է: Դրա մեջ խրված, մենք տեսնում ենք
միայն մի հատվածը: Բայց դրա փոխարեն, երբ մխրճվում ենք պատ-
մության մեջ, որը նման է այսօրվա իրավիճակին, այդ դեպքում մեր
աչքի առջև տեսնում ենք ամբողջական պատկերը, ու դեռ մի բան էլ
ավելին՝ որոշակի գործունեությունը հետևող արդյունքները...»¹²¹:

Իսկ այնպես, ինչպես Դոբրաչինսկին է պատմավիպում ներկա-
յացնում խաչակիրների դարաշրջանը, դա ոչ միայն իրողություննե-
րի ու իրադարձությունների, և պատմական անձանց որոշակի կեց-
վածքի ու գործունեության գեղարվեստական վերարտադրություն
է, այլև խնդրո առարկայից էլ ավելին է, քանզի այդ ամենի անա-
չառ լուսաբանումը՝ արդի դարաշրջանի նույն և նույնքան կարևոր
հարցադրումների պատասխանն է տալիս, կամ եթե չի էլ տալիս,
ապա առկա է թողնում մտորումների պատասխանը պատճառա-
հետևանքային ժամանակի մեջ գտնելու համար:

Ինչպես բազմիցս ասացինք, քրիստոնեությունը, մասնավո-
րապես, կաթոլիկությունը, Դոբրաչինսկու ոչ միայն կրոնական
դավանանքն էր, այլև՝ հավատամքն էր: Նրա այն տեսակետը, թե՛
«քրիստոնեական ճշմարտությունը մինչայժմյան ձևակերպմամբ
անհասկանալի է դարձել այսօրվա աշխարհի համար», տարածվում
է նաև XIII դարի վրա, քանզի մեկ այլ ձևակերպմամբ, նրա նույն

¹²¹ Jan Dobraczyński, Czytelniczy mnie nie zawiedli (Magdalena Folang, Rozmowa z Janem Dobraczyńskim), "Kierunki", № 11, 1982.

այն միտքը, թե՛ «միայն քրիստոնեական ֆասագ ունենալը բավարար է, երբ բացակայում է քրիստոնեական ոգին»¹²², վերաբերում է հենց խաչակրաց դարաշրջանին: Նկատենք, որ նա որպես իսկական քրիստոնյա, և, ինչ խոսք, որպես մեծ հումանիստ ու արվեստագետ, ոչ թե բարկություններ ու զայրույթով է խոսում եկեղեցու, հոգևոր դասի, և ընդհանրապես քրիստոնյա աշխարհիկ ֆրանկների արատների ու թերությունների մասին, որոնց քրիստոնեությունն արդեն միայն անունով էր քրիստոնեություն, այլ՝ հանդարտ ու մեղմ, բայց և ներքին ընդլուծումով է ցուցադրում արդեն ընդհանրական դարձած այդ երևույթը, այդ կերպ ձգտելով բացահայտել քրիստոնեական հավատի, բայց միայն թե՛ եկեղեցու, հոգևորականի և առհասարակ մարդու բարեպաշտությունն ու առաքինությունը խոտորող նստվածքներից մաքրված հավատի օգտակարությունն ու անհրաժեշտությունը ժամանակակից աշխարհի համար: Ճիշտ է, այս ամենի հիմքում ընկած է նաև Դոբրաչինսկու աստվածաբանական մտաբանումը (կոնցեպտը), (որին ստորև կանդրադառնանք), սակայն հատկանշականն այն է, որ մեզանից այդքան հեռու ընկած ժամանակաշրջանում պատմական տասնյակ անհատականությունների՝ պապերի, թագավորների, իշխանների մեջ, Դոբրաչինսկու համար, ինչպես արդեն ասացինք, բոլորից բարձր է կանգնած Հայոց արքա Հեթումը, որին որպես առաքինի ու ազնվաբարո մարդ, որպես քրիստոնեական ճշմարտացի գաղափարների կրող ու մեծ առաքյալ, որպես բարոյական արժեքներն ազատագրող, և որպես հմուտ ղեկավարացի ու, իր իսկ խոսքերով ասած՝ հանճարեղ քաղաքագետ, ներկայացնում է համաշխարհային արդի հասարակայնության ուղղորդությանը:

Լեհ գրականագիտ-պատմաբան Զիգմունդ Լիխնյակը ընդունելով, որ Հեթում Ա արքան, իրոք, իսկական առաքյալ էր, գրում է. «Կերպարներ կան, որոնց մեջ, թվում է կարելի է խորանալ այնպես, ինչպես կենդանի գրքում: Այդպիսի գիրք է առաջին հերթին Հեթումը»¹²³: Հիրավի, բավական դիպուկ բնորոշում է, քանզի պատմավազմ ճիշտ ընկալելու ու հասկանալու համար հարկ է ներկայացված պատմական անձանց համապատասխան խորությունը «կարգալ», նրանց կյանքով ապրելով՝ ճանաչել պատմությունը: Բայց,

հարկ է նշել, որ այս պատմավազմը, հատկապես վերջինիս սկզբը, այնքան էլ դյուրին չէ եվրոպացի, մասնավորապես, լեհ ընթերցողի ընկալման համար, քանզի, ինչպես Լիխնյակն է գրում՝ էկզոտիկ միջավայրում անմիջապես հանդես են գալիս մեծ քանակությամբ անձինք, որոնք ըստ պատմավազմի ժանրի ավանդույթային պարտադիր օրինաչափության ու էտիկետի՝ ոչ թե ներկայացվում են ըստ անհրաժեշտության, այլ միանգամից են գործողության մեջ մտնում:

Վերջիններս երուսաղեմի թագավորության մայրաքաղաք Երուսաղեմին (որն, ինչպես ասացինք, 1244 -ից եգիպտացիների ձեռքում էր) փոխարինող Աքքայում խորհրդի հավաքված՝ Տիրի, Տրիպոլիի, Նազարեթի, Ասկալոնի եպիսկոպոսներն էին Երուսաղեմի թագավորության պատրիարք Պանթալեոնի զլխավորությամբ, ինչպես նաև՝ Ալեքսանդր IV պապի (1254-1261 թթ.) նվիրակ, եպիսկոպոս Թոմաս Ագնի դը Լանթինոն, Կիպրոսի թագուհի և Երուսաղեմի թագավորության ղեկավար (ժամանակավոր կառավարիչ) Պլեզենցիան, որը Բոհեմունդ VI Գեղեցիկի քույրն էր, և որը ժամանել էր վերջինիս տիկնոջ՝ Հեթում արքայի ղուևտը Սիրիլի հետ միասին: Մեծ խորհուրդ էին եկել նաև Լյուզովիկոս IX-ի կողմից Երուսաղեմի թագավորության երկրորդ ղեկավար նշանակված Գոգֆրիդ դը Սարգլենսը, Անտիոքի իշխանապետ Բոհեմունդ VI-ը, Յաֆայի իշխան ու սենյոր, Բեյրութի տեր, Կիպրոսի գուբեռնատար Բալիան Իրելինացին, Տիրի իշխան Ֆիլիպ Մոնֆորտը՝ շրջապատված իրենց վասալներով, Կեսարիայի ու Սիդոնի բարոնները, Հիվանդախնամ ասպետների ուխտին և Տաճարական ասպետների ուխտին գինվորազորված ասպետները:

Համաժողովի շտապ հրավիրման բուն պատճառը Աքքայից Լյուզովիկոս IX-ի հեռանալուց հետո Երուսաղեմի թագավորության թափուր մնացած դահլեռնությունն էր, քանզի ղեկավարներն այլևս չէին կարողանում երկիրը կառավարել, մանավանդ որ վեներաբիլների ու ճեմովացիների միջև վաղուց սկսված շարունակական պատերազմը Աքքայում կրկին էր վերանորոգվել: Ճիշտ է, առիթն այս անգամ էլ էր Աքքայի Սր. Սաբա վանքը, որին երկու կողմերն էլ ուզում էին տիրել, սակայն հիմնական պատճառները շատ ավելի խորն էին: Այդ պատճառներից մեկը առևտրատնտեսականն էր, որը սկսվելով դեռևս խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակներից, արդեն իսկ անկառավարելի էր դարձել: Մի կողմից տարանցիկ

¹²² Jan Dobraczyński, O kluczu mądrości, "Kierunki", № 16, 1976.

¹²³ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory", "Dziś i jutro", W-wa, № 38, 1951.

առևտուրը գտնվելով վենետիկցիների ու ճենովացիների ձեռքում, ի սկզբանե դաժան մրցակցություն ձևեր էին ընդունել, քանզի երկու կողմերն էլ խաչակիրներին հարյուրավոր նավեր էին տրամադրում, մատակարարում էին նաև զենք, զինամթերք, պարեն, և, արևելյանն էլ՝ Եվրոպա էին առաքում, մյուս կողմից էլ՝ ֆրանկյան պետություններում զբաղեցնելով քաղաքների մեկ երրորդ մասը, ուր ունեին իրենց թաղամասերը՝ առանձնատներով, եկեղեցիներով, շուկաներով ու բաղնիքներով, որոնք, ի դեպ, լեանտյան առևտրի հենակետային կենտրոններ էին, նրանցից յուրաքանչյուրն իր սեփական կարգերն էր հաստատել: Այսինքն, նրանք ոչ միայն խաչակիր սենյորներին չէին ենթարկվում ու միմյանց դեմ անվերջ պատերազմում էին՝ ավերելով միմյանց թաղամասերը, այլև իրենց կողմն էին ներգրավում խաչակիր ֆեոդալներին¹²⁴: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ վենետիկցիների թևում մարսելցիները, տաճարականներն ու խաչակիրներն էին, իսկ ճենովացիների թևում՝ կատալոնցի վաճառականներն ու հիվանդախնամները, ապա պարզ կդառնա, որ այդ հակամարտությունը Երուսաղեմի թագավորությունը ուղղակիորեն էր երկու մասի բաժանել:

Եվ որպեսզի ընթերցողն անմիջապես մուտք գործի XIII դարի ֆրանկյան պետություն, որպեսզի միանգամից դրամատիկ իրադարձությունների ակնաստեսը դառնա ու լսի ժամանակի ձայները, Դորբաչինսկին պատմավեպն անմիջականորեն սկսում է Ալեքսանդր IV պապի նվիրակ, եպիսկոպոս Լանթինոյի՝ Աքքա ժամանման ու քաղաքից ստացած նրա առաջին տպավորությունից: Իսկ տպավորությունն այդ այնքան ցնցող էր, որ քաղաքում տիրող պատերազմական իրավիճակից վախեցած նվիրակը կարծում էր, թե արարներն են ներխուժել Աքքա: Մինչդեռ, պարզվում է, որ քրիստոնյա վենետիկցիների ու ճենովացիների միջև սկսված երեքշաբաթյա պատերազմը, որի ժամանակ 20 հազար մարդ էր արդեն սպանվել, այնպիսի ավերածություններ էր գործել Աքքայում, որ թվում էր, թե՛ «ամեն մի տուն մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք էր անցել», և քաղաքի բնակիչներն էլ «հաշմանդամներ էին՝ ձեռքերն ու ոտքերը վիրակապված»¹²⁵: Պարզվում է, նաև, որ քաղաքացիական ներքին այդ պատերազմը դեռ չէր էլ ավարտվել: Այն վերսկսվում է Երուսաղեմի թագավորությունում հրավիրված համաժողովի ժամանակ,

և զգվուտցի մեջ մխրճված ժողովականների մի մասը տաճարի մարտադաշտ հիշեցնող բեմն ու սրահը հապշտապ ու հրմշտոցով թողնելով, հեծնում է նժուլգները՝ միանալու իրենց կողմնակից ճենովացիներին ու վենետիկցիներին, մյուս մասն էլ, ուղղակի, պատրաստվում է դիտելու երկուստեզ այդ ջարդը:

Ինչպես համաժողովի հավաքված բարոններին, այնպես էլ քիչ ավելի ուշ գործողություն մեջ մտած տասնյակ այլ անձանց, լեհ գրողը ներկայացնում է պատմական իրադարձությունների տարբեր իրավիճակների այնպիսի շրջանակներում, որ նրանց արտաբեր իրավիճակների այնպիսի շրջանակներում, որ նրանց արտահայտած մտքերն ու կարծիքներն ի հայտ բերելով ու հաստատելով նրանց կողմից արդեն իսկ գործածը, պայմանավորում են և նրանց հետագա գործողությունները, իսկ երկուսը միասին՝ լուսաբանում են այդ ծանր դարաշրջանի բուն ոգին ու էությունը: Ընդ որում, որպես նախամուտք, բավական ցցուն ներկայացնելով այդ դարաշրջանի՝ ընդհուպ մեր օրերը հասնող ողբերգական իրադարձություններին նպաստած վերը հիշյալով ավերի նեղանձնական, եսասիրական հարաբերություններն ու նրանց միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունների ու բախումների էությունը, Դորբաչինսկին նվիրակ Լանթինոյի միջոցով էլ նախապատրաստում է իր գլխավոր հերոսի՝ Հեթում արքայի մուտքը պատմավեպ:

Ի տարբերություն մյուս հերոսների, Հեթում Ա-ի հետ ընթերցողի առաջին ծանոթությունը տեղի է ունենում ոչ թե վերջինիս գործողություն մեջ մտնելու, այլ Ալեքսանդր IV պապի, և հատկապես Երուսաղեմի թագավորության պատրիարք Պանթալեոնի ընկալման, ու Հայոց արքային տրված գնահատականի միջոցով: Եվ դա հատկանշական է ու բնութագրական, քանզի, եթե Ալեքսանդր IV-ի ընկալումը բացահայտում է պապականության վերաբերմունքն ու վարած քաղաքականությունը կրիլիյան Հայաստանի ու Հայ թագավորների հանդեպ, ապա երկրորդի ընկալումը ոչ միայն պապի նշված վերաբերմունքի փակագծերի բացումն է, այլև Հեթումին տրված՝ ժամանակակիցների, ու հենց իր, Դորբաչինսկու՝ պատմության իմացությունը պայմանավորված գնահատականն է, որը պատմավեպի ծավալմանը զուգընթաց, լիարժեք է գառնում ու ամրողալականանում:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ պատմավեպի հենց սկզբում, երբ Բալիան իրելինացին ու Բոհեմունց VI Գեղեցիկը համաժողովից

¹²⁴ Słů M. A. Заборов. Крестовосцы на Востоке, стр. 325.

¹²⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, W-wa, 1951, str. 16.

առաջ այցելում են Ա.քբա հենց նոր ոտք դրած պապի նվիրակին, որպեսզի թագավորական գահի ընտրություններում նրա ձայնն ապահովեն իրենց թեկնածուի օգտին, և խոսակցություն ժամանակ հիշատակում են Հեթում արքայի անունը, նվիրակ Լանթինոն անմիջապես հիշում է Ալեքսանդր IV-ը պապին, որն իր մեկնելուց առաջ նրան ասել էր. «Ուշադրություն դարձրու Հայաստանի վրա: Վերջինիս նախկին թագավորը մեր դաշնակիցն էր հույների դեմ մղվող պայքարում: Նա ընդունում էր Առաքելական մայրաքաղաքի իշխանությունը: Այժմ, իշխանությունն իր ձեռքն է վերցրել տեղացի մի ինչ-որ բարոն: Բայց ինձ դրում են, որ նա նույնպես պատրաստ է ենթարկվել: Ժամանակին նրանց կաթողիկոսին կոնդակ էինք ուղարկել... վերջապես ժամանակն է ոչնչացնելու այդ միաբնակներին: Նրանց թագավորին ինչպես էլին կոչում: Կարծես թե՛ Կո, Մո...: Հա, իհարկե, Հեթում, հենց այդ անունն էլ գլխումս պտտվում էր»¹²⁰:

Կարծում ենք, այս մեկ-երկու տողում ամփոփված՝ պապի, և ընդհանրապես, Հռոմի վերաբերմունքը Հայաստանի, Հայ թագավորների ու Հայ առաքելական եկեղեցու հանդեպ առավել քան խոսուն է, քանզի ընթացողին այն ոչ միայն նախապես տեղեկացնում է, որ Հայերը թեև քրիստոնյա են, բայց կաթոլիկ չեն, որ՝ աստվածաբանական միաբնակ մտաբերումում ունեցող նրանց դավանանքը¹²⁷ կաթոլիկ Հռոմը ձգտում էր վերացնել՝ Հայ առաքելական ու Լատին եկեղեցիների միություն պարտադրանքով, այլև նախապատրաստում է իրադարձությունների հետագա զարգացման այն ընթացքին, թե ինչ^o Հռոմն ու խաչակիր ֆրանկները զորավոր չեղան Հեթում արքային՝ Երուսաղեմի ազատագրման համար ձեռնարկված պատերազմում:

Այլ խնդիր է, իհարկե, որ պապի խոսքն ըստ էության, բավական ակնառու անճշտություններ է պարունակում, որն առավել քան պայմանավորված է Դորբաչինսկու զտարյուն կաթոլիկ լինելու և պատմավեպի նույնքան կաթոլիկ դադափարախոսությունյան նպատակաուղղվածությամբ: Բավական է ասել, որ ո՛չ Հեթում Ա արքան, և ոչ էլ նրա նախորդը՝ Լևոն Բ արքան (որին և նկատի ունի պապը), երբևիցե Հռոմի իշխանությունը չեն ընդունել և պատրաստա-

¹²⁰ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, 19 22-23.
¹²⁷ Հայ եկեղեցին կրթի քի ընդունել միաբնակության (մոնոֆիզիտ) կամ նույն և, կվրիքսական հերձված վարդապետությունը: Մանրամասն վրնս Գրիգորյան Հայաստան, Նախապատրաստ, Երևան, 2002 թ. 19 320-321:

կամություն էլ չեն հայտնել այն ընդունել, քանզի ընդունելն իսկ պետք է որ արդեն պայմանավորեր նաև կաթոլիկության ընդունումը: Ավելին, հայտնի է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերզցին (1221-1268 թթ.), որը Հեթում Ա արքայի աջ թևն էր, 1251 թ. Սսի ժողովում քննարկելով (պապի ակնարկած)՝ Իննոկենտիոս IV պապի կոնդակը, մերժել էր ընդունելու կաթոլիկ վարդապետությունը, և դրանով իսկ՝ Հռոմի իշխանությունը: Այն մերժվում է նաև քիչ ավելի ուշ՝ 1264 և 1265-1266 թվականներին՝ նույն Հեթում Ա-ի և Կոստանդին կաթողիկոսի կողմից: Ուղղակի, Դորբաչինսկին, որն, ինչպես բազմիցս ասացինք, իր էությունը խիստ «կաթոլիկ դրող» ու կաթոլիկության ջատագով լինելով ու իր դավանանքը վեր դասելով բոլոր կրոններից և քրիստոնեական բոլոր դավանանքներից, մարդու մաքրման միակ ճանապարհը տեսնում էր կաթոլիկության ընդունման մեջ, չէր կարող իրեն թույլ տալ, որ այնպիսի ազնվաբարո, բարձր գաղափարների տեր քաղաքական գործիչն ու մեծատառով մարդն ու քրիստոնյան, ինչպիսին Հեթումն էր, իր ու իր պատմավեպի դադափարների չձառայեր, այսինքն՝ (ըստ կաթոլիկների) հերձվածող լիներ, կամ գոնե կաթոլիկության ընդունման ճանապարհին չլիներ: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ կաթոլիկության տարածման գաղափարը կարմիր թելի նման անցնում է ամբողջ պատմավեպի լայնքով, երկայնքով ու խորությունը, ապա առավել քան ընկալելի ու պարզ կլինի Հայոց արքային որպես կաթոլիկության տարածման ջատագով ու առաջյալ, երբեմն էլ, ուղղակի, արդեն որպես կաթոլիկ ներկայացնելու՝ Դորբաչինսկու միտումները:

Ինչ վերաբերում է խաչակրաց դարաշրջանի Հռոմ-Միս հարաբերություններին, ապա պատմավեպի շրջանակներից դուրս գալով ու դիտելով պատմական աղբյուրներին, հարկ ենք համարում նշել, որ, այո, ինչպես դեռ թագաշնորհում չստացած Հայ Մեծ իշխաններն ու իշխանապետերը, այնպես էլ, քիչ ավելի ուշ՝ Կլիկյան Հայաստանի թագավորները, խաչակրաց առաջին արշավանքի շրջանից ի վեր, թեև ժամանակ առ ժամանակ պատերազմում էին Կլիկիա ներխուժած խաչակիրների դեմ (օրինակ, 1135-1136 թթ., 1169-1175 թթ., և 1201 թվականից սկսած էլ, ժամանակ առ ժամանակ՝ Անտիոքի խաչակիրների դեմ), այդուամենայնիվ, հիմնականում հավատաստով, որ քրիստոնյա ֆրանկներն իրենց օգնելու են Սիրիայի ու Եգիպտոսի Այուբյանների, մամլյուքների և սելջուկ թուրքերի ոտնձգու-

թյուններից երկիրը պաշտպանել, Հռոմի և Երուսաղեմի հետ առավել քան բարեկամական հարաբերություններ էին պահպանում, բայց ոչ ավելին: Իսկ բարեկամության ու դաշնակցության ձգտող հայ մեծ իշխաններն այս առնչությամբ անվերջ բանակցություններ էին վարում խաչակիրների հետ: Թորոս Բ իշխանն (1145-1168 թթ.), օրինակ, բանակցություններ է վարում Երուսաղեմի թագավորության թագավոր Ամորի Լ-ի (1162-1173 թթ.) հետ, իր պատճառատակամությունը հայտնելով՝ երեսուն հազար հայ ընտանիք վերաբնակեցնել Պաղեստին՝ ինչպես երկիրը շենացնելու, այնպես էլ վերջինիս ռազմական ուժերն ամրապնդելու ու եզրիպտոսի սուլթան Նուր-ադ Դինի դեմ պատերազմելու համար: Սակայն, տեղի լատինական հոգևորականությունը առաջարկն ուրախությամբ ընդունելու փոխարեն, պայման է դնում, թե՛ այդ դեպքում հայերից եկեղեցական հատուկ տասնորդ է գանձելու: Սաստիկ վերավորված Թորոսն արժանապատվորեն պատասխանում է, «Ստրուկ դառնալու համար չէ, որ հայերը ուրիշ երկիր պիտի գնան»¹²⁸:

Հատկանշական է, որ ըստ պատմական որոշ իրողությունների տրամաբանության (նկատի ունենք Սմբատ սպարապետի՝ Մանդրալիայից ուղարկված տեղեկատվական նամակն, ուղղված՝ Կիպրոսի ու Յրանսիայի թագավորներին, վերջիններիս հետ Հեթում արքայի ունեցած հանդիպումները Կիպրոսում)՝ Հայոց արքան, ամենայն հավանականությամբ, դաշնության պայմանագիր էր կնքել խաչակրաց VII և VIII արշավանքների առաջնորդ Լյուդովիկոս IX-ի հետ և մեծ հավատ էր ընծայում իրենց դաշնությանն ու ընդհանրապես՝ ռազմական համատեղ պայքարին: Համենայն դեպս, հայ բոլոր իշխանապետերն ու թագավորները միշտ էլ օգնության մեծ հույսեր են ականակալ քրիստոնյա Հռոմից ու եվրոպացի տիրակալներից՝ մահմեդական հեղեղին միատեղ դիմակայելու համար:

Պատահական չէ, որ Դորբաշինսկին խորապես ուսումնասիրելով պատմական նյութերը, և որոշակիորեն ճիշտ ընկալելով Հեթում արքայի էությունը, Երուսաղեմի թագավորության պատրիարք Պանթալեոնի միջոցով ձգտում է պատմավեպի իրադարձություններին զուգընթաց լիարժեք լուսաբանել, այսինքն, «կարդալ տալ» Հեթում-մարդուն, Հեթում-քրիստոնյային ու Հեթում-գործչին: Հայոց արքայի հետ հենց առաջին հանդիպման ժամանակ էլ պատ-

¹²⁸ Տե՛ս Լ. Տեր-Պեպրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, էջ 136.

րիարքը «այն տպավորությունն է ստանում, որ բարեկամությունը պատրաստ լինելու զգացողությունն արդեն իսկ դրոշմված էր Հեթումի դեմքին»¹²⁹: Հեթումը, որ ազնիվ ու բարձր գաղափարների տեր անձնավորություն էր, առաքինի էր ու հաստատակամ՝ իր շրջապատին մեծ հավատ ու վստահություն էր ներշնչում: Պատրիարքը, ինչպես Դորբաշինսկին է գրում՝ «ինքն էլ չգիտեր թե որտեղից է այդ տարօրինակ հավատը Հայաստանի տիրակալի հանդեպ»¹³⁰: Նա հիշում էր Հայոց արքայից ստացած իր առաջին տպավորությունը, երբ վերջինս Աքքա էր ժամանել Լյուդովիկոս IX-ի հետ միասին: Նա, որ «իր հագուստով ու լեզվով թագավորության բարոններից չէր տարբերվում, և միայն սև ու փայլուն, մինչև ուսերը հասնող մազերը, թավ հոնքերը, սև աչքերն ու ցորենազուն մաշկն էին խոսում այն մասին, որ Ֆրանկ չէ», իր հանգստությունը ու ինքնավստահությունը, համարձակությունը ու վճռականությունը «միակ խելքը գլխին մարդն էր.» որն, ըստ նրա՝ արժանի էր դառնալու նաև Երուսաղեմի թագավորության թագավոր: Ճիշտ է, նրան հանդիստ չէր տալիս այն միտքը, որ այդ «գտարյուն Հայը» Երուսաղեմի թագավորության վստալը չէ, և Ֆրանկ ու կաթոլիկ էլ չէ, բայց իր շրջապատում, ուր բարոնների ու իշխանների «...աչքերում ծուլություն, ագահություն և մնացած հինգ գլխավոր մեղքերն էին արտահայտվում»¹³¹, Հեթում արքայից ավելի հարմար թեկնածու ընդհանրապես չէր տեսնում: Ու թեև թագավորի ընտրության հարցը, որից և կախված էր Երուսաղեմի թագավորության բխտը, խիստ անհանգստացնում էր պատրիարքին, սակայն նա ի գործու չէր վճռական դեր խաղալ այդ խնդրում, ո՛չ, իհարկե, այն պատճառով, որ երկու կուսակցության բաժանված ժողովականներն էին զորեղ, այլ որ ինքն էր որպես անհատականություն թույլ, անվճռական ու անօղնական:

Նկատի ունենանք, որ պաղեստինյան ֆրանկների մի մասը Երուսաղեմի թագավորության գահին ուզում էր տեսնել Կիպրոսի Լուսինյան տոհմի (ֆրանսիական) մանկահաս ու հիվանդոտ թագաժառանգ Չուգոին, որի մայրը՝ նույն ինքը թագուհի Պեղեկեցիան (Պեղեկանոս) պետք է դառնար Երուսաղեմի թագավորության օկոգնար:

¹²⁹ Լ. Տեր-Պեպրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, էջ 40.
¹³⁰ Անդ:
¹³¹ Անդ, էջ 42:

Ընդ որում, Յաֆայի մեծ իշխան ու Բեյրուժի տեր, 1236-1247 թթ. Երուսաղեմի դռնդատարը, նույնպես Լուսինյան տոհմից սերված Բալխան Իրելինացին, որ Բեյրուժի եպիսկոպոսի ձեռնադրմամբ արգեն իսկ ամուսնացել էր Պլեզենցիայի հետ, բայց պատրիարքն էլ այդ ամուսնությունը չեղյալ էր հայտարարել, այդ կերպ էր ձգտում տիրել գահին:

Իրելինացիները կողքին էին Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ VI Գեղեցիկը, (որը թագուհի Պլեզենցիայի եղբայրն ու Հեթում Ա-ի փեսան էր), Լյուզովիկոս IX-ի կողմից Երուսաղեմի թագավորության երկրորդ սեզնետ նշանակված Գողֆրիդ դը Մարգինեսը, Սիդոնի և Կեսարիայի բարոնները իշխան Յուլիան դը Գարնիերի (Հեթում Ա-ի երկրորդ փեսայի) և տաճարական Մեծ ասպետ Բերարդի գլխավորությամբ, եվրոպացի խաչակիրներն ու Տաճարական ուխտի ասպետները: Այս թևի կուսակիցները համոզված էին, որ Սիդոնի կարելի է մեկ ամբողջություն դարձնել միայն այն դեպքում, եթե Պլեզենցիան իշխի ոչ միայն Կիպրոսում, այլև՝ Աքքայում, իշխան Բոհեմունդը՝ Անտիոքում ու Տրիպոլիում, և Հեթում Ա արքան՝ Հայաստանում (վերջինիս դեպքում, Դորբաշինսկին նկատի ունի նաև Մեծ Հայքը, քանզի Լևոն Բ-ն օժիվ էր և՛ որպես Արևելյան Հայաստանի թագավոր):

Ժողովականների մյուս թևում կայսերականներն էին. Տևտոնական ուխտի ասպետները՝ Տիրի Մեծ իշխան Ֆրիլպ դը Մոնֆորտի գլխավորությամբ, Հիվանդախնամ ուխտի ասպետները՝ Լուգո Ռեվելի, և ճենովացիները՝ կոնսուլ դը Մարինոյի գլխավորությամբ, որոնք առաջ էին քաշում Ֆրիդրիխ II-ի թոռան՝ Կոնրադինի թեկնածությունը: Ի դեպ, այդ վերջին թեկնածության հաղթանակի հասնանակությունը շատ ավելի նվազ էր, քանզի ոչ միայն ամբողջ Եվրոպայում, այլև Միջերկրականի ծովեզրյա՝ լատինական կոմսություններում և հենց Երուսաղեմի թագավորությունում որոշակիորեն առելություն էր կուտակված Հոհենշտաուֆների տոհմի ու Տևտոնական ուխտի ասպետների նկատմամբ, որոնց «բարի» ժամանակներն արդեն ավարտվել էին հերետիկոս համարվող Ֆրիդրիխ II-ի մահվան (1250 թ.) հետ միաժամանակ: Ընդհատ է, Ֆրիդրիխը մահից առաջ Երուսաղեմի թագավորության գահը (որը նրան էր պատկանում 1229-1239 թթ.) թողնում է թոռանը՝ Հենրիխին, իսկ որդուն՝ Կոնրադին իր կայսրության ժառանգորդ է նշանակում,

սակայն, այդ շրջանում երկուսն էլ արդեն վախճանվել էին: Միակ թեկնածուն Հոհենշտաուֆների տոհմից մնացել էր կայսեր երկրորդ թոռը՝ Կոնրադինը:

Սույն իրադրություն մեջ հարազատ մնալով պատմական դեպքերին ու դեմքերին, Դորբաշինսկին պատմավեպում ճշմարտացի է ներկայացնում այն իրողությունը, որ ո՛չ Ալեքսանդր IV պապը, իր նվիրակի՝ Աքքայի ժողովի մասնակից Լանթինայի միջոցով կաշտպաններ այդ թեկնածությունը, և ո՛չ էլ՝ պապականության քաղաքականության ջատագով՝ պատրիարք Պանթալեոնը, որը երիտասարդ տարիներին ոտքի տակ տալով ամբողջ Եվրոպան, ջանում էր եվրոպացիներին Ֆրիդրիխ II-ի դեմ տրամադրել: Ի դեպ, ինչպես պատմական փաստերն են վկայում, երկու տարի անց՝ 1264 թվականին, պատրիարք Պանթալեոնը դառնալով Հռոմի պապ, որպես՝ Ուրբանոս IV (1261-1264 թթ.), շարունակում է պապականության նույն քաղաքականությունը և իր նախորդների նման Հեթում Ա արքային Լատին-Հայ եկեղեցիների միություն պահանջի ևս մեկ կոնդակ է ուղարկում:

Իսկ մինչ այդ, ըստ պատմավեպի սյուժետային հյուսվածքի՝ Հեթումի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ պատրիարքը մատնանշելով, որ հայ հոգևոր հայրերը Եվտիքեսի հերձված գիտությունն են տարածում, ամեն կերպ ջանում է իրեն տհաճությունը ունկնդրող Հայոց թագավորին համոզել, թե Հայ առաքելական եկեղեցու ուսմունքը արատավոր է, մատնացույց անելով Կաթոլիկ եկեղեցու աստվածաբանական ուսմունքի և ծիսաարարողակարգի հետ վերջինիս ունեցած տարբերությունները, ձգտում է նրա բերանից դուրս կորզել Լատին եկեղեցու հետ միություն կազմելու համաձայնություն: Ուշագրավն այստեղ այն է, որ Դորբաշինսկին, փաստորեն, ստիպում է իր հերոս Հեթումին բերանացի տալ այդ համաձայնությունը: Սակայն, պատմական փաստի նմանօրինակ դիտավորյալ անճշտությունը կամ խեղաթյուրումը բխում է Դորբաշինսկու էկումենյան լայնահունգ գաղափարախոսությունից, որին անմիջականորեն ստորև կանդրադառնանք:

Ինչ վերաբերում է պատրիարք Պանթալեոնին, որի կերպարը նույնպես լավագույնս է կերտված, սպա հարկ է սանել, որ մի կողմից հեղինակը նրան պատկերում է այնպիսին, ինչպիսին իրականում է եղել, այսինքն՝ զգացմունքային, բայց անվճռական ու անօդնա-

կան, մյուս կողմից, նրան դարձնում է իր խոհերի, գաղափարների ու նպատակադրումների արտահայտիչը, որոնք, չի բացառվում, իհարկե, որ պատմական պատրիարքին էլ են հատուկ եղել:

Ընդ որում, գաղափարախոսական բնույթ կրող, բայց շատ անմիջական այն երկխոսություններն ու մենախոսությունները, որոնք ընդհանրապես վարում են Դորբաշինսկու հերոսները, տվյալ դեպքում նաև՝ պատրիարքը, ոչ թե մերկապարանոց բարոյախոսական են ու ուսուցողական, ոչ թե ընկալման համար ծանր են ու ձանձրալի, այլ իրենց անմիջականությամբ, ներքին հավատով ու աշխուժությամբ կենդանացնում են տվյալ կերպարն ու դարձնում առավել անբռնազրուս, բնական ու ճշմարտացի: Ասել է թե՛ հատկապես գլխավոր հերոսների ընկալման առումով ընթերցողն անբավարարվածության զգացողություն չի ունենում, քանզի դրանք ոչ թե պարզունակ, բայց կենդանի խորհրդանիշներ են, այլ՝ բյուրեղացման հասնող վառ, կյանքով լեցուն՝ մտավոր ու զգացմունքային, հոգեբանական ու տեսողական, շոշափելի ու զգայական տարրերն իրենց մեջ ընդգրկող համոզիչ կերպարներ:

Պատրիարք Պանթալեոնի անվճռականությունը ի սկզբանե ի հայտ է գալիս այն մենախոսության դրվագում, ուր նա ինքն իրեն պախարակում է, թե ինչու վճռականություն չունեցավ տաճարի ժողովականների առջև Հեթում թագավորին Երուսաղեմի թագավորության գահի թեկնածու առաջադրել: Ծիշտ է, Դորբաշինսկին անընդմեջ ընդգծում է, որ պատրիարքը մեծ համակրանք ու խորին հարգանք էր տածում Հեթումի հանդեպ, որ՝ նրան գրավում էր արքայի երազկոտ ու ոռոմանտիկ խառնվածքը, և առավել ևս՝ մտավոր կարողություններն ու գործնականությունը, այդուամենայնիվ, հոգեբանական նուրբ անցումներով գրողը նրան կանգնեցնում է բազմաթիվ «եթե»-ների, տվյալ դեպքում նաև՝ նման ընտրության մեջ անսայթաք լինելու երկրնտրանքի առջև, ու փորձելով թափանցել խնդրի էություն խորքերը, աշխատում է գտնել դրանց պատասխանները:

Հատկանշական է, որ պատմականությանն ամբողջ կյանքում ծառայած բարձրաստիճան այդ հոգևորականի միջոցով էլ հեղինակը քննադատական իր խոսքն ուղղում է ոչ միայն աշխարհիկ իշխանավորների, այլև հոգևորականության և ընդհանրապես քրիստոնյա մարդու դեմ, որոնք մոռացած Աստուծո ճշմարտությունը, դավաճա-

նում են թե՛ Աստուծոն ու եկեղեցուն և թե՛ մարդկությունն ու նրա իդեալներին: Նրան, ուղղակի, հուսահատության չափ զայրացնում էր ֆրանկ իշխանների ու բարոնների կենսակերպը, անբարո, զեխ կյանքով ապրելու, հարստություն զիզելու մոլուցքը, որոնք «իրենց քթից այն կողմ ոչինչ չտեսնելով», պայքարում էին ոչ թե արտաքին թշնամու, այլ՝ միմյանց դեմ: Նա պարզորոշ տեսնում էր, որ մարդկանց մեջ մեծացել է ներքին չարի չափաբաժինը, և որ մարդկային հարաբերությունների, ներքին բախումների ու քաղաքական խաղերի հիմքում ընկած ազահությունը, փառամոլությունն ու նախանձը շատ ավելի ուժեղ խթանիչներ էին նրանց մանր ու նեղմիտ, եսասիրական ու ինքնապաշտական իդեերի իրագործման, քան կիսալուսնի դեմ պայքարելու ու երուսաղեմն ազատագրելու սրբազան նպատակի համար: Բարություն հսթեթիկայով առաջնորդվող լեհ գրողի համար, փաստորեն, խաչակրաց այդ ժամանակաշրջանն էլ իր ապրած XX դարաշրջանի նման չարության մի դարաշրջան էր:

Եվ այն հանգամանքը, որ քրիստոնեությունը թեև արդեն նվաճել էր ամբողջ Եվրոպան, բայց ամենուր առկա էին «հերետիկոսությունն ու հերձվածը», ամենուր պատերազմներ էին ու ջարդեր, ամենուր բոլորը պայքարում էին բոլորի դեմ, թագավորները՝ իշխանների ու բարոնների, բարոնները՝ թագավորի, միմյանց ու եպիսկոպոսների, և ընդհանրապես, քրիստոնյաները ոչ միայն՝ մահմեդականների, այլև՝ քրիստոնյաների դեմ¹³², նրան ստիպում են խորամուխ լինել մարդու և քրիստոնեության էություն մեջ, քանզի մարդ արարածը ոչ միայն մտքի ու գաղափարի, այլև հոգու կորստյան էր մատնվել: «Ո՞վ ենք մենք, մենք՝ քրիստոնյաներս: Ո՞ւ՞մ ենք: Մեծությո՞ւն ենք: Խավարի մեջ լո՞ւյս ենք: Ո՞չ: Ո՞չ: Սարակինոսները գնալով ավելի են հզորանում: Հաղթում են նույնիսկ մեզանից ամենալավերին: Ամեն մի պատերազմ մեր պարտությունն է: Մինչդեռ մենք կանգնել ու սպասում ենք: Սպասում ենք, որ գան ու մեզ ջարդեն»¹³³, ասում է պատրիարքը:

Հեղինակը պատրիարք Պանթալեոնի միջոցով աշխատում է բացահայտել նաև «տեղում կանգնած մարդու» ճշմարտությունը, այսինքն, այն, որ «կանգ առնել» նշանակում է առաջ չգնալ, «կանգ առնել» նշանակում է ետ նահանջել, իսկ տվյալ պարագայում նշա-

¹³² Słui Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 38.

¹³³ Անդ, էջ 25, 39:

նակում է նաև հրաժարվել քրիստոնեական երուսաղեմից, Երուսաղեմի թագավորության մյուս քաղաքներից ու կոմսություններից և ընդհանրապես՝ քրիստոնեական Արևելքից: Նրա գլխում անվերջ այն միտքն է առկայծում, թե ինչպես մարդկանց կրկին ուղղի դեպի երուսաղեմ, և թե ինչպես նրանց վերադարձնի արդեն կորուսված հավատը: Նա քաջ հասկանում էր, որ արդեն անցել էին Տանկերզի ու Գոգֆրիդի ժամանակները, որ նոր դարաշրջան էր սկսվել՝ նոր մարդկանցով ու այլ չափանիշներով: Գնալով, նա առավել էր համոզվում, որ ֆրանկ բարոնները, որոնց համար եվրոպական տիրոջաներն արդեն զրոջ չարժեին, Երուսաղեմի թագավորությունը արդեն չեն պաշտպանի, և որ, եթե նույնիսկ եվրոպայից նոր խաչակիրներ ժամանեն, նրանք նույնպես չեն պաշտպանի, քանզի բարոյական ամենաբարձր արժեքները մնացել էին անցյալում: Եվ քանի որ, ըստ նրա՝ «միակ մարդը, որ հավատարիմ էր մնացել քրիստոնեության վաղեմի իդեալներին, Հայոց Հեթում արքան էր», ապա, արդեն որերորդ անգամ հարց էր տալիս ինքն իրեն՝ «չարժե՞ արդյո՞ք ավելի համարձակ լինել (Երուսաղեմի թագավորության գահի - Բ. Բ.) ընտրության խնդրում: ...Չարժե՞ արդյո՞ք մի նոր մարդու հավատ ընծայել: Բայց ո՞ւմ... եթե ո՛չ Հեթումին»¹³⁴: Հեթում Ա-ի նախընտրության ցանկությունը Դորբաչինսկին պատճառաբանում է ոչ միայն այն հանգամանքով, որ այդ «ազնվաբարո հայ իշխանը՝ հայ արքան էր, որը անցյալի բարոյական ամենաբարձր արժեքների կրողն էր», այլև նա էր, որ «չըջապատող աշխարհը փոխելու ահռելի ցանկություն ուներ»¹³⁵:

Լեհ գրականագետ Ջիզմունդ Լիխնյակը անգրադատնալով Հեթում արքայի կերպարին ընդհանրապես, և նրա որակմանը մասնավորապես, ափսոսանք է հայտնում, որ գրողը չի նշում այն մղիչ ուժը, որը և նրա համար նման ցանկություն ու ձգտման աղբյուր է հանդիսանում¹³⁶: Դիտարկումը առավել քան տեղին է, քանզի Դորբաչինսկին ներկայացնելով հանդերձ Հեթում արքային որպես քաղաքական գործիչ ու դիվանագետ, որպես քրիստոնյա ու որպես մարդ, որպես հայր, որդի ու ամուսին, ելնելով իր իսկ մտարմբռնումից, մի կողմ է թողնում նրա ձգտման համար մղիչ ուժ հանդիսա-

¹³⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 27, 40:
¹³⁵ Zigmund Lichnjak, W kregu wielkiej metafory, "Dziś i jutro", № 38, 1951.
¹³⁶ Անդ:

ցող իրական աղբյուրն ու զրա օբյեկտիվ մեկնաբանումը: Ճիշտ է, գրողն անընդմեջ շեշտում է, որ Հեթումը հայ է, որ, որպես հայ ոչ միայն արտաքինով էր տարբերվում իր շրջապատից, այլև՝ մտածելակերպով, խառնվածքով, բարոյական չափանիշներով ու այլ ազնիվ հատկանիշներով, սակայն նրա ազգասիրությունն ու հայրենանվիրմանը վերաբերող հպանցիկ դիտարկումները տեղ են գտնում միայն ընտանեկան բնութագրումներում, բայց ոչ՝ քաղաքական ու բանակցային գործընթացները և ռազմական գործողությունների լուսաբանումներում: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ հակառակ պարագայում, տրամադժորեն կփոխվեր պատմավեպի հիմնական, առանցքային կոնցեպտը: Այսինքն, Դորբաչինսկու համար առաջնայինը ոչ թե Հեթումի ազգասիրության ու հայրենասիրության, այլ նրա՝ համակրողական մասշտաբով մեծ քաղաքագետ ու մեծ քրիստոնյա լինելու խնդիրն էր: Ու թեև դա բավական ցայտուն է ընդգծված, բայց, չզիտես ինչո՞ւ, գրականագետ Լիխնյակը դժվարացել է այդ հարցադրումն իր ամբողջություն մեջ ընկալել:

Մինչդեռ, եթե իրատեսուրեն նայենք պատմական Հեթում արքային, ապա համաձայնելով հանդերձ Դորբաչինսկու հիմնական մտարմբռնմանը, նկատենք, որ նա որքան էլ նվիրված լիներ մահմեդականության գործունի չեզոքացման, Երուսաղեմի ազատագրման և նույնիսկ մոնղոլներին քրիստոնեացնելու գաղափարների իրագործմանը, այդուամենայնիվ, այդ ամենի առաջմղիչ ուժը, առաջնայինը նրա մտածելակերպում ու գործելակերպում եղել է գերընդգծված ազգաչաչ նպատակների՝ հայկական գրավված հողերի հունվածման, Կիլիկյան Հայաստանի սահմանների պահպանման ու ընդլայնման, պետականության ամրապնդման և արևելահայության վաստային կարգավիճակի վերացման, ծանր հարկերի ու հոգսերի թեթևացման իրականացումը: Իսկ հայրենասիրական այս նպատակները, որ նրա ծրագրերի ու պայքարի անկյունաքարն էր, պայմանավորված՝ նրա ազգային առողջ բանականությամբ ու հոգեկերտվածքով, հենց այն մղիչ ուժն էր, որի լայն մեկնաբանման բացակայությունը ակնհայտ է պատմավեպում, և որի մասին, հավանորեն, ակամա, ակնկալում էր տեղեկանալ լեհ գրականագետը: Այսինքն, Հեթում արքայի նպատակների ատաղձը, անկյունաքարը ազգայինն էր, իսկ պատմավեպում առաջ քաշված վերոհիշյալ երեք հիմնական գաղափարները, որոնց իրականացմամբ և «տարված էր նա», ուղղակիորեն ծառա-

յերով ազգայինին, նրա համար, ուղղակի, վերջինիս ածանցյալներն էին, առանց որոնց հնարավոր չէր հասնել ազգային Մեծ նպատակին: Եվ դա առավել քան հասկանալի է, քանզի մահճեղական դործոնի չեզոքացման հրամայականն արդեն իսկ նշանակում էր, որ վերջիններիս սմբակի կնիքը այլևս չի լինի հայկական հողում, երուսաղեմի ետվերադարձը քրիստոնյաներին, բնականաբար, նշանակում էր քրիստոնեության բնօրրան երուսաղեմում Հայոց պատրիարքության, քրիստոնյա Սիրիայի և ընդհանրապես քրիստոնյա Արևելքի պահպանում, մոնղոլների քրիստոնեացումն էլ՝ առաջին հերթին քրիստոնեական աշխարհի գիմակայությունն էր գերհզոր դարձած մոնղոլ աշխարհակալների:

Այն հանգամանքը, որ Հեթում Ա արքան Մանգու Մեծ խանի հետ դաշնագիր կնքելիս, ոչ միայն իր թագավորությանը՝ Կիլիկյան Հայաստանին ու Արևելյան Հայաստանին առնչվող, այլև առավել պոթել՝ երուսաղեմի ազատագրման ու ընդհանրապես քրիստոնյա Արևելքում մահճեղական ծավալափյուն ալիքը կանգնեցնելու առաջարկներ է ներկայացնում, արդեն իսկ խոսում է Հայոց թագավորի քաղաքական շրջահայացության ու հեռատեսության մասին, քանզի նա քաջ հասկանում էր, որ Մերձավոր Արևելքին ամբողջությամբ տիրելուց հետո, սարակինոսները մխրճվելու էին քրիստոնյա Կիլիկյան Հայաստան ու Բյուզանդիա, ապա և՛ Մեծ Հայք ու Եվրոպայի սիրտը: Այդ վտանգն, ինչ խոսք, տեսնում էին պապականությունն ու Լյուդովիկոս IX-ը, տեսնում էր նաև Բյուզանդիան, որն, ի դեպ, մոնղոլների հետ նույնպես դաշնակցություն էր փնտրում: Համենայն դեպս, իրողություն է, որ վերը հիշատակված պատվիրակները Կարակորումում հանդիպում են հույն պատվիրակներին, իսկ 1265 թ. Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Պալեոլոգոսը իր դուստր Մարիային ամուսնացնում է Հուլավու խանի որդու՝ Աբադա խանի հետ և հույն պատրիարք Էվթեմեոսի ուղեկցությամբ ճանապարհում Պարսկական իլխանություն¹³⁷, ինչ խոսք՝ մոնղոլների հետ դաշնության մեջ մտնելու նպատակով:

Սակայն, ինչպես արդեն ասացինք, վերոհիշյալների մեջ միայն Հեթում Ա արքան էր, որ իրեն անհամար նեղություններ պատճառելով, փորձում է այդ խնդիրը գործնականորեն լուծել: Այլ հարց է, որ Դորբաչինսկու պատմավեպի գաղափարական նպատակադրում-

ներում ու կոնցեպտում Հայոց արքայի ազգաշահ նպատակներն ու ծրագրերն իրենց ամբողջութայն մեջ չէին կարող անդավորվել, քանզի դրանց իրական արտացոլումը որոշակիորեն ճեղք կբացեր պատմավեպի ոչ միայն կաթոլիկ գաղափարախոսության մեջ, այլև, ինչպես ասացինք, գրողի պատմական-աստվածաբանական կոնցեպտում:

Խնդիրն այն է, որ Հեթում Ա-ի պայքարի, և ընդհանրապես նրա ճակատագրի դասավորման որոշակի ուղղվածությունը պատմավեպում, Դորբաչինսկին բխեցնում է եկեղեցու, ինչ խոսք, կաթոլիկ եկեղեցու գաղափարախոսության հանդեպ ունեցած՝ նրա, այսպես ասած, «հավատարմությունից»: Ընդ որում, գրողը ոչ թե ակամայից կամ ինքնաբերաբար չի կարևորում պատմական այն իրողությունը, որ Հեթումը կաթոլիկ չէր, և այն ընդունելու մտադրություն անգամ չունենր, այլ այդ հանգամանքը պայմանավորում է պատմավեպի գաղափարախոսությամբ, ուստի, անհրաժեշտաբար ցուցաբերում է կաթոլիկությունը որպես միակ ու անվերադարձ ճշմարտություն ընդունելու նրա պատրաստակամությունը: Բավական է ասել, որ պատրիարք Պանթալեոնի այն հարցին, թե արդյո՞ք Հայոց թագավորն ուզում է, որպեսզի Հայ եկեղեցին Հռոմեական եկեղեցու «գիրկը վերադառնա», վերջինս «հաստատակամ անկեղծությամբ» պատասխանում է . «Իհարկե», իսկ մոնղոլ զորավար Կիտրուդայի հետ ունեցած զրույցում էլ ասում է. «Հավանորեն միակ ճշմարիտ հավատն այն է, ինչը Հռոմի պապն է ուսուցանում: Ես կուզեի, որ մեր քահանաները ինձ միայն դա ուսուցանեն: Բայց հիմա մենք պատերազմի մեջ ենք»¹³⁸: Հեթումի նման «ցանկության» մեկնաբանման դեպքում, կարող ենք միայն ասել, որ Դորբաչինսկին կամ չի պատկերացրել, որ կաթոլիկության ընդունումը Հայոց թագավորի ու Հայ առաքելական եկեղեցու, կամ նույնն է թե՛ Հայության կողմից, ոչ թե լրիկ աստվածաբանական, դավանաբանական, իսկ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ ծիսա-արարողական խնդիրներում գիջողության գնալու խնդիր էր, այլ՝ քաղաքական խոշոր նշանակություն ունեցող հիմնահարց, քանզի Հայոց պետականակիր, և անգամ հետագա դարերում պետականություն չունեցող ազգի քաղաքական մենտալիտետը, և դրանով իսկ պայմանավորված՝ ռազմավարության հրամայականը որպես գերակայություն՝ բոլոր դարերում էլ եղել

¹³⁷ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 333.

¹³⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 28, 73.

է կրոնադավանականը, և դրանով պայմանավորված՝ քաղաքական բացարձակ անկախության գերնպատակը:

Ուշագրավ է և այն, որ պատմավեպում կաթոլիկ եկեղեցու ուսմունքի հավանական կրող, և նույնիսկ առաքյալ է դառնում ոչ միայն Հայ առաքելական դավանանքի հավատացյալ Հեթում Ա արքան, այլև մոլեռանգ կաթոլիկ է դառնում քրիստոնյա-նեստորական Կիտրուղան, քանզի նաև դրանով էր Դորբաչինսկին ապահովում է կուսակցության այն դաշտը, որի միջոցով նա մտադիր էր իրականացնել իր այս կոնցեպտում առանցքային տեղ գրավող՝ ընդհանրական քրիստոնեության, ասել է թե՛ կաթոլիկության տարածման գաղափարի ջատագովումը: Այլ հարց է, որ լեհ քննադատներից ոմանք, ի գորու չեն եղել տեսնել և ամբողջ խորությամբ ընկալել Դորբաչինսկու այդ կոնցեպտի իմաստային կողմն ու նպատակը, և նույնիսկ՝ տարբերակելու քրիստոնեական դավանանքները: Հակառակ դեպքում, Զոֆիա Ստարովեյսկա-Մորստինովան ձգտելով «պաշտպանել» գրողին, չէր գրի. «Հուսով ենք, որ ոչ ոք Դորբաչինսկուն չի մեղադրի նրա, գուցե և մեծ ու շտապողական էկուսմենիզմի, ինչպես նաև այն թեթևակի լրողվածության համար, որը հեղինակը թույլ է ավել իրեն, հոռուցիկ կաթոլիկներին չտարբարածանելու Հոռուցի հերձված այլ աղանդավորներից, ինչպիսիք էին, օրինակ, նեստորականները: Բայց «Իմաստության բանալու» մեջ այդ պրոբլեմի մասին չէ, որ խոսվում է: Խոսքն այստեղ մահմեդական աշխարհի դեմ քրիստոնեության դիմակայության մասին է: Ուրեմն, հարկավոր է աչքերը փակել այն բանի վրա, որ նեստորական էր նաև հայ թագավոր Հեթումը, և որ պատմավեպի ամենալավ քրիստոնյան Կիտրուղան էր»¹³⁹: Դեռ մի կողմ թողնենք այն հարցը, որ լեհ գրականագետն իրեն ներդրելու չպատճառելով ճշտելու թե ո՞րն է հայության կրոնական դավանանքը, Հեթում Ա արքային նեստորական է համարում (թեև պատմավեպում այդ մասին ակնարկ անդամ չկա, և չէր էլ կարող լինել), իսկ Կիտրուղա գորավարի կերպարն էլ նրան վստահություն չի ներշնչում, քանզի չի ընկալում վերջինիս իսկական քրիստոնյա ներկայացնելու՝ Դորբաչինսկու մտահղացման նպատակը: Խնդիրն իրականում այն է, որ Դորբաչինսկին այդ երկու գլխավոր կերպարների, մասնավորապես,

¹³⁹ Zofia Starowiejska-Morstinowa, Zwyczajstwa i kleski chrześcijańskie, "Tygodnik powszechny", № 32, 12.8., 1951.

Հայոց արքայի օգնությունը է ապահովում է կուսակցության գաղափարի դաշտը, և հենց, Հայոց արքայի օգնությունը էլ՝ իր մտաբերման մեջ առանցքային տեղ գրավող՝ կաթոլիկության տարածման գաղափարի ջատագովման հնարավորությունն ու գյուրությունը: Ընդհատ է, պատմական Կիտրուղան նեստորական էր և ոչ մի առնչություն չուներ բուն կաթոլիկ եկեղեցու հետ, սակայն պատմավեպում նա էլ իր էությունը լիարժեք քրիստոնյա է ներկայացվում, և նույնիսկ ավելին, դառնում է կաթոլիկ եկեղեցու ամենափայլուն գաղափարակիրը: Հեղինակն ընթերցողին համոզող այնպիսի ճշմարտացի կերպար ու համոզիչ պատկերներ է ստեղծում (ինչն առաջին հերթին անում է նաև «կաթոլիկության ձգտող» Հեթումի կերպարի հետ, եթե, իհարկե, ընթերցողը ծանոթ չէ պատմական արքային. այդ մասին կխոսենք ստորև), որ լեհ գրականագետ Զիգմունդ Լիխնյակը գարմացած գրում է, թե՛ Կիտրուղայի այդ նոր հավատը շատ ավելի կրքոտ ու զորեղ էր, քան նրա դիտակցության մեջ ամբացած միջանդառյալ ավանդույթների, սովորույթների և կրոնական էստիկետի ուժը¹⁴⁰: Բայց չէ՞ որ գրողը հենց դրան էր հետամուտ:

Եվ որպեսզի առավել քան հասկանալի լինի թե ինչն է մոնղոլները կարող էին գյուրությունը ընդունել քրիստոնեությունը, և ինչն է Դորբաչինսկին այդ պարագան պատմավեպում օգտագործում, մեկ անգամ ևս ասենք, որ նրանք բավական պարզունակ կրոն ունենին, ի դեմ Կոկո Տենգրիի հանդեպ ունեցած նրանց հավատի: Եվ որքան էլ մեծ ավանդույթներ ունենար այդ կրոնը, Մեծ Մոնղոլիայի ստեղծումից հետո այն չէր կարող արգեն բավարարել միավորված ու քաղաքակրթության պահանջներ ունեցող մարդկանց, մանավանդ որ նրանք նվաճելով տարբեր երկրներ, հանդիպում էին լիարժեք կառուցվածք ունեցող միաժին (մոնոգամ) այնպիսի կրոնների, ինչպիսիք էին բուդայականությունը, քրիստոնեությունը և մահմեդականությունը: Պատահական չէ, որ Արևելյան Մոնղոլիան, որի մեջ էր ընդգրկված Ջինաստանը, ընդունում է բուդայականությունը, իսկ Ոսկե Հորդայի խանությունը՝ մահմեդականությունը: Եվ միայն քրիստոնեությունն էր, որ աշխարհագրական առումով բավական հեռու էր Մոնղոլիայից: Իրա տարածման հավանականությունը վերոհիշյալ երկու կրոնների համեմատ ավելի մեծ էր Մոնղոլիայի մեծ խանին պատկանող Պարսկական իլխանությունում, քանի որ, ինչ-

¹⁴⁰ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory, "Dziś i jutro", № 38, 1951.

պես վերում ասացինք, ոչ միայն նրա շրջապատում նեստորական հավատացյալների թիվն էր մեծ, այլև Մեծ Խանի՝ Պարսկաստանում հենց նստած տեղապահ Խաներն իրենք էին հովանավորում քրիստոնյա բոլոր դավանանքները: Ծիշտ է, նեստորականությունը որպես Ընդհանրական՝ մայր քրիստոնեությունից դատված հերձված, գոյատևելու ու տարածվելու ուժ չունեի, բայց մոնղոլներին հավատափոխելու համար հարկ էր հենց նեստորական մոնղոլների վրա հենվել, որոնք, ինչպես ասացինք, վերին խավի մեջ էին մտնում, և ապա, հարկ էր, որ վերջիններս վերագառնային քրիստոնեության արմատներին, կամ նույնն է թե՛ պաշտոնապես ընդունեին քրիստոնեությունը: Սակայն, ինչպես արդեն պարզաբանեցինք, քրիստոնյաների և մոնղոլների հարաբերություններն ի սկզբանե է անզիջող անըմբռնողականության դատապարտվում, քանզի քրիստոնյաների հանդեպ մոնղոլների՝ աշխարհի այդ նոր տերերի ունեցած հետաքրքրությունը զիջելով հանդերձ քաղաքականին, առաջին հերթին մեծարում էր սկիսկալում: Քրիստոնյա Եվրոպան էլ թեև չահագրգռված էր կրոնական իրենց օրբիտայում նրանց ընդգրկել, սակայն՝ միմիայն իրենց անվերապահորեն ենթարկելու պայմանով: Ընդ որում, ինչպես իր հողվածներից մեկում Դորբաչինսկին է գրում, «փոխադարձ հետաքրքրությունը կարող էր իրավիճակը կարգավորել հատկապես այն դեպքում, երբ այդ հետաքրքրությունը ուղեկցվեր դեպի Պարսկաստան, Սիրիա և Եգիպտոս՝ Հուլավու Խանի արշավանքին: Դա մի ֆանտաստիկ արշավանք էր, որը կազմակերպվել էր Հայաստանի Հեթում թագավորի ճկուն քաղաքականությունից շնորհիվ, արշավանք, որը կարելի է անվանել «խաչակրաց արշավանք»: Դրա արդյունքը աշխարհի ճակատագրի համար կարող էր անսպասելի լինել»¹⁴¹:

Դորբաչինսկու համար մտահոգիչը վերահիշյալ հիմնախնդրում այն էր, որ եկեղեցու առջև բացվել էր մոնղոլական աշխարհի վրա իր ազդեցությունը տարածելու ապշեցուցիչ հնարավորություն, և այդ հնարավորությունը բաց է թողնվում¹⁴²: Քրիստոնեության փրկության՝ պատմապես հիմնական կոնցեպտին երկրորդում է հենց այս մտաբանումը, ըստ որի՝ եվրոպական քաղաքակրթությունը շատ

ժողովուրդների, այդ թվում նաև «գուենավոր» ժողովուրդների է դուրս թողնում քրիստոնեությունից, զբանով իսկ՝ մեծ ու անգառնալի վնասներ պատճառում ինչպես քրիստոնեական եկեղեցուն, այնպես էլ աշխարհի վերաբաժանման զարգացումներին¹⁴³:

Մինչդեռ, քրիստոնեությունը, որ ունիվերսալ կրոն է համարվում ու իր էությունը ո՛չ ազգերի, և ո՛չ էլ մաշկի գույնի միջև խտրականություն էի դնում, ինչպես ցույց է տալիս վերջինիս անցած պատմական ուղին, ի սկզբանե չափից ավելի կապված լինելով եվրոպական քաղաքակրթությանը՝ միայն դեպի Արևմուտք ուղղված իր ջանքերով ուղղակիորեն է բացառել քրիստոնեական ուսմունքի այդ կանխադրույթը՝ ոչ պիտանի համարելով մյուս, ոչ քաղաքակիրթ ու գուենավոր ժողովուրդների թեկնածությունը: Ըստ Դորբաչինսկու՝ այն, ինչ, այն ժամանակ էր կատարվում, բավական ցցուն կատարվում է նաև մեր դարաշրջանում: Այդ միտքը նա արտահայտում է նաև իր հետևյալ խոսքում. «Եթե մի քանի տասնյակ հազար մարդ ցանկացավ կարգալ իմ «Իմաստության բանալի»-ն, նշանակում է ոչ այլ բան, քան այն իրողությունը, որ Լեհաստանում մի քանի տասնյակ հազար մարդ ինձ հետ միասին գիտակցում է, որ քրիստոնեությունը ազգային, ռասայական, քաղաքացիական կամ մշակութային սահմաններ չի ճանաչում, ուստի, պետք է տարածում գտնի բոլոր այնտեղ, ուր մարդն է ապրում, և մասնավորապես, այնտեղ, ուր ապրում է տանջված, խռովված, հետապնդվող մարդը, և եթե այն տեղ չի հասնում, նշանակում է՝ խոտորված ճանապարհով է գնում»¹⁴⁴:

Ի դեպ, այս հանգամանքը ևս նկատի ունեն լեհ գիտական շրջանակները, երբ այս պատմապես առավել քան արդիական են համարում: Դորբաչինսկին քննադատելով Կաթոլիկ եկեղեցու վարած քաղաքականության այս բացահայտ ուղղվածությունը, անվերջ այն հարցն է բարձրացնում, թե ինչ արեցին մարդիկ քրիստոնեության հետ, այն քրիստոնեության հետ, որի պատվիրանների իմաստը աշխարհում սեր, բարություն, եղբայրություն տարածելն է. նրանք «Աստվածաշունչը պատնեցեցին հոստորությունը»¹⁴⁵ և վերջինիս գործելու շրջանակները սահմանափակեցին միայն մեկ ռասայի ու

¹⁴¹ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, "Tygodnik powszechny", № 275, 1950.

¹⁴² Aleksandr Rogalski, Dobraczyński (Sylwetki współczesnych pisarzy), W-wa, 1969, str. 25.

¹⁴³ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 9.

¹⁴⁴ Sł'u Aleksandr Rogalski, Dobraczyński..., str. 25.

¹⁴⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 257.

մաշկի մեկ գույն ունեցող մարդկանցով, և արդյունքում՝ ի զորու չեղան տեսնելու իրենց եղբայրներին: Եվ այն հանգամանքը, որ այսօր էլ «միջակ կաթոլիկի» մտածողության մեջ դեռևս կենդանի է «կեղտոտ, հոտած, հեթանոս թաթարները» դեմ պայքարող եվրոպացի «բարեգործ ասպետի միրածը»¹⁴⁶, և ընդհանրապես գունավոր ժողովուրդների հանդեպ ցուցաբերվող արհամարհանքն ու դաժանությունը, որը պատիվ էի բերում քրիստոնեական քաղաքակրթությանը, Դորբաչինսկին որպես մեղադրանք՝ նետում է իրենց քրիստոնյա ու քաղաքակրթիկ համարող արևմտաեվրոպացիների երեսին: Եվ այդ միտքը, նա ընթերցողին տեղ է հասցնում ոչ միայն եվրոպացի բարոնների ու Հեթում արքայի՝ իրարից տարբեր՝ ընդունելի, իսկ երկրորդի դեպքում՝ ոչ ընդունելի պահվածքների ընդգծմամբ, այլև զորավար Կիտրուզայի համապատասխան ընկալման միջոցով: Եթե խաչակիր ասպետները, մասնավորապես Անտիոքի իշխան Բոհեմունդը VI Գեղեցիկը և Սիդոնի իշխան Յուլիան Գարնիերը տհաճությունից ծառա էին լինում մոնղոլների հետ ունեցած իրենց անմիջական ամեն մի շփման ժամանակ, և զա չէին էլ թաքցնում մոնղոլներից, ապա Հեթում արքան, որին հեղինակը ամենավերջում պացի, ամենաքաղաքակրթ ու բարեկիրթ այրն է համարում, ոչ միայն Բաթու խանի (Սարայում.), Մանգու Մեծ խանի (Կարակորումում), քիչ ավելի ուշ՝ Հուլավու խանի (Պարսկական իլխանությունում), այլև զորավար Կիտրուզայի հետ ունեցած իր բազմաթիվ շփումների ժամանակ հանուն մեծ նպատակի իրագործման, գիվանադիտորեն ու բարեկիրթորեն, զուսպ ու անտրտուն զիմանում է ֆիզիկական մեծ տհաճություն պատճառող մոնղոլական յուրատիպ ծանր միջնորոտին: Դորբաչինսկին էի զլանում ամեն անգամ նկարագրել, թե մոնղոլ խաների յուրտերում գանվելով, Հեթումին ինչպիսի ինքնատիրապետում էր պետք, որպեսզի զիմանար սիրտ խառնելու չափ գարշահոտությունը, ինչպիսի ուժ էր պետք, որպեսզի չուշաթափվեր նրանց հազուսաններից անգամ բուրող այծի ու ոչխարի ճարպի, չորացած արյան ու կծու կուլմիսի միախառնված՝ սառապալից անզուր հոտերին: Ընդ որում, նրան հատկապես խելագարություն էր հասցնում նաև մոնղոլ խաների յուրատիպ պահվածքը, երբ իրեն ընդունելով, նրանք սկզբում չափից դուրս երկար լուռություն պահպանելով, այդ ճնշիչ լուռության մեջ, իրենց նեղ,

¹⁴⁶ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości. (Նրապարակցի կողմից) էջ 10:

կույների տակից բիբն անգամ չերեացող նեղ աչքերը սեևեելով իր վրա՝ երկար ուսուցանասիրում էին գննող ու խորաթափանց հայացքով: Մոնղոլներն, ինչ խոսք, տեսնում ու զգում էին իրենց հանդեպ ֆրանկների ունեցած անբարյացակամ վերաբերմունքը: Նրանք թեև քաղաքակրթված չէին, բայց բավական նրբազգաց, նրբանկատ ու խորաթափանց էին: Կիտրուզա զորավարը, որ աչքի էր ընկնում իր ճկուն մտքով ու նուրբ հոգով, ճակատամարտի դադարի ժամանակ զրուցելով Հեթում արքայի կրտսեր որդու՝ Թորոսի հետ, ահա թե ինչ է ասում այդ կապակցությամբ. «Գիտեմ, որ դուք, արևմտյան ասպետներդ, սիրում եք ձեր ճանապարհները, քաղաքները, դղյակները, մշակված դաշտերը, և չեք սիրում տափաստանները: Բայց հարկավոր է տափաստանները ճանաչել, որպեսզի այն սիրես: Ձեզ համար մոնղոլները գարշահոտ կապաներ հազած վայրենի մարդիկ են: Օ՛հ, միայն չասես, թե դա այդպես չէ: Ես գիտեմ...: Բայց, ինչ արած, այդպիսին ենք մենք, այդպիսին է Տենգրին ցանկացել մեզ ստեղծել: Չինացիներին դուք բարբարոս եք համարում: Այսպիսին է աշխարհը: Հարկավոր է այն ճանաչել ու սիրել, որպեսզի կարողանաս նրա համար ինչ-որ բան անել: Գնանք ինձ հետ: Դուք, ամենանախ համար ինչ-որ բան անել: Որովհետև ձեր փոխարեն գալիս են այնպիսիք, որոնք խաբում են Հիսուսին: Մեզ են վաճառում աղեղներ, սրեր, զինի, սաթ ու մետաքս, բայց զողանում են մեր թախիծը: Հասկանում ե՞ս, չոգուն: Մեր թախիծը...»¹⁴⁷:

Դորբաչինսկին ինչպես վերոհիշյալով, այնպես էլ բազմաթիվ այլ օրինակներով ձգտում է ցույց տալ, որ ո՛չ կաթոլիկ եկեղեցուն, և ո՛չ էլ, մասնավորապես, կաթոլիկներին, չէին հետաքրքրում կաթոլիկության սահմանից այն կողմ ապրող, այլ կենսակերպ, մտածողություն ու աշխարհայացք ունեցող մարդիկ, չէր հետաքրքրում նաև այն, թե այդ քաղաքակրթության մեջ որն էր նրանց «ճշմարտությունը»: Նա Կիտրուզա զորավարի օրինակով փորձում է նաև ցույց տալ, որ նեստորականությունից մինչև մայր քրիստոնեություն ընդամենը մեկ քայլ էր, որ քրիստոնյաների հետ ունեցած շփումներն անգամ բավարար էին, որպեսզի մոնղոլական վերնախավը քրիստոնեություն ընդուներ, որն էլ, ինքնատիրապետ, նշանակում էր մոնղոլների քրիստոնեացում, քանզի Մեծ Մոնղոլիան ռազմական կայսրություն էր, իսկ նրանց ռազմական հիասթափում

¹⁴⁷ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości str. 308.

ինստիտուտն էլ իր ընտիր կառուցվածքով, աներևակայելի կարգ ու կանոնով, զինվորների անսահման նվիրվածությամբ, հավատարմությամբ ու անբարբառ հնազանդությամբ արդեն իսկ՝ զրա երաշխիքն էր: Ի տարբերություն Կիտրուզային արհամարհանքով նայող քրիստոնյա ֆրանկների, մոնղոլ զորավարը հանուն իր նոր հավատի՝ պայքարելով մահամեղական լայնածավալ բռնագավթման դեմ, քրիստոնյա ազնիվ մարդու պարտականությունների կատարման քննությունն, իրոք, հանձնում է: Քրիստոնյայի նրա կերպարը առավել է կենդանանում ու ճշմարտացի դառնում, երբ Դոբրաչինսկին նրան պատկերում է նազարեթում, խրճիթի կալե հատակին խաչվածի նման պառկած՝ Քրիստոսի անտեսանելի ոտնահետքը համբուրելիս¹⁴⁸: Կարծես, զրանով հեղինակն ուզում է ընդգծել, որ մոնղոլ զորավարը ֆրանկ քրիստոնյայից էլ քրիստոնյա էր: Ավելին, հեղինակը պատմավեպում հեակողականորեն ցույց է տալիս, որ մոնղոլներն այդ պատերազմում առավել էին խաչակիրներ, քան իրենց վայելքների ետևից ընկած, իրենց նպատակային պարտականությունները մոռացած, բարոյազուրկ ու այլասերված եվրոպացի իշխաններն ու բարոնները, որոնք ընդհանրապես են հրաժարվում այդ վճռական պատերազմին մասնակցել:

Խաչակրաց արշավանքների տիուր իրողությունը Դոբրաչինսկու համար գլխավոր հիմնախնդրի առաջաշուրջից բացի, առիթ է հանդիսանում ոչ միայն քաղաքակրթական, այլև բարոյական, կրոնական ու աստվածաբանական խնդիրների լուսարանման համար: Այսինքն, այդ խնդիրներին նա անդրադառնում է ոչ թե ուսուցողական ընդհանուր բարոյախոսությունում, այլ անհատական օրինակների օգնությամբ, իր հերոսներից յուրաքանչյուրի գործունեությունում, մտորումների ու խոհերի, բանավեճերի ու ներքին կոնֆլիկտների պայքարի լուսարանմամբ: Նրա հերոսները, լինեն թագավոր թե իշխան, հոգեկորական թե ասպետ, որոնք պատմական իրադարձությունների դասավորմամբ թեև հայտնվում են անսովոր իրավիճակներում, այդուամենայնիվ, սովորական մարդիկ են, իրենց արժանիքներով ու թերություններով: Նույնիսկ, երբ նրանք տարված են մեծ իդեալներով, և զոհաբերությունների գնով մեծ նպատակների են ձգտում, Դոբրաչինսկին նրանց չի իդեալականացնում, չի առասպելականացնում ու խորհրդանիշ չի դարձնում: Նա ցու-

ցադրում է և՛ նրանց կողմից թույլ տրված սխալները, և թե՛ ցուցաբերած թուլությունները: Հեղինակի, մեղմ ասած, համակրանքը չվայելող հերոսները ևս մերկապարանոց չեն ներկայացվում: Նա ոչ թե ուղղակիորեն խոսում կամ ակնարկում է նրանց արատների, էությունից բխող չարի ու նախանձի, եսասիրության ու անտարբերության, գոռոզության ու ազահության, բխմատության ու քաղաքական-տնտեսական կարճատեսության մասին, այլ այդ ամենը ցուցադրում է գործողության մեջ, և իհարկե, ի ցույց դնում այդ ամենի ու նրանց գործած արարքների հետևանքները: Միով բանիվ, նա բարձրացնում է ընդհանրացված այն հիմնախնդիրը, թե անհատն իր ապրած դարաշրջանում որքանով է կատարել բանական մարդու, անհատի իր առաքելությունը իր իսկ հասարակության ու ազգասերունդների նկատմամբ, որքանով է հարստացրել մարդկության հանրությունը կայուն արժեքներով ու իր փորձառությունում:

Բայց նա բարձրացնում է նաև այն խնդիրը, թե առաքելություն կոչվածը արդյո՞ք կարող է միահյուսված հանդես գալ մարդկային էությունից բխող սխալների ու թուլությունների հետ միաժամանակ¹⁴⁹: Նրա համար հարցի հարց է և այն խնդիրը, թե պատմության շրջապատությունում ինչպիսի դեր է խաղում մարդը, և ինչպիսին՝ Աստված: Դոբրաչինսկու այս մտաբանումները տրված՝ լեհ գրականագետ Ջոֆիա Ստարովեյսկա-Մորչտինովայի մեկնաբանությունում՝ «Թե հավատանք, որ շրջապատումն այդ կատարվում է ըստ Աստծո ծրագրավորման, ապա ինչպես պետք է հասկանալ մարդկանց կողմից թույլ տրված սխալներն ու գործած մեղքերը, որոնք, այդուամենայնիվ, չեն խանգարում պատմության ծրագրավորված ընթացքին¹⁵⁰: Ժիշտ է, պատմությունը լի է մարդկային չար գործերով, մարդկանց կողմից թույլ տրված ճակատագրական, ինչպես նաև մեծ ու փոքր սխալներով, սակայն Դոբրաչինսկին հավատում է, որ ո՛չ մարդը, և ո՛չ էլ գործերի ընթացքը ինքնահոսի մասնավոր չեն, և որ դրանք գտնվում են Աստծո ձեռքին, որ բարությունը Աստծուն սիրողներին ամեն ինչում օգնում է, նույնիսկ՝ «մեղքեր գործելու դեպքում»: Այսինքն, լեհ գրողը գտնում է, որ մարդիկ սխալվելու իրավունք ունեն, բայց սխալներ թույլ տալով հանդերձ, նրանք, այդուամենայնիվ, պետք է Աստծո գաղափարակիրները լինեն: Չա-

¹⁴⁹ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory, str. 1, 8.

¹⁵⁰ Zofia Starowiejska-Morstinowa, Եղված աշխարհայայտում:

¹⁴⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t. 244:

րի ու բարու, մեղքի ու առաքինության խնդիրներն իր հերոսների բանավեճերի միջոցով արծարծելիս, Դորբաչինսկին այսպիսի հարցադրում է անում. «Շատերը նրանցից, ովքեր կարդացել են սք. Ավգուստինոսին, հասկացել են միայն այնքանը, որ գոյություն ունի երկու թագավորություն՝ Աստվածային և երկրային: Առաջինը սուրբ է, երկրորդը՝ մեղսալից, ուրեմն, գրանց միջև պետք է որ դուռը փակ լինի յոթ փականքով, կամ էլ՝ իմաստության բանալիով, որի մասին խոսվում է Աստվածաշնչում: Մինչդեռ, դա այդպես չէ, և սք. եպիսկոպոսն էլ այդպես չի գրել: Այդ երկու թագավորությունները միախառնված են, և մենք չէ, որ պետք է տարանջատենք այն, ինչն Աստված չի տարանջատել...»¹⁵¹:

Դորբաչինսկին, ինչպես ինքն է խոստովանել, միշտ էլ սիրել է այլաբանությունը, և Աստծո գործերին անզրադառնալով ու անզամ այլաբանորեն ներկայացնելով, տվյալ դեպքում էլ է ձգտում թափանցել իրեն ու ընդհանրապես մարդկանց հուզող աստվածաբանական խնդիրների խորքերը, և այդ ամենն անում է այնքան պարզ, հասանելի ու բնական, առանց հարմարեցնելու ու արհեստականության, որ չնորհիվ կրոնական իր խորն ու անկեղծ ապրումների, հասնում է Աստվածային ճշմարտության բացահայտման բարձր գեղարվեստականության: Ինչպես վերը հիշատակված լեհ գրականագետն է գրում. «Երկնային ու երկրային թագավորությունների փակ դռան իմաստության բանալու» օբյեկտիվ իմաստն այստեղ չարի ու բարու, մեղքի ու սրբության միահյուսված կորագծի՝ մարդկային ճակատագրի ոչ թե փակ, այլ բաց օղակի դադափարի պատկերավոր ցուցադրումն է: Այսինքն՝ այն դադափարի, որ աշխարհը այնքան էլ չար չէ, որ՝ երբ մարդը չար է, և քրիստոնյաներն էլ տանջանքների են ենթարկվում, դեռևս ամեն ինչ չէ, որ կորած է, և որ՝ Աստծո ամեն մի գործ իր վրա է կրում Նրա բարի կամքի կնիքը¹⁵²: Ուշագրավը, սակայն, այն է, որի մասին, ի դեպ, գրականագետը չի նշում, գուցե և չի նկատում, որ Աստվածաշնչից եկող իմաստության բանալու այդ հասկացությունը Դորբաչինսկին պատմավեպում երկակի իմաստով ու կշռով է օգտագործում: Այսինքն, աստվածաբանական վերոնշյալ դադափարից բացի, իմաստության բանալին Հեթում արքայի ձեռքում դանդաղ այն բանալին

¹⁵¹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 198.

¹⁵² Աղ. Լջ 46, 56:

է, որով նա ձգտում է բացել նաև, իրոք, արդեն յոթը փականքի տակ հայտնված գուտ երկրային, քրիստոնեական ու մահմեդական աշխարհների հակամարտության դուռը: Ամեն դեպքում, ըստ լեհ գրողի՝ Հեթում արքան էր այն փարոսը, որը պետք է ուղորդեր քրիստոնյա աշխարհի հասարակությանը, նա էր, որ իր մեջ խտացնում էր ճշմարտացի այն գաղափարներն ու փորձում դրանք իրագործել, որոնք և ընկած են պատմավեպի պատմական ու կրոնաստվածաբանական մտալմբռնումների հիմքում:

Բայց, Հեթում արքան, որը հումանիստական գաղափարների ու բարոյականության բարձր արժեքների ու քրիստոնեական անաղարտ ոգու կրողն է, ըստ Դորբաչինսկու նոթատետրի գրառման գուցե նույնպես սխալ է թույլ տալիս, որն, ինչպես պատմավեպում ենք արդեն տեսնում՝ դառնում է միայն եվրոպացի խաչակիրների ընկալումը: Բուն պատմավեպում գրողը ջանք չի խնայում արդարացնելու «այդ սխալը»՝ Հեթումի կողմից այդ չափից ավելի համարձակ համարվող՝ մոնղոլներին օգնության կանչելու քայլը, և դա բացատրում է այն արդարացնող ու մեղմացնող հանգամանքով, որ Հայոց արքան դրան գնում է հանուն իր երկրի, հանուն Երուսաղեմի ազատագրման, հանուն Մերձավոր Արևելքում ավելի քան 150 տարի արդեն գոյատևող քրիստոնեական պետությունների հետագա գոյատևման, և ընդհանրապես՝ քրիստոնեական Եվրոպայի փրկության: Դորբաչինսկին կարմիր թելի նման պատմավեպում անվերջ այն միտքն է առաջ քաշում ու փաստացի ցույց է տալիս, որ միայն Հեթումն է այդ համարձակ քայլի ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունը վերցնում իր ուսերին այն դեպքում, երբ ո՛չ Հռոմի իրար հաջորդող պապերը, և ո՛չ էլ սք. Լյուդովիկոս IX-ը, թեև մոնղոլական ուժի օգտագործման բազմիցս փորձեր են անում, այդուամենայնիվ, իրենց կեղծ պատվազգացությունը, մեծամտությունն ու փառամոլությունը, ինչպես նաև՝ մնացյալ գործերը, մեծ նպատակին զոհարելելու քաջությունն ու հաստատակամությունն չեն ունենում: Նրանք իրենց եսասեր փոքրոգությունը, նույնիսկ ի շահ Երուսաղեմի, և ի շահ իրենց նորաստեղծ քրիստոնյա երկրների ու՝ իրենց հավատի՝ Հայոց արքայի թիկունքին չեն կանգնում:

Հեթումի կողքին ու թիկունքին չեն կանգնում նաև մահմեդական աշխարհի հետ դարուկես շարունակ հակամարտության ու պատերազմների մեջ գտնվող Երուսաղեմի թագավորության ու

խաչակիրների մյուս կոմսությունների կաթոլիկ հոգևոր դասը, իշխաններն ու բարոնները, Տաճարական ու Հիվանդախնամ ուխտերի ասպետները, որոնք պետք է որ խաչի իսկական առաքյալները լինեին, քանզի հենց նրանք էին, որ Երուսաղեմը փրկելու համար սուր ճոճելով ոտք էին դրել այդ հողի վրա, նրանք էին, որ քրիստոնեությունը անվերապահորեն դիտարկելով որպես «իրենց բացարձակ իրավունքը», իշխում էին աշխարհիկ ու հոգևոր բոլոր գործերին, ուզում էին իշխել նաև բոլոր դավանանքներին ու մեծամտորեն դատավոր կանգնել այլոց կողմից թույլ տրված բոլոր սխալներին: Դորբաչիսկին քաջ գիտակցում էր, որ նրանք պետք է Հեթումի թիկունքին կանգնեին նաև այն բանի համար, որ դեռևս իմաստուն քաղաքագետ Լեոն Բ արքայի գահակալության ժամանակներից սկսած, Կիլիկիո Հայկական պետությունը, չնայած երկու եկեղեցիների միջև եղած առկա խնդիրներին, ոչ միայն կայուն հարաբերություններ էր հաստատել պապականության հետ, այլև բարեկամական կապեր էր ստեղծել Հիվանդախնամների հետ՝ դեռևս 1149-ից նրանց նվիրելով որոշ տարածքներ ու բերդեր՝ իր երկրի արևմտյան սահմաններում ռազմական ամրացված գոտի ստեղծելու նպատակով, և նույն նպատակով էլ բերդեր էր նվիրել Անտիոքին՝ Սիրիայի սահմանամերձ գոտին ամրապնդելու համար: Ինքստինբյուրյան հասկանալի է, որ այդ ամենն արվում էր վերջիններիս հետ համագործակցության ակնկալիքով՝ մահմեդական ալիքի դեմ միասնից դիմակայելու նպատակով:

Հենց եվրոպացի այդ խաչակիրներն էլ, որ Կիլիկյան Հայաստանի ու Սիրիա-պաղեստինյան տարածքներում, մասնավորապես, քաղաքներում ոչ միայն հարստացել ու հզորացել, այլև արևելյան նուրբ ու բարձր մշակույթի ու կենցաղային կուլտուրայի¹⁵³ անմիջական ազդեցությունը ինչ-որ չափով հզղվել ու ինքնություն էին

¹⁵³ Խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանում Արևմուտքի և Արևելքի միջև կապերը դատարկվում և արմատանում են, որպեսզի եվրոպական արքայի սերունդները, իշխանական ու ֆեոդալական արևելք ծանոթանան ու իրենց կենցաղի մեջ ներառեն արևելյան մկրաթսե նուրբ ու պերճ հագուստներ, շքեղ ու հարուստ կահ-կարասի, գորգեր, հախճապակե, արձաթ սպասեր, ոսկե գարդեր, երրահամ ու պետրոլեոլեոլե ու աղաղներ: Ասպետները էլ դուրս գալով եվրոպական իրենց ստան ու անհրապույտ ամրոցներից ու օթևաններից, և իրենց հնարավորությունների սահմաններում օգտվելով այդ ամենից, այլևս չէին ուզում հրաժարվել այդ նոր ու հաճելի կենսակերպից: Ի դեպ, բաղեկրն ու վրաք ջուրը նույնպես խաչակիրների միջոցով է Մերձավոր Արևելքից Եվրոպա մուտք գործում: Մինչ այդ, նույնիսկ արքայի սերունդում զգևարներն առանց լվանալու հագնում էին մինչև մաշվելը, որից հետո նորն էին կարում:

ձեռք բերել, իրենց մեծ մեղքերն ու ահռելի սխալները չտեսնելով, պատմավիպում դատավոր են դառնում հնամյա բարձր մշակույթի, քաղաքային մեծ կուլտուրա ու բարոյական բարձր արժեքներ ունեցող Հայոց ազգի և Կիլիկյան հարուստ թագավորության արքա Հեթում Ա-ին, և փուչ մեծամտությամբ ու արհամարհանքով փորձում նրան ստորացնել:

Բավական է ասել, որ քաղաքական ու պատերազմական իրադրություն ամբողջ լրջությունը չգիտակցող խաչակիրները, մասնավորապես, թեթևամիտ մի խումբ ասպետներ՝ Յուլիան դը Գարնիերի գլխավորությամբ, երբ որպես զվարճանք, «փորձելի արշավանք» են կազմակերպում ու մտնելով խանի հպատակության տակ գտնվող Հոմս քաղաք, սպանում են Կիտրուզայի միակ որդուն՝ Սենանգին, իսկ անմիջիցառ մոնղոլ զորավարն էլ վրեժառության իրենց սովորությունների համաձայն՝ արի է մատնում Յուլիանին պատկանող Սիդոն քաղաքը, Հեթում արքան Աքքայում խաչակիրների վերնախավի հետ այդ հարցը քննարկելիս, բնականաբար, այդ ցավալի դիպվածի, ինչպես նաև արդեն հրի մատնված քաղաքը խաչակիրների կողմից թալանի ենթարկելու համար մեղադրում է վերջիններս, ասլա նրանցից լսում է արհամարհական «արմենչիկ», «մոնղոլների ծանու» բացականչություններով համեմված հետևյալ պատասխանը. «Մենք, Ֆրանկ ասպետներս, դնահատում ենք հայ ասպետներին, որպես համարյա մեզ հավասարի, չնայած Եվրոպայից ժամանող մարդկանց դա շատ տարօրինակ է թվում: Բայց այսօրվա քո պահվածքը ստիպում է մեզ՝ քեզ հիշեցնել, որ նույնիսկ թագավոր լինելով, դու մերոնցից չես: Դու ձեռնարկումներն արդեն իսկ դրա վկայությունն են: Դու այդ թագավորներին այստեղ բերեցիր առանց որևէ մեկիս հետ խորհուրդ անելու: ... Դու քանդեցիր քրիստոնեական մեր վաղեմի ավանդույթները: Հեթանոսների դեմ մենք միշտ էլ միավորված ենք եղել»¹⁵⁴: Ճիշտ է, Հեթում արքան կրկին համոզվում է, որ իրեն չըջապատում են «դատարկ, ստոր ու մեծամիտ, մարագմի ու լճացման մեջ խրված» այնպիսի մարդիկ, որոնք քրիստոնեություն մեջ միայն օգուտին ու հաճելիին էին հետամուտ, մեկ անգամ ևս տեսնում ու համոզվում է, որ վերջիններս ոչ միայն չէին կարող հաղթահարել իրենց մեջ բուն դրած ատելությունն ու հակակրանքը, անբարյացակամությունն ու անհանդուրժողականությունը, և

¹⁵⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, 1g 211:

որ ինքը գործ ունի մարդկային այն տեսակի հետ, որոնք ընդհանրապես հոգևոր արժեքներ չունեն, կամ ավելի ճիշտ՝ հոգևոր առումով բացարձակապես սնանկ են: Ավելին, նա թեև հասկանում է նաև, որ վերջիններս ի զորու չեն բարին չարից զատել ու ստեղծված հանգամանքներում ընտրել չարիքի փոքրագույնը, և այդուամենայնիվ, մեկ անգամ ևս փորձում է քաղաքական սթափ ու առողջ մտածելակերպ չունեցող, իրավիճակը իրատեսորեն չզննհատող այդ մարդկանց բացատրել ու զուլշացնել, թե այդ մեծ «չանսը» բաց թողնելու դեպքում ինչ էին կորցնելու թե՛ իրենք անձամբ, և թե՛ քրիստոնեական եվրոպան, քրիստոնեական աշխարհն ընդհանրապես: «Եթե դուք, իրոք, միասնական լինեիք, ապա սարակինոսները ձեզ չէին ջախջախի Հաթիմի մատուցյններում ու երեք անգամ երուսաղեմը ձեզանից չէին խլի: Դուք հիմա նստած կլինեիք Կահիրեում և ոչ թե Աքքայում: Դա ճիշտ է, որ ասել եմ, թե՛ թաթարների հետ պետք է խաղաղության մեջ լինեք: Մեզ հարկավոր է խաղաղություն թաթարների և պատերազմ՝ եգիպտոսի հետ: Միայն այդ դեպքում քրիստոնյաները կկարողանան Երուսաղեմ, Բեթղեհեմ, գուցե և Դամիաս վերադառնալ... Բայց եթե պատերազմ սկսեք Կիտրուղայի դեմ, ապա այդ ամենի փոխարեն կունենաք Աքքայի, Բեյրութի, Յաֆայի ավերակները... Դա ձեզ ե՛ս եմ ասում, ե՛ս, Արմենչիկս»¹⁵⁵, - նետում է նրանց երեսին բարկությունից շառագունած Հայոց արքան հեզնանքով, բայց և հպարտությամբ շեշտադրելով «Արմենչիկ» բառը: Եվ երբ Իրելինացին ի պաշտպանություն իրենց՝ բարոնների, ասում է, որ «այդ հողում գոյություն ունի միայն մեկ իրավունք՝ Քրիստոսի իրավունքը»¹⁵⁶, արքան զայրությունից «պայթում» է՝ նման ստախոսության ու երեսպաշտության համար, գտնելով, որ «դա, ուղղակի զավեշտ է»: «Քրիստոսին վահան զարձրած թաքնվում եք Նրա ետևում: Քրիստոսի իրավունք, Քրիստոսի Գերեզման, Քրիստոսի ասպետներ...: Քրիստոսի իրավունք չի կարող լինել այնտեղ, որտեղ առաջին հերթին մարդկային զանվությունն է բացակայում: Քրիստոսը ձեզ պետք է, որպեսզի Նրանով պատնեշվեք: Բայց Նրա գործերը ձեզ չեն հետաքրքրում: Քրիստոսին կվաճառեք նույնիսկ երեսուն լիննով»¹⁵⁷: Եվ իրոք, ի սկզբանե

¹⁵⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 211:

¹⁵⁶ Անդ, էջ 212:

¹⁵⁷ Անդ, էջ 210-211:

երկու կուսակցությունների բաժանված, իրենց մեծ նպատակը մոռացած խաչակիր բարոնները հարկ եղած դեպքում, այսինքն, իրենց շահերից ելնելով, վաճառվում էին մահամեղականներին, միայն թե այդ պահին չկորցնեին իրենց դիրքն ու հարստությունը: Իսկ թե իրենց իսկ կարճատեսություն, անհող ու սին ինքնավատահություն հասանքով հենց իրենց ու իրենց հարստության հետ հետագայում ինչ կարող էր տեղի ունենալ, նրանք արդեն ի զորու չէին հասկանալ: Եվ դա արվում էր ավելի քան երկու հարյուր տարի շարունակ, և այն էլ՝ բացահայտ, բոլորի աչքի առջև: Բավական է հիշել, որ երբ Լյուդովիկոս IX-ը պապից խնդրում է եգիպտոսի դեմ ուղղված VII արշավանքի կազմակերպման համաձայնություն, Տորոնտոյի իշխան ու Իտալիայի կառավարիչ Մանֆրեդը՝ Գերմանիայի կայսեր ոչ ամուսնական կապից ծնված որդին, այդ մասին անմիջապես տեղեկացնում է եգիպտացիներին: Խոսույն են և այն իրողությունները, որ Տաճարական ուխտի ասպետները դաշինք են կնքում Սիրիայի սուլթան Իսմայիլ Դամասկոսցու, Հիվանդախնամ ուխտի ասպետները՝ Եգիպտոսի սուլթանի հետ, իսկ Սիրիայի քրիստոնյաներն էլ անընդմեջ էին ֆրանկների ռազմական գաղտնիքները սարակինոսներին «վաճառում»: Ավելացնենք և այն, որ Աքքայից Լյուդովիկոս IX-ի հեռանալուց հետո, Երուսաղեմի թագավորությունում սաստկացած զզվւտոցը, ճենովացիների ու վենետիկցիների միջև վերսկսված պատերազմն արդեն իսկ տիրող անարխիան դազաթնակետին են հասցնում, որի արդյունքում հակոտնյա կողմերը իրենց մշտական թշնամու՝ եգիպտացիների դեմ իրենց ուժերը կազմակերպելու, և արդեն Սիրիայում գտնվող ուժերը օգտագործելու փոխարեն, հանցավոր դաշնության մեջ են մտնում սուլթան Կուտուբի և ավարեկ Բայբարսի հետ:

Ի դեպ, ֆրանկ խաչակիրներն ընդհանրապես եգիպտոսի բարձր կուլտուրա ունեցող Այուբյաններին չէին էլ տարբերակում եգիպտացի դաժան մամլյուքներից ու սիրիացի Այուբյան իսմայիլականներից, չէին տարբերակում նաև Ռուկե Հորդայի՝ մահամեղականությունն ընդունած մանդոլներին Պարսկական իլխանության մոնղոլներից, որոնք, հատկապես, իշխանական դասը, մեծամասամբ նեստորականներ լինելով, մեծ համակրանք էին տածում քրիստոնյաների հանդեպ և պատրաստ էին նրանց դավանանքն ընդունել: Ընդ որում, ֆրանկների «ասպետական հպարտությունը», ինչպես նաև

Ֆրանկ աշխարհիկ ու հոգևոր ամենաբարձրաստիճան ու միջին իշխանավորների «ազնվագարմությունը» թույլ չէր տալիս Հարաբերվել այդ «աճուճ-պաճուճների»¹⁵⁸ հետ, ինչ մնաց՝ դաշինք կնքել: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ քրիստոնեական մեծ նպատակը նրանց համար վաղուց արդեն գոյություն չուներ և քրիստոնեությունն էլ միայն որպես վաճան էին ծառայեցնում, ապա առավել պարզ կլինի, թե արդեն մի ամբողջ դարուկես արևելյան հեշտասիրությունն ու գեխությունը վայելելով ու կենսակերպ դարձնելով, ինչու էին նրանք արաբական փափկասուն կյանքը, կամ ինչպես Միդոնի բարոն Յուլիան գր Գարնիերն է ասում՝ «մետաքսն ու գինին»՝ գերադասում: Այդ նորաթուխ փափկասունները նույնիսկ Եվրոպայում գտնվող իրենց սառն ու անհրապույր տները չէին ուզում վերադառնալ, ինչ մնաց, համաձայնեին չփվել դարչահոտ քուրքեր հագած ու տափաստաններից եկած մոնղոլների հետ¹⁵⁹, թեկուզև վերջիններս իրենց փրկիչները դառնային:

Բայց արաբական կուլտուրան այդ շրջանում միայն փափկասուն չէր: Այդ ժամանակահատվածում Մալահեղդիի սերունդների այլասերվածությունն արդեն միահյուսվել էր մամլյուքների ըրրտ ու դաման բնույթն, ու ամենուր ամեն ինչ մոխրացնող նրանց քաղաքականությունը, որը Երուսաղեմի թագավորության բարոնները կույրի նման չէին տեսնում, կամ չէին ուզում տեսնել: Ավելին. եթե խաչակիրներին ի սկզբանե միացնողն ու համախմբողը (գոնե արտաքնապես) իրենց առջև զբված կրոնական մեծ ու սուրբ նպատակն էր, բայց այդ գործոնն արդեն դուրս էր մղվել նրանց հետաքրքրությունների շրջանակից, ապա, պարզ է, որ վերջիններս արդեն մնացել էին «մերկ»՝ կողոպտելու, առավել հարստանալու, ճոխ ու զեխ կյանք մայելելու իրենց ցանկություններով միայն, որը նրանց համար ոչ միայն ներկայի, այլև ապագայի հրամայականն էր դարձել:

Նկատի ունենանք նաև, որ ի տարբերություն Հեթում արքայի ու Կիլիկիայի հայություն, մահմեդական նույն այդ գործոնի առջև կանգնած եվրոպացի խաչակիրները էթնիկ ու ազգային, այսպես ասած, միասնական «ողնաշար» չունեին, քանզի, ինչպես վերում

ասացինք, լինելով եվրոպայի տարբեր երկրներում ապրող և տարբեր ժողովուրդների ազգային, էթնիկ-մշակութային արժեքների ու հոգեկերտվածքների կրողներ, և ի լրումն՝ սոցիալական ու դասային տարբեր շերտերի ու խավերի ներկայացուցիչներ, ներդաշնակման ու միավորման ոչ մի այլ հիմք չունեին, բացի խաչի հավատից ու կիսալուսնի դեմ պայքարելուց:

Եվ եթե Երուսաղեմի ազատագրման կրոնական գործոնը պապականության շահագետ քաղաքականությունն ու անթաքույց ընչաքաղցրության պատճառով ու լոկ դեկլարատիվ բնույթ կրելով, վաղուց արդեն հետին պլան էր մղվել, ապա երկրորդ որպես առաջինի տրամաբանական հետևանք, չէր կարող մահմեդականությունը հավասարաթեք դիմակայություն լինել, քանզի մահմեդականները որքան էլ հողերի բռնագավթումն ու ավարը առաջնային համարեին, այդուհանդերձ, նախ, իրենց կրոնական դավանանքում շատ մոլեռանդ էին, և բացի այդ, «անհավատ» քրիստոնյաների հանդեպ ունեցած իրենց նորովի վերաբերմունքով ու նորատակներով, և հատկապես ջիհադի իրականացմամբ արդեն խիստ ծայրահեղական էին դարձել:

Մահմեդական մամլյուքները, մասնավորապես, սուլթան Կուտուզն ու ավարեկ Բայբարան, անշուշտ, քաջատեղյակ էին Ֆրանկների ոչ միայն վերոնշյալ որակներին, այլև մոնղոլների հանդեպ նրանց ունեցած բացասական վերաբերմունքին, քանզի թշնամական հարաբերություններ ունենալով ու անվերջ միմյանց դեմ պատերազմելով հանդերձ, վերջիններին հետ ոչ միայն առևտրական, այլև կենցաղ-գինարբուքային շփումների մեջ էին: Հենց այդ քաջատեղյակությունը էլ պայմանավորվում է Ֆրանկներին իրենց դաշնակցությունը գործնականորեն առաջարկելու և նրանց համաձայնությունը իրենց գործը Երուսաղեմի թագավորության տարածքը մտցնելու ու Աքքայի պարիսպների տակ բանակելու քայլը՝ ընդգեմ հայ-մոնղոլական զորքերի: Կուտուզին ու Բայբարային այս պարագայում խիստ անհրաժեշտ էր խաչակիրների դաշնակցությունը՝ եթե ոչ պատերազմական գործողություններին նրանց մասնակցություն իմաստով, ապա գոնե՝ նրանց տարածքով դեպի նագարեթ տեղաշարժվելու համաձայնությունը (թեև, այս պարագան նույնպես հարկ է որպես դաշնակցություն դիտարկել), քանզի նրանք քաջ գիտակցում էին, որ աշխարհի տիրակալ դարձած, երբեից պար-

¹⁵⁸ Մոնղոլներին «աճուճ-պաճուճների» հեթանոս ցեղ են անվանել մահմեդական ղփչաղները, և այդ անվանումը լայն փարածում է գտել:

¹⁵⁹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 250.

տուժյուն չտեսած, և ինչպես ասացինք, արդեն իսկ Բաղդատը, Հալեպը, Հոման ու Համման գրաված ու երուսաղեմի դռանը չոքած, բայց և, Հուլավու խանի մեկնելուց հետո նվազած զորքով մնացած մոնղոլներին, եթև այդ պահին, իրենց թշնամի ֆրանկների իսկ օգնությամբ ու օժանդակությամբ չհաղթեն, ապա ոչ միայն կկորցնեն երուսաղեմը, այլև՝ Դամիատը, Գագան ու Կահիրեն:

Մինչդեռ, ֆրանկները ոչ միայն չեն կարևորում, լուրջ չեն ընդունում, իսկ գուցե՝ ընդհանրապես չեն հասկանում արաբների ռազմավարական վերոնշյալ քայլերը, բացահայտ, ինքնավստահ ու հանդուգն զործողությունները, այլև կարծես չեն էլ ուզում հաշվի նստել այն իրողության հետ, որ Հուլավու խանի զորքը Հեթում արքայի տասներկու հազար ասպետական հեծելազորի և քառասուն հազար հետևակ զորքերի հետ միասին (1260 թ. հունվարի 24-ին), վեց օրվա ընթացքում են գրավում անառիկ համարվող Հալեպը (սուլթան Յուսուֆը ճողոպրում է եղիպոսոս), որն, ի դեպ, ո՛չ Բյուզանդիայի կայսրերն էին կարողացել գրավել X դարում, և ո՛չ էլ իսազակիդների առաջնորդներ Տանկրեդը, Ռոջեր Անտիոքացին և Բալդուին II-ը՝ XII դարում¹⁶⁰: Ընդ որում, ըստ պատմական որոշ աղբյուրների և Դորբաչինսկու՝ Հեթում արքան է, որ Հուլավու խանի ուշադրությունն ուղղում է Հալեպի կողմը, բացատրելով, թե՛ երուսաղեմը գրավելու համար նախ հարկ է ռազմավարական նշանակություն ունեցող Հյուսիսային Ասորիքի այդ քաղաքը գրավել: Բարոնների անմիաբանությունն ու ծախու բաղաբախանությունը, որ առավել ուժգնություն էր և այդ շրջանում, նրանց թույլ չի տալիս տեսնել քրիստոնեաշահ այն իրողությունը, որ մոնղոլները, հանձին Հուլավու խանի, արդեն մտաոմբ ապացուցել էին, որ իրենց խոստման տերն են, որ Հեթում Ա արքայի հետ Մանգու խանի կնքած դաշնագրում նշված պարտավորվածություններն իրագործում էին: Այսինքն, մոնղոլ Մեծ խանի խոստման համաձայն՝ հայ քրիստոնյաներին էին արդեն վերադարձրել մահմեդականների կողմից նրանցից գրավված, այլև՝ նույնիսկ նախկինում նրանց չպատկանած տարածքները: Անտիոքի իշխան Բահմունդ VI-ն էլ, օրինակ, իր աներոջ՝ Հեթում արքայի կողմից ներկայացվելով Հուլավու խանին որպես պատերազմի մասնակից, նույնպես ետ է ստանում զեռևս Սալահեդդինի կողմից գրավված և Անտիոքի իշ-

խանապետությունը պատկանող տարածքները, իսկ գրավյալ Հյուսիսային Ասորիքի մի մասը Հալեպ կենտրոնով անցնում է Կիլիկյան Հայաստանին: Ի դեպ, Միջերկրականի ծովեզերյա քրիստոնեական երկրները, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանն ու Եվրոպայի հարավային երկրները գրավելու՝ մամլուքների առաջընթացը կանխող պատերազմական այդ առաջին ու հաջող զործողություններից հետո, ոչ միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցին (1221-1268) է Հեթում արքայի հետ Հուլավու խանի ճամբար գնում և օրհնում խանին, այլև Հոռոմի պապը Եվրոպա հասած այդ ուրախ լուրից ոգևորված՝ շնորհակալական նամակ է գրում խանին, ուր վերջինիս ողջունում է որպես դաշնակցի¹⁶¹:

Ճիշտ է, Դորբաչինսկին «Խաչակիրների ժամանակաշրջանը (Doba krucjat)» պատմական, վերը նշված իր ուսումնասիրության մեջ հավանականն այն է համարում, որ նամակը Հուլավու խանին այդպես էլ տեղ չի հասնում¹⁶², իսկ պատմավեպում էլ՝ պատրիարք Պանթալեոնի անվճուականությամբ է բացատրում, որ նրա ձեռքում գտնվող նամակը ոչ միայն հասցեատիրոջը չի առաքվում, այլև այդ մասին տեղյակ չեն պահում բարոնները, սակայն այս պարագայում մեզ համար էականը ոչ թե դա է, այլ՝ հայ-մոնղոլական զորքերի պատերազմական արդյունքի, ինչպես նաև Հուլավու խանի հանդեպ պապի նոր ու դրական (պատմական) վերաբերմունքը: Դրա օգտին է խոսում և այն իրողությունը, որ երբ հենց նույն այդ ժամանակ Ոսկե Հորդայի մոնղոլները խորանալով դեպի Եվրոպա, մտնում են Հունգարիա, և վերջինիս Բելա IV թագավորը նամակով պապից մոնղոլների հետ դաշինք կնքելու թույլտվություն է խնդրում, դայրացած պապը պատասխանում է. «Անհավաստների հետ դաշինք կնքելը բացառվում է»¹⁶³: Իսկ դա նշանակում է, որ և՛ պապը, և՛ ընդհանրապես պապականությունը, Ոսկե Հորդայի՝ մահմեդականությունն ընդունած և իրենց դաժանությունները աչքի ընկնող մոնղոլներին, այդուհանդերձ, ի տարբերություն երուսաղեմյան բարոնների, ինչ-որ չափով գուցե արդեն սկսել էին տարբերակել մոնղոլների տոհմական գիծը շարունակող՝ Պարսկական իլխանության նեստորական մոնղոլներից:

¹⁶¹ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, էջ 332:

¹⁶² Աղլ:

¹⁶³ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, "Tygodnik powszechny", № 275, 1950.

¹⁶⁴ Տե՛ս այդ մասին մակրամսուս՝ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, էջ 133:

Գործնականում, սակայն, Հռոմն այդ ուղղութիւնը այդպէս էլ ոչ մի քայլ չի ձեռնարկում, և անգամ հետամուտ չի լինում իր այդ նոր ու փոփոխված, թեկուզե, ժամանակավոր վերաբերմունքին՝ Երուսաղեմի թագավորութեան բարոններին տեղյակ պահել: Այս կապակցութեամբ զայրացած Դորրաչինսկին իր հոգեվանդակի մեկում ներքին զայրութով գրում է, որ ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակը կարող էր կարգավորվել միայն այն ժամանակ, եթե քրիստոնյաների և մոնղոլների փոխադարձ այդ հետաքրքրութիւնը գործնական բնույթ ստանալով, ուղեկցվեր Սիրիա և Եգիպտոս՝ Հուլիոս իսանի արշավանքին: «Իս մի ֆանտաստիկ արշավանք էր, (մեկ անգամ էլ ներկայացնենք նույն մեջբերումը), որը կազմակերպվել էր Հայաստանի Հեթում թագավորի ճկուն քաղաքականության շնորհիվ, արշավանք, որը կարելի է անվանել «խաչակրաց դեղին արշավանք»: Դրա արդյունքը աշխարհի ճակատագրի համար կարող էր անսպասելի լինել»¹⁶⁴: Այո, կարող էր անսպասելի դրական լինել, եթե, ինչպես Հռոմը, այնպես էլ խաչակիր բարոնները մտահոգվեին թե՛ անձամբ իրենց, ու իրենց տարածաշրջանի, և թե՛ ընդհանրապես քրիստոնեական աշխարհի ճակատագրով:

Մինչդեռ, վերջիններս դավաճանելով քրիստոնեական իրենց գաղափարներին ու նպատակներին, մահմեդական աշխարհի դեմ մղվող անվերջ պատերազմների կարճատև դադարների ժամանակ, չգիտես ինչու, կրկին համատ ընծայելով արդեն բազմիցս անգամ փորձված նրանց «եղբայրութեանն ու դաշնութեանը», հիմնովին են վճռում Երուսաղեմի թագավորության ճակատագիրը, որի որդերգական հետևանքները տարածաշրջանում առ այսօր էլ շարունակական իրողութիւն են: Իսկ դավաճանութեան այդ ակտի համընդհանուր որոշումը կրկին կայացնում են Աքքայում, նույն ժողովական բարոնները, որոնց և Դորրաչինսկին ներկայացնում է որակական մեկ այլ ծանրութեամբ:

Այն հանգամանքը, որ նույնիսկ ի սկզբանե «պատերազմին որդեգրված կուսակցութեան» բարոնները հանձին Իրելինացիների, Հայտարարում են, թե՛ «եկեք թողնենք, թող եգիպտացիներն ու թաթարները իրար դեմ կռվեն, իսկ մենք սպասենք արդյունքին»¹⁶⁵, արդեն իսկ նրանց թե՛ որպես մարդկային, և թե՛ պետական որ-

պես այրերի արժեքավորումն է և դա առավել քան համապատասխանում է նրանց պատմական դիրքորոշմանը: Իսկ այն, որ իրենց դավաճանութիւնն արդարացնում են այն պատճառաբանութեամբ, թե՛ ո՛չ Հեթում Ա-ն և ո՛չ էլ Բոհեմունդ VI Գեղեցեկը թագավորութեան վասալները չեն, ուրեմն, իրենց բուրբուխ էլ չեն հետաքրքրում¹⁶⁶, նրանց մտաայլասերման խոսուև վկայութիւնն է: Միակ անձինք, որ կողմ էին թաթարների հետ իրենց դաշնութեանը, և դեռ վերջիններս էլ համոզում էին ի վերուստ ուղարկված այդ պատեհ առիթն օգտագործել ու միանալ Հայ-մոնղոլական բանակին, և ընդմիջտ լուծել մահմեդական աշխարհի հետ ունեցած դարավոր հակամարտութիւնը, Տաճարական ուխտի Մեծ ասպետ Բերարդն էր իր կողմնակիցների հետ միասին, ինչպես նաև՝ Լյուդովիկոս IX-ի կողմից Երուսաղեմի թագավորութիւնում սեղանտ նշանակված Գոդֆրիդ դը Սարգիսեսը: Բայց նրանք էլ իրենց անձնական շահերով էին առաջնորդվում: Բանն այն է, որ Բերարդը Հայ-մոնղոլական բանակին միանալու իր համաձայնութիւնը Հեթում արքային տալիս է միայն այն պայմանով, որ հաղթանակից հետո վերջինս իրենց՝ տաճարականներին նվիրի Յուլիան դը Գարնիերին պատկանող Սիզոն քաղաքը: Նա իր այդ պահանջը պատճառաբանում է այն հանգամանքով, որ իրենք՝ տաճարականները, ճիշտ է, «ղղյակներ ու ամրոցներ ունեն, բայց նավահանգիստ չունեն»¹⁶⁷:

Այս երկխոսութեան մեջ ուշադրավոր, սակայն, այն է, որ Դորրաչինսկին Բերարդի հարցադրման միջոցով բացահայտում է Տաճարական ուխտի վաղեմի, ի սկզբանե նրանց հուզող գերնպատակը: Պատկերացում անգամ չունենալով թե ինչու՞ Հեթում արքան ևս պետք է այդքան շահագրգռված լինի Երուսաղեմի ազատագրմամբ, Բերարդը նրան հարցնում է, թե՛ արդյո՞ք նա նպատակ ունի Երուսաղեմի թագավորության թագավոր էլ դառնալ, կամ գահին իր որդիներից մեկին նստեցնել: Հեթումի զարմացած հայացքին ու ժխտողական պատասխանին հետևած Բերարդի խոսքն արդեն իսկ բացահայտում է Տաճարական ասպետների ուխտի բուն նպատակը. «... այդ հարցում էլ եք շատ ճիշտ: Երիցս ճիշտ եք: Հայաստանի թագավորութիւնը, թիրևս, կհարստանա Եղեսիայի, Հարանի, գուցե և Անտիոքի կոմսութիւններով, դա այլ խնդիր է: Բայց Սուրբ

¹⁶⁴ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy. "Tygodnik powszechny", № 275, 1950:

¹⁶⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 258.

¹⁶⁶ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, 19 249:

¹⁶⁷ Աղ. 19 217:

Գերեզմանի թագավոր դառնալը հիմարություն է: Հետագայում ի հայտ կգան այնպիսի խելագարներ, ինչպիսին Ամայրիկն էր: Եզիպտոսն իր ձեռքում էր, և՛ բաց թողեց: Դեռ ուզում էր մեզ լուծարել...: Բավ են այստեղ թագավորները, շարունակեց նա Ֆրչչացնելով: Երուսաղեմի թագավորը միայն խաղալիք է պապի, կայսրի և Եվրոպայի ձեռքում: Ամեն մեկն ուզում է իր քիթը խոթել թագավորության գործերի մեջ: Մեկը հարգանքի սուրբ է պահանջում, մյուսը՝ ենթակայություն նվիրակներին: Բավ են արդեն Սուրբ Գերեզմանի թագավորները: Այս վայրը սուրբ է, սուրբ է անգամ Հոսոփյց: Երուսաղեմի թագավորությունը պետք է կրոնական միաբանություն թագավորություն լինի: Պարզ է, չէ, որ ոչ՝ իոնիտների (Հիվանդախնամ ասպետների ուխտի - Բ. Բ.): Վերջիններս միայն հիվանդներին կողոպտելու մեջ են լավ: Ընդ որում, նրանք կայսրի կողմնակիցներն են: Միայն Տաճարական ասպետների ուխտն է, որ աշխարհիկ իշխանությունը չի ճանաչում: ...Այո, միաբանության թագավորություն, որն իր գլխին ո՛չ թագավոր է ճանաչելու, և ո՛չ էլ պա...: Ոչ մեկին, Աստծուց բացի: Դուք, թագավոր, հավանաբար Հենց այսպիսի դաշնակից կցանկանայիք ունենալ, և ոչ թե Իբելի-նացիների ամբողջ բանակը, այդպես է, չէ՞»¹⁶⁸:

Նման դիրքորոշումը, որ հատուկ էր երկու ուխտերին էլ, իհարկե, մեկնաբանման կարիք չի զգում, միայն, ասենք, որ վերջիններս պատմականորեն էլ մեծ վախ էին ապրում Հայոց թագավորի թվացյալ ակնկալիքներից: Ի յրումն ավելացնենք նաև, որ տաճարականների այդ գերնպատակը առանց հիմքի չէ, որ ծնվել էր: Դեռևս խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ էր Հոռոմը մտադրվել Երուսաղեմի կրոնական թագավորություն ստեղծել, և այդ զաղափարը օրակարգից երբևիցե գուրս չէր էլ եկել, սակայն աշխարհիկ իշխանավորներն ուղղակի թույլ չէին տվել այն ի կատար ածել: Այլ ինչդիր էր, որ մեծամտացած տաճարականները Երուսաղեմի կրոնական թագավորության ստեղծման պատրանքով տարված՝ նպատակ էին հետապնդում ո՛չ թագավոր ունենալ և ո՛չ անգամ պապին ճանաչել:

Ինչ վերաբերում է Երուսաղեմի հանդեպ՝ Հեթում Ա արքայի ունեցած վերաբերմունքին, ապա Դորբաչինսկու մեկնաբանությունը այդ ինչդիր շուրջ՝ միանշանակ է: Հեթում արքան Մեծ քրիստոնյա

¹⁶⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, l.9 218:

էր, և վերջ: Մինչդեռ, իրականում, Երուսաղեմը Հայոց թագավորի համար նաև Հայոց պատրիարքությունն աթոռանիստ նստավայր էր, որտեղ քրիստոնեությունն տարածման առաջին իսկ դարերից սկսյալ բազմաթիվ հայեր էին ապրում, և որտեղ IV դարում արդեն ունեին իրենց վանքերն ու եկեղեցիները, իսկ VII դարում էլ արաբները պատրիարքությունը անջատելով հունական ուղղափառ պատրիարքությունից, երկուսին էլ տալիս են հավասար իրավունքներ: Ու թեև, Ֆաթիմյանների տիրապետության շրջանում (X դ.) Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը ծանր ժամանակներ է ապրում, հայտնվելով մեկ՝ սելջուկների, մեկ՝ արաբների ձեռքում, սակայն, Կիլիկիոյի Հայկական իշխանապետության, ապա և՛ թագավորության ստեղծմանն ու բարգավաճմանը զուգընթաց, ստանալով հայոց իշխանների ու թագավորների քաղաքական պաշտպանությունն ու բարոյական աջակցությունը, վերջիններս նվիրատվությունների ու հովանավորության շնորհիվ ամրապնդելով իր իրավունքները սրբատեղիների (Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց վանքի ու վերջինիս կալվածքների, Բեթղեհեմի Սբ. Ծննդյան տաճարի, Սբ. Հարություն տաճարի կարևոր մասի, Ձիթենյաց լեռան Սբ. Մարիամ Աստվածածնի եկեղեցու, Գողգոթայի բարձունքի ևն) նկատմամբ, բարձրացնում ու ամրապնդում է իր հեղինակությունը: Բնական է, ուրեմն, որ Հեթում Ա արքան չէր կարող անտարբեր մնալ նաև Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետական աթոռներից մեկի՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություն, ու այնտեղ բնակվող հայության ճակատագրի հանդեպ:

Իսկ ինչ վերաբերում է Հեթում արքայի ծրագրի իրականացման մյուս կողմնակցին, որն, ինչպես արդեն տեսանք, պատմավեպում պատրիարք Պանթալեոնն էր, ապա մեկ անգամ ևս ասենք, որ վերջինս որքան էլ մեծ հավատ էր տաճում Հեթումի ու նրա ձեռնարկած գործի հանդեպ, այդուհանդերձ, մեծամասնության կարծիքին զեմ գնալու նրա վախկոտ ու անվճարական պահվածքը նրան թույլ չի տալիս ներքուստ ընդունած իր զրական որոշումը բարձրաձայնել:

Դավաճանական այդ համընդհանուր որոշման արդյունքում էլ բարոնները Աքքայի պարիսպների տակ բանակած աթաբեկ Բայբարսին ոչ միայն ընծաներ են ուղարկում, այլև հայ-մոնղոլական բանակատեղիի թիկունքը տանող ճանապարհն են տրամա-

զրուժ, ու իրենց վրա են վերցնում եգիպտական զորքի պարենային մատակարարումը, և դեռ պատերազմական սպասվող ավարի՝ մոնղոլական իսկոնիկների էթան վաճառքի նախնական պայմանագիր են կնքում եգիպտացիների հետ¹⁶⁹: Բազմաշնչանակ տազնապ առաջացող այդ տեսարաններն ու երկխոսությունները Դոբրաչինսկին ներկայացնում է դարեր ի վեր անփոփոխ մնացած մարդկային այնպիսի խառնվածքների պատկերմամբ ու ցուցադրմամբ, որոնք իրենց անառողջ բանականությունը ու այլասերվածությունը հիմնականում մարդկություն ոչ լավագույն մասը կազմելով, այդուհանդերձ, աշխարհի պատմությունն էին կերտում: Ուշագրավ է և այն, որ մահմեդականները քաջագիտակ էին, որ ֆրանկները, ինչպես Բայբարան է ասում՝ «պատրաստ են ամեն ինչ վաճառել ու ամեն ինչ գնել»: Ֆրանկների վախկոտությունն ու ստորաբարշտությունը նույնիսկ մամլուքների զարմանքն էր հարուցում, որի վկայությունը Դոբրաչինսկին հաղորդում է սուլթան Կուտուզին ուղղված՝ Բայբարսի ծագական խոսքով. «Իսկական անասուններ են: Մեր Իբելինացու պատվիրակները նույնիսկ երախտապարտության ընծաներ բերեցին, որ Յաֆայի վրա չեմ հարձակվել: Լեզվով բարեկիրթ են ու չզիջող, բայց երբ մի քիչ վախեցնում ես, պատրաստ են կոշիկներդ լիզել: Ավելինն են անում, քան իրենցից ես պահանջում»¹⁷⁰: Կուտուզի պատասխանը, թե՛ «տա Աստված, որ միշտ այդպիսի թշնամիներ ունենանք», արդեն իսկ բավարար է հասկանալու համար, թե ինչով էր պայմանավորված մամլուքների ինքնավստահությունն, ու Աքքան հենց այդ պահին, հանկարծահաս գրավելու՝ Բայբարսի առաջարկը: Այլ խնդիր է, որ սուլթան Կուտուզը պահը հարմար չհամարելով, գտնում է, որ «թեթևամիտ քայլ կլինեք հարվածել փոքր թշնամուն, երբ մեզ մեծ թշնամու հետ հաշվհարդար տեսնելու հնարավորություն է ընձեռվում»¹⁷¹:

Ի դեպ, դարավոր շփման արդյունքում, ֆրանկներն էլ իրենց հերթին էին քաջածանոթ սարակինոսների՝ թե՛ սուննի և թե՛ շեիթ մահմեդականների էթնիկ առանձնահատկություններով ու կրոնական գաղափարներով պայմանավորված բնույթին ու հոգեկերտվածքին: Ծիշտ է, նրանք արդեն որոշակիորեն ծանոթ էին մամլուք-

¹⁶⁹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, Լջ 262:

¹⁷⁰ Անդ:

¹⁷¹ Անդ, Լջ 261:

ների ու հատկապես Բայբարսի նենգությունը, որը կարող էր հենց իրենց դեմ ուղղվել, բայց դա նրանց չի կանգնեցնում: Այդ ի ծնե ծուլլ. «բայց քրիստոնյայի արյան հոտն առնելու դեպքում հովազի նման հոշոտման թռիչքի պատրաստ ափազա մամլուք զորավարը» պատմականորեն էլ մեկ անգամ ևս տալիս է դրա հավաստիքը, երբ Այն Ջալուզի ճակատամարտից ուղիղ 35 օր անց իր իսկ ձեռքով սպանում է իր սուլթանին՝ Կուտուզին, որն, ի դեպ, վերջինիս իր մեծ բարեկամն էր համարում, և ինքն իրեն սուլթան է հռչակում: Ավելին, ինքնամատույց իր դաշնակիցների՝ աքքացի բարոնների նողկանք հարուցող դավադիր աջակցությունը հայթեղով երբևիցե չպարտված փոքրթիվ մոնղոլներին, Բայբարսն անցնում է իր իսկ առջև կանաչ լույս վառող ու ճանապարհ հարթող քրիստոնյաների և նրանց կոմսությունների ու երուսաղեմի թագավորության (որն իր մեջ ներառում էր Եփրատի վերին հոսանքներով ձգվող տարածքները, Ասորիքը, Արևմտյան Սիրիան, ամբողջ Պաղեստինը, Հորդանանի մի մասն ու Սինայան թերակղզին) ոչնչացմանը, մեկը մյուսի ետևից գրավելով՝ Նազարեթը, Հայֆան, Արսուֆը, քրիստոնյաներին դավաճանած Աքքան, ապա՝ Կեսարիան, և վերջապես՝ Անտիոքը...:

*
* * *

1260 թ. սեպտեմբերի 2-ին սկսված Այն Ջալուզի ճակատամարտը, որն ըստ սպասվածի, տեղի էր ունենում հայ-մոնղոլական բանակատեղիում, թիկունքից անսպասելի հարված ստանալով, անակնկալի է բերում զորավար Կիարուզային: Անսպասելի է լինում ու անակնկալի է բերում, քանզի իրենց թիկունքում Աքքան էր, եվրոպացի լաչակիրներն էին: Ու թեև վերջիններս մերժում են միատեղ պատերազմելու շեթում Ա-ի առաջարկը, այդուհանդերձ, նույնիսկ ճակատամարտի նախօրինի Հայոց արքան ու մոնղոլ զորավարն իրենց թիկունքում՝ Միջերկրականի արևմտյան ծովազերին ունենալով քրիստոնյաներին ու նրանց քաղաքները՝ իրենց ապահով էին զգում: Եվ քանի որ հենց նախօրին էին նրանք տեղեկացել, որ Կուտուզի զորքերը շարժվում են իրենց ուղղությունը, ապա քաջ հասկանում էին, որ հաջորդ արեածափին ճակատամարտն արդեն անխուսափելի է լինելու:

Իսկ այդ ճակատամարտը Հեթումի հետ միասին պատրաստվում էր վարել ոչ թե ըստ Մանգու խանի հետ ունեցած պայմանավորվածությունների՝ Հուլիվու խանը, այլ՝ Կիտրուզան: Հիշեցնենք, որ, երբ 1259 թ., վախճանվում է Մոնղոլական կայսրության Մեծ խան Մանգուեն, Հուլիվու խանը կուրիլթային մասնակցելու պարտավորվածություններ է իր եղբայրներին՝ Կուրիլայ խանի ու Արի բոկ խանի միջև գահը ժառանգելու համար սկսված պայքարում առաջինի թիկունքին կանգնելու նպատակով, զորքի մեծ մասի հետ նույն՝ 1260 թ. շտապ մեկնում է Կարակորում (Հայոց արքային և Կիտրուզային խոստանալով դահլնտրություն խնդրի վճռումից հետո վերադառնալ), իսկ մյուս մասը թողնում է Սիրիայում, տեղապահ կարգելով զորավար Կիտրուզային ու սպասարկելով, որ Հեթում արքայի հետ միասին մահմեդականներից ետ գրավի Երուսաղեմն ու քրիստոնյաներին պատկանող մյուս տարածքները:

Ճակատամարտը, որն, ի դեպ, տեղի է ունենում հենց նույն այն վայրում, ուր խաչակիրները 1183 թ. կանգնեցրել էին Սալահզեդինի արշավանքի առաջընթացը, Դորբաչինսկին նկարագրում է մեծ հմտությամբ ու վարպետ գրչով: Սակայն, մինչ բուն ճակատամարտին անդրադառնալը, նշենք, որ ընդհանրապես, ինչպես ճակատամարտի, այնպես էլ քաղաքների գրավման, ավերման ու մարդկանց սպանդի տեսարանները, ոչ թե մոտավոր ու հապճեպ, մշուշառ ու լողողիկ նկարագրություններով, այլ կարծես տեսախցիկների օգնությամբ ստացված լիարժեք տեսապատկերներով է ներկայացնում: Ավելին, մարտերի ժամանակ զինվորների միջև տարվող խոսակցությունները, բարոնների ու իշխանների միջև տեղի ունեցող բանավեճերը, քաղաքի գրավման ընթացքում պանդոկներում սկսված իրարանցման միջոցում նետված թռուցիկ խոսքի փոխանակումներն ու բացականչությունները, հունական եկեղեցում սպանդի ենթարկվող հույն քրիստոնյաների աղերսանքները, ճշոցները, և ընդհանրապես, ամբոխի բլվոցը ոչ միայն կենդանացնում ու լիարյուն են դարձնում իրադարձային տեսարանները, այլև արտահայտիչ ու համոզիչ են դարձնում հերոսներին՝ իրենց իսկ գործողություններում: Ընդ որում, որոշակիորեն գտնված է նաև մտորումների միջոցով անցյալի իրադարձությունները տվյալ պահի համար ասոցիատիվ մտածողությամբ վերականգնելու և անհրաժեշտորեն ներկայացնելու մտահղացման ձևն ու մատուցումը: Ինչ

վերաբերում է բնությունը, շրջապատն ու քաղաքները, արքունի և իշխանական ապարանքները, մոնղոլական ճամբարներն ու յուրտերը, քրիստոնեական եկեղեցիները, տաճարներն ու վանքերը որպես փոքր գործողությունների ու խոշոր իրադարձությունների միջավայր պատկերելուն, ապա Դորբաչինսկին ոչ թե ընթերցողին գրավելու համար էկզոտիկա է ստեղծում, այլ փորձում է միջնորդան իր ամբողջության մեջ ներկայացնել՝ դարաշրջանը ճիշտ հասկանալու ու պատկերացնելու համար:

Ասվածը շարունակելով, նկատենք, որ առաջին հերթին խոսքն առավել քան վերաբերում է մոնղոլ զինվորների, զորավարների ու խաների յուրօրինակ արտաքինի, նրանց սովորությունների, հազ ու կապի, գենք ու զրահի, նժույգների ու յուրտերի, ինչպես նաև բանակի կառուցվածքի, զինվորական կարգ ու կանոնի, ռազմավարական յուրատիպ մարտավարության նկարագրությունը:

Իրադարձությունների դրամատիկական բախումներով պայմանավորված՝ ընթերցողի կենտրոնացած ուշադրության լարվածությունը հեղինակը կարծես միտումնավոր թուլացնում է, երբ նման պահերին նրբորեն անցում կատարելով, մեղմ ու հանդարտ նկարագրում է մերկ մարմնի վրա մորթե կապա ու կաշվե հողաթափեր հաղած նետածիգ, տեղակիլ ու պարսատիկալիլ մոնղոլ զինվորներին՝ կեռ թրերով, երկաթե ու կաշվե զրահներով, փոքր ու բրդոտ ձիերի վրա նստած, կամ էլ, նույնատիպ հազ ու կապով, ականջների վրայից իջնող երկու հյուսքով ու մորուսով, դեղնավուն մաշկով ու նեղաչք խաներին ու զորավարներին:

Ուշադրավն այն է, որ այսպիսի արտասովոր, եվրոպացուն անծանոթ արտաքինի ոչ ընդունելի պահվածքի ու կեցվածքի, բոլորովին այլ աշխարհայացք ունեցող և այլ քաղաքակրթության պատկանող մոնղոլներին ժամանակակից եվրոպացի, մասնավորապես, լեհ ընթերցողն ու քննադատը, այդուամենայնիվ, դրականորեն է ընկալում, քանզի, ինչպես լեհ զրականագետ Զոֆիա Ստարովիյսկա-Մորստինովան է գրում, մոնղոլները «մեզ շատ մոտ են ու հարազատ, քանի որ նրանք ապրում, տառապում, կոչվում ու տանջվում են այն պրոբլեմների ու գործերի շրջանակներում, որոնք այժմ մեզ համար էլ են դժվար, իսկ հաճախ էլ անհասկանալի են ու բարդ»¹⁷²: Ընդ

¹⁷² Zofia Starowiejska-Morstinowa, Zwyczajstwa i klęski chrześcijań, "Tygodnik powszechny", № 32, 12.8., 1951.

որում, Դորբաչինսկին թեև անաչառորեն ներկայացնում է նույնիսկ սիգոնցի քրիստոնյաների, և, մասնավորապես, Հայեպի ուղղափառ եկեղեցում հույն քրիստոնյաների հանդեպ մոնոլո գիմնոնների գործածած ոճրագործությունը որպես վրեժ-պատասխան՝ խաչակիրների կողմից Կիտբուդայի որդու սպանություն, այդուամենայնիվ, եվրոպացի ընթերցողը ավելի քան դրական է ընդունում մոնոլոներին, նրանց համարելով «գաշնակից եղբայրներ»¹⁷³:

Այսինքն, ճիշտ ընկալելով Դորբաչինսկու ենթատեքստը՝ մոնոլոների օգնությունը գիմնոն Հեթում արքայի քայլը որպես բարի նպատակի իրագործում, ընթերցողը, մասնավորապես, լեհ գրականագետներն ու պատմաբանները, հենց այդ կարևորությունը էլ դիտարկում են այն: Մինչդեռ, իրենց եղբայրակիցներին՝ կաթոլիկ եվրոպացիների վարած քաղաքականության ու գրսևորած պահվածքի մասին լեհ նույն քննադատներն իրենց ամենարացասական կարծիքները հեն խնայում չուայել: Նրանց ևս, ինչպես մի շարք անգամ ասել ենք, հատկապես ապշեցնում ու դայրացնում է այն իրողությունը, որ խաչակիր բարոններին բազմիցս օգնության ձեռք մեկնած, և նույնիսկ Կիլիկյան Հայաստանում նրանց ասպետական ուսուցանող ու խոտերին, մասնավորապես, տաճարականներին Հայոց արքա Լևոն Բ-ի կողմից կալվածքներ ու ամրոցներ տրամադրած, Հայոց հաջորդ արքայի կողմից նույն քաղաքականությունը շարունակողին դավաճանում են, չզիտակցելով, որ դրանով իսկ ոչ միայն կորցնելու են Երուսաղեմի թագավորությունը, իրենց կոմսությունները, այդ թվում նաև՝ Կիլիկյան Հայաստանում իրենց տրամադրությունների տակ եղած կալվածքները, այլև սարակինոսներին եվրոպայի սիրտը մխրձվելու հնարավորություն են ընձեռում:

Իսկ որ մահմեդական Արևելքի աչքը եվրոպայի, Փոքր Ասիայի ու Կովկասի վրա էր (իսկ եվրոպայի աչքն էլ, հակառակը, Մերձավոր Արևելքի վրա էր), պատմական աներկբա իրողություն է: Պատահական չէ, որ հատկապես խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանում քրիստոնյաների հետևողությամբ մահմեդական աշխարհը նույնպես իրենց կրոնական հավատն ու ջիհադի (սուրբ պատերազմի) գաղափարը որպես դրոշ պարզած, «անհավատ» քրիստոնյաների ոչնչացման անհրաժեշտություն կոչի տակ բռնազավթում էին

քրիստոնյա երկրները: Իսկ նրանց այդ նպատակի իրագործմանն էլ իրենց թեթև ձեռքով օգնում էին հենց իրենք քրիստոնյա իշխանավորներն ու բարոնները:

Եվ մի՞թե 1454 թվականին քոչվոր թուրք օսմանները կկարողանային գրավել Բյուզանդիան ու տնավորվել այդ փառահեղ քաղաքակրթություն ունեցող երկրում, եթե Հոսմն իր խաչակրաց արշավանքներով չջլատեր, չքայքայեր ու երկս չթուլացներ հավատակիր քրիստոնյա այդ հզոր կայսրությունը: Չէ՞ որ հենց դրանով է պայմանավորվում նաև բյուզանդական բարձր քաղաքակրթության վրա իրենց վայրենի «բնօրրանը» ստեղծող մահմեդական օսմանցի թուրքերի անհազ արտոժակի հետագա բավարարումը, երբ մեկը մյուսի ետևից օսմանցի թուրքերը իրենց արյունարբու ու նենգ քաղաքականությամբ ու գործելակերպով ժամանակային տարբեր հատվածներում գրավում են Սիրիան, Հյուսիսային Ասորիքը, Եգիպտոսը, Բալկանյան երկրները, Մեծ Հայքի արևմտյան նահանգները, հետագայում արևմտյան երկրներից, մասնավորապես, Յրանսիայի սկոտեղի վրա նվեր են ստանում Կիլիկյան Հայաստանը, Կարսի պայմանագրով՝ Կարսի մարզը, իսկ մեր ժամանակներում արդեն բռնազավթում են Կիպրոսի հյուսիսային մասը, եղեռնի ենթարկում հայերին ու հույներին, բռնի մահմեդականացնում ալբանացիներին, խորվաթներին, բուլղարներին ու հայերի մի մասին, որով և հակամարտությունների նոր օջախներ են ստեղծում ամբողջ տարածաշրջանում: Չէ՞ որ, դրանով էր պայմանավորված և այն իրողությունը, որ խաչակրաց այդ դարաշրջանում՝ XIII դարի երկրորդ կեսին, արդեն իսկ 200 տարի քրիստոնեացած թե՛ Սիրիան և թե՛ Պաղեստինը ոչ միայն ընդմիջա են անցնում մահմեդականներին, այլև ցայսօր էլ վերջինս կովախնձոր է տարածաշրջանի համար, բայց այս անգամ արդեն՝ արաբների ու ԱՄՆ-ի կողմից հովանավորվող հրեաների միջև: Իսկ այդ շղթայական գործընթացի սկիզբը, ցավոք, ոչ միայն կաթոլիկ Հոսմնն ու եվրոպայի քրիստոնյա տիրակալներն են դնում իրենց անհետատես քաղաքականությամբ, այլև՝ Երուսաղեմի թագավորության ֆրանկներն՝ իրենց դավաճանությամբ:

Իսկ պատմապիպում ինչպիսի իրադարձություններ էլ, որ Դորբաչինսկին ներկայացնի, դրանց կենտրոնում Հեթում արքան է, և ինչպիսի հիմնախնդիրներ էլ որ բարձրացնի, դրանք անպայմանորեն անցնում են Հեթում արքայի գնահատման պրիզմայի միջով: Ներ-

¹⁷³ Zofia Starowiejska-Morstinowa, Zwicięstwa i klęski chrześcijań, "Tygodnik powszechny", № 32, 12.8., 1951:

կայացնելով նրան ֆրանկների, մոնղոլների, հույների ու արաբների հետ ունեցած փոխհարաբերություններում, լուսարանելով նրա ընտանեկան հարաբերությունները կնոջ, որդիների, և ընդհանրապես, իր հարազատների հետ, Դորրաչինսկին ըստ անհրաժեշտության՝ բացահայտում է նրա, որպես մարդ-անհատի ու քաղաքական դորձ-չի որակները:

Հեթում մարդ-անհատի բացահայտմանը Դորրաչինսկին ոչ թե միանգամից է հասնում, ոչ թե վրձնի մեկ-երկու դիպուկ հարվածով է ստեղծում նրա մարդկային կերպարը, այլ դիմում է ծավալային ու խորքային շարունակական բացահայտումների, որոնք և ամբողջ պատմավեպի ուղեկիցն են դառնում: Մարդկային՝ նման բացահայտումները անպայմանորեն օգնում են հասկանալու դիվանագետ, քաղաքական դորձիչ ու գորավար Հեթում արքայի գործունեության ներքին մեխանիզմներն ու զսպանակները, ընթերցողի առջև բացում են ողեչնչման, ազնվության, մեծահոգության, հաստատակամության, սկզբունքայնության, կրոնասիրության, քաջության, համարձակության, զսպվածության, վճռականության, բարեկրթության, որդիսիրության, հավատարմության, զոհաբերելու ունակության, ինչպես նաև հիասթափությունների, թուլությունների, կասկածների, զղջումների՝ բարոյական այն արժեքների հանրազուսմարը, որն էլ հենց իրենից ներկայացնում են Հեթում Ա-ն ու նրա կերպարը: Եթե, օրինակ, այս կապակցությամբ անդրադառնանք Հեթում-Ջարել հարաբերություններին, որոնք պատմավեպում ներկայացվում են նրանց ամուսնության առաջին իսկ օրից սկսած, ապա կարելի է ասել, որ այս մոտիվը ոչ միայն տարողունակ է Ջարելի նկատմամբ Հեթում արքայի տածած մեծ սիրո ու ապրած տվայտանքների նկարագրությանը, ոչ միայն տարողունակ է նրանց որդիների՝ Լեոնի ու Թորոսի հանդեպ տածած մայրական ու հայրական սիրո տարբեր դրսևորումների միջոցով ի հայտ բերելու հենց ամուսինների ամենարարգ հարաբերությունները, որոնց հիմքում և գրողը գնում է Ռուբինյանների ու Հեթումյանների քաղաքական անցյալ հակամարտությունները, այլև տարողունակ է անցյալում ու հենց տվյալ շրջանում խաչակիրների, Հրվանդախոնամ ուխտասպետների և Կիպրոսի իրելինացիների հետ՝ Հայոց արքունիքի հետ ունեցած հարաբերությունների բացահայտմամբ: Իսկ այդ բացահայտման ձևն ու միջոցը Դորրաչինսկին նպատակահարմար է

գտել ի հայտ բերել հենց Հեթում-Ջարել հարաբերություններում, մեղանչելով պատմական ճշմարտության դեմ: Դա հենց այն մեղանչումներից մեկն է, որի մասին, ինչպես վերում ակնարկեցինք, նա գրել էր իր պատմավեպի առաջաբանում, իհարկե, դրանք անվանելով փոքր մեղանչումներ: Բայց իրականում՝ դրանք փոքր չեն, քանզի Հայոց թագավորի և թագուհու ամուսնական հարաբերությունները եղել են եթե ոչ կատարյալ, ապա գոնե՝ լավ, իսկ վերջինս էլ բոլոր խնդիրներում աջակցել է ամուսնուն: Բայց այդ հարաբերությունների փոփոխման անհրաժեշտությունն այնքան կարևոր է եղել լեհ գրողի համար, որ նա անտեսել է անգամ իր համար մեծ հեղինակություն դարձած Ռենե Գրուսեի այն հավաստիացումը, թե՝ Հեթումի «բարձր առաքինությունները կատարյալ միություն էին վերածել այդ ամուսնությունը, որն ընդամենը եղել էր քաղաքական կոպիտ հաշվարկի արդյունք»¹⁷⁴:

Իր հարազատների (Կոնստանդին, Ջարել, Լեոն, Թորոս, Սիբելլ, Սմբատ, (փեսաների) Բոհեմունդ VI Գեղեցիկ, Գարնիեր, (ընկերներ) Աշոտ) հետ ունեցած Հեթումի հարաբերությունները որ շոտավիդներում էլ որ դիտարկելու լինենք, ակնհայտորեն ի հայտ են գալիս Հայոց արքայի հոգեկան ապրումները, կապված՝ յուրաքանչյուրի հանդեպ ունեցած սիրո, պարտականության, պատասխանատվության, թույլ տված սխալների, խղճի խայթի հետ:

Ուշագրավ է, որ Դորրաչինսկին Հեթումին անվերջ ստիպում է տառապել, և Աստուծո ներողամտությունը Հայցել հոր՝ Հայկական թագավորության պալլ (bolius) Կոստանդին Լամբրոնացու թույլ տված «քսամենլի այն արարքի համար, երբ վերջինս որպես մանկահաս թագուհու»¹⁷⁵ խնամակալ», յոթմասուն հայ իշխանների հետ Տարսնում կայացած մեծ ժողովում որոշում են ընդունում վերացնելու վերջինիս ամուսնուն՝ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ V-ի եղբորը՝ Փիլիպոսին, և այրիացած Ջարելին ամուսնացնելով Հեթումի հետ, վերջինիս Հայոց թագավոր կարգել: Խնդիրը նրանումն է, որ այդ իրադարձությունից դեռևս չորս տարի առաջ՝ 1219 թվականին, երբ Բոհեմունդ V-ը վերականգնում է իր իշխանությունը Անտիո-

¹⁷⁴ Ռենե Գրուսե, Լևանդի պապությունը, փնն Լ. Տեր-Պեպրոսյան, կշվամ ժողովածու, էջ 341:
¹⁷⁵ Լևոն Բ-ի ու Սիբիլ Լուսինյանի ամուսնությունից ծնված երկամեկնից կնեղակի Լր մնացել միայն դուստր Ջարելը կամ Բգարելը, որին, իր մտից առաջ (1219 թ. մայիսի 1) Լևոն Բ-ն Հայոց թագուհի է հռչակում:

բուժ, Լևոն Բ թագավորը ձգտելով մեղմել Հայոց թագավորութան և Անտիոքի միջև եղած թշնամանքը, որոշում է իր տասներկուամյա դստերը՝ Ջաբելին ամուսնացնել Բոհեմունգ V-ի կրտսեր որդու՝ Փիլիպոսի հետ: Նույն թվականին, Լևոն Բ-ի մահից հետո, Կոստանդին Լամբրոնացին որպես Հայոց թագավորի կողմից նշանակված՝ Ջաբելի խնամակալ, իրազործում է այդ ամուսնությունը Հայ առաքելական ծեսի համաձայն: Դորբաչինսկին, իհարկե, քաջատեղյակ էր, որ այդ ամուսնությունը իրագործումը պայմանավորված էր երկրի քաղաքական շահերով, քանզի Անտիոքի ժառանգություն համար մղվող պայքարի սրված պայմաններում ֆրանկ Փիլիպոսը 1222թ. Հայ առաքելական ծեսի համաձայն ամուսնանալով Ջաբելի հետ ու խոստանալով հայադավան, հայասեր ու հայապաշտպան լինել, հավատարիմ մնալ Հայոց գահին, պաշտպանել յուրաքանչյուր հայի իրավունքները, այդ ամենն, ուղղակի, ոչ միայն չի իրագործում, այլ հակառակը, ամեն ինչ անում է, որպեսզի, ինչպես հայկական աղբյուրներն են նշում, «ֆրանկանացնի» երկիրը: Ինչպես Սմբատ սպարապետ-պատմագիրն է գրում, նա «չէր քաջվում հայերին վերաբերվել որպես ցածր ուսայի, ...նրանց կոչում էր ոչ թե զինվոր, այլ՝ գեղջուկ, չէր նստեցնում սեղանին, և իր դուռը տաս անգամ թակելուց հետո էր միայն, որ ներս էր թողնում»¹⁷⁶: Կոստանդին պայլն անձամբ էր Փիլիպոսին ընտրել որպես տասներկուամյա Ջաբելի ամուսին: Իսկ նման ընտրությունը որոշակիորեն խորքային էր, կապված՝ Անտիոքի հետ Հայկական թագավորության ունեցած պատմա-քաղաքական զարգացումներին: Ճիշտ է, երբ 1226 թ. Կոստանդինն ու հայ իշխանները սպանել են տալիս Փիլիպոսին և արդեն տասնվեցամյա Ջաբելին ամուսնացնում են Հեթումի հետ, և նույն թվականի հունիսի 14-ին էլ կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին վերջինիս թագավոր է օծում, նա ընդամենը տասներեք տարեկան էր, և բացարձակապես անտեղյակ էր հոր կողմից կատարվող գործերին, այդուամենայնիվ, հենց նա է, որ պատմավեպում այդ ոճրագործության համար տառապում է ու անվերջ և՛ հոր, և՛ իր մեղքերն է քավում: Ամեն դեպքում, այդ ամուսնությունը Կիլիկյան Հայաստանում հաստատվում է Հեթումյան հարստությունը, որը Ռուբինյան ընտանիքից հետո երկրորդն էր երկրում,

¹⁷⁶ Ռ-րեն Գրոսե, Պարմոպոլոն խաչակրաց, րևն I, Տեր-Պեպրոսյան, կշված ժողովածուն, էջ 309:

և այդուհետ՝ իշխում են Ռուբինյան և Հեթումյան տոհմերի արյունախառնությունից սերող թագավորները, որոնց շարքում Հեթում Ա արքան էր, որը 35 տարի թագավորելով, աչքի էր ընկնում իր իմաստությունով ու գործնականությամբ:

Թեև տարօրինակ, բայց ինչ-որ տեղ և հասկանալի է, թե ինչու է Դորբաչինսկին Կոստանդինին անվերջ մեղադրում Փիլիպոսի սպանություն և այդ հաշվենկատ, այսպես կոչված, քաղաքական ամուսնության համար: Ինչ խոսք, լեհ գրողը առավել քան տեղյակ էր բոլոր արքունիքներում տեղի ունեցող նմանօրինակ սպանություններին ու ամուսնություններին, ուստի, այս առումով Հեթում-Ջաբել ամուսնությունը ևս պետք է որ նույն օրինաչափությունները ընդունվեր նրա կողմից ու այդպիսի անվերջ ձախկող քննադատության չարժանանար: Սակայն, հարցն էլ հենց նրանումն է, որ նման կոնֆլիկտի ստեղծումը նրա համար զրամատուրդիական միջոց էր՝ ինչպես պատմական իրողություններին ու մարդկային հարաբերություններին իրազեկ դարձնելու, այնպես էլ իրեն հուզող մի շարք հարցադրումներ բարձրացնելու համար: Այսինքն, մի կողմից ստեղծելով Հեթում-Ջաբել ընտանեկան շարունակական ընդհարումն ու Հայոց թագավորի միայնակ կերպարը, լեհ գրողը թե՛ բուն հայկական, թե՛ հայ-ֆրանկյան պատմական հարաբերությունների ու իրադարձությունների զարգացումները ներկայացնելու, և թե՛ Հայոց թագավորի բարոյական չափանիշների ու նրա կողմից որդեգրած բարոյական արժեքների մասին լիուլի ու ազատորեն խոսելու, նրան բոլոր կողմերից ներկայացնելու հնարատեղյակն ու գու՛նեղ է դարձնում ընտանեկան հարաբերությունների մատուցմամբ: Նկատի ունենանք, որ եվրոպայի մի շարք երկրներ թագավորներին, Արևելքի երկրների սուլթաններին ներկայացնելով, Դորբաչինսկին բացի Հեթում արքայից, ոչ մեկի ընտանեկան հարաբերություններին չի անդրադարձնում, նրանց ընտանեկան իրավիճակի ու կանանց մասին նույնիսկ չի էլ ակնարկում, և նրանց կողմից կատարված քաղաքական ու անձնական բազմաթիվ սպանությունները չի հիշատակում:

Ճիշտ է, վերում (պատմական մասում) արդեն ասացինք, բայց մեկ անգամ ևս հիշեցնենք, որ պատմական Ջաբել թագուհին թեև վախճանվում է 1252 թվականին, սակայն պատմավեպի բուն իրա-

դարձուցությունները, մասնավորապես, նաև, Հեթում-Ջաբել հարաբերությունները պուժեստային դժուր շարունակվում են մինչև 1260 թվականը, իսկ 1266-ին արքայազներ Թորոսի զոհվելու և Լևոնի գերեզմանավայրի իրողություններն էլ նույնություններ են 1260 թվականին տեղի ունեցած Այն Ջալուղ ճակատամարտի շրջանակներում: Ընդ որում, Սմբատ Սպարապետի որդին՝ Վասիլը, որի մականունը Թաթար էր, և որը արքայազների կողքին նույնպես մարտնչում էր ճակատամարտում և Լևոնի հետ էլ գերեզմանավում է, պատմավեպում ընդհանրապես չի հիշատակվում, քանզի Սպարապետը ներկայացվում է որպես ամուրի այր: Հիմնականում հենց այս պատմական գեպերի մեկտեղման մասին է խոսքը, երբ, ինչպես երկիցս նշեցինք, Դորբաչինսկին ասում էր, թե՛ իրեն թույլ է տվել պատմական մանր անճշտություններ:

Թեև վերում արդեն խոսվեց Ջաբելի ու Հեթումի բռնի ամուսնություն մասին, սակայն, պուժեստային գծի զարգացման բուն նպատակը ըմբռնելու համար, մեկ անգամ ևս դիմենք Թրնե Գրուսեին, որն իր աշխատությունների համար որպես աղբյուր օգտագործելով նաև Սմբատ սպարապետի Տարեգրքն ու տեղեկացնելով թե՛ մանկահաս Ջաբելը վախեցած իր հրաշալի ֆրանկ սպանտ ամուսնու սպանությունից, փախչում է Սելեկիա՝ Հիվանդարինամների մոտ¹⁷⁷, բայց շուտով ստիպված է լինում հնազանդվել, և Կոստանդին պայլի հետ ետ վերադառնալ Տարսոս ու ամուսնանալ Հեթումի հետ, ավերացնում է. «Որոշ ժամանակ նա դեռևս սառն էր վերաբերվում իր ամուսնուն, բայց ի վերջո զնահատում է նրա առաքինությունը: Արդարև, այդքան դժբախտություններից հետո նրա համար միութարական պետք է լիներ տեսնել, որ Հեթում Ա-ն դարձավ Հայոց պատմության ամենամեծ թագավորներից մեկը»¹⁷⁸:

Ամուսնություն սկզբնական շրջանի այդ սառը վերաբերմունքն էլ հենց Դորբաչինսկին դարձնում է Հեթում-Ջաբել հարաբերությունների մշտական ուղեկիցը նրանց ողջ կյանքի ընթացքում: Ընդ որում, ըստ պատմավեպի՝ եթե Ջաբելը վեց երեխա նվիրելով ամուսնուն, երեկիցս ոչ մի ջերմություն ու հոգատարություն չի ցուցաբերում ամուսնու հանդեպ և նրա քաղաքական գործերի

¹⁷⁷ Տևն Ռեև Գրուսե, Պապմոթյուն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պերրոյան, կշված ժողովածու, էջ 311:
¹⁷⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 106-107.

նկատմամբ ունեցած իր հետաքրքրությունը պայմանավորվում է միայն անցյալին շողկապվող ներանձնական տրամադրվածությամբ ու այդպես էլ չմարող բացասական զգացմունքայնությամբ, ապա Հեթումի սերը առ կնոջը ոչ մի հանգամանքներում ոչ միայն չի մարում, այլև ավելի է ուժգնանում: Նույնիսկ հույն աղջկա՝ Ջոնի հանդեպ տածած (մտացածին) սիրտ մոտիվը Դորբաչինսկին տրամաբանական ավարտին չի հասցնում (վերջինս զոհվում է), քանզի ողջամիտ արքան իր նորածին զգացմունքներն էլ պետք է գոհարբերել իր մեծ սիրուն: Ի դեպ, 1950 թ. սկզբին, երբ լեհ գրողը պատմավեպի շարագրանքը նոր էր սկսել, իր նոթատետրում գրառում է, որ ինքը գուր է մեծ ջանքեր գործադրում Հեթումին ու Ջոնին նվիրված գլուխը գրելու համար: «Եթե այդ գլուխը ստացվի, ապա նշանակում է, որ գտնվել է ամբողջ վեպի բանալին»: Եվ քանի որ հույն աղջկա հետ Հեթումի խոսակցությունն ու հանդիպումը, այսինքն, պուժեստայի գրքի չի ստացվում (պարզ չէ, թե գրողը ինչպիսի լուծում գտնելու վրա էր ջանքեր գործադրում), վերջինիս որոշմամբ էլ Ջոնն ստիպված զոհվում է, ապա, ինչպես ստորև կտեսնենք, Հեթումի ճակատագիրն էլ ոչ թե պատմական կամ պատմականին մոտ, այլ՝ քաղաքական լուծում է տալիս: Ի տարբերություն այդ արհեստական, իրոք, որ չստացված ու անհամոզիչ սիրային դրվագի (կրկին, ի դեպ, անհամոզիչ է նաև սպանված Փիլիպոսի հանդեպ 12-14-ամյա Ջաբելի զգացմունքների պահպանումը հասուն տարիքում), կնոջ հանդեպ Հեթումի տածած սերը ոչ միայն համոզիչ է, այլև՝ բավական հուզիչ: Ահա թե ինչ և ինչպես էր մտածում Հեթում արքան իր կնոջ, իր սիրած կնոջ մասին, «Եթե տրուբադուր լինեի, կարող էի ամբողջ կյանքս նվիրել նրա գեղեցկությունից գովերգմանն ու փառաբանմանը: Բայց իմ սերը չի կարող կանցոններով փոխաբերվել: Սակայն, այն չպետք է բառերով ձևաք բերեմ: Նա, վերջին վերջո, կտեսնի, պետք է, որ տեսնի, որ նրա համար է, որ կուզում եմ, որ մեծ գործերի համար է, որ հազար կես եմ լինում: Ինչո՞ւ Սուրբ չի ժամանում, չէ՞ որ, հավանորեն, սուրհանգակները տեղ են հասցրել Հալեպի հաղթանակի լուրը: Նա պետք է հասկանա իմ սիրտ անխոս խոստովանությունը. Հալեպը նրա կանցոնն է առանց բառերի»¹⁷⁹:

Դորբաչինսկին Հեթում-Ջաբել կոնֆլիկտով է պայմանավորում նաև որդիների ու դուստրերի հետ նրանց ունեցած հարա-

¹⁷⁹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան հայասրակի թագավորությունը, րևն Լ. Տեր-Պերրոյան, կշված ժողովածու, էջ 411:

բերությունները: Եվ քանի որ, ի սկզբանե ակնհայտ է դառնում Դորբաչինսկու վերաբերմունքը Ջաբելի հանդեպ այն առումով, որ նրան ոչ դրական կողմերով ներկայացնելով, հասկացնել է տալիս, որ դրա պատճառը նրա ավիչներով հոսող նորմանդական արյունն էր, ապա դժվար չէ կռահել, որ այն ամենը, ինչ առնչվում էր խաչակիր եվրոպացիներին, և՛ ընդհանուր առմամբ, և՛ մասնավորապես, այս դեպքում, լեհ գրողի նեգատիվ պրիզմայի միջով էր անցնում: Նույնիսկ այն հանգամանքը, որ Ջաբելը Ռուբինյան տոհմի գավակն էր՝ Լևոն Բ-ի դուստրն էր, և առաջին հերթին նրա ավիչներով Ռուբինյանների արյունն էր հոսում, Դորբաչինսկուն չի կանգնեցնում, և դա նույնպես ծառայեցնում է վերջինիս մեծամիտ ու գոռոզ, եսասեր, անհանդուրժող ու հիշաչար կերպարի ստեղծմանը: Ի դեպ, պատմական Ջաբելի մասին պահպանված տեղեկությունները վկայում են, որ նա ոչ միայն նվիրված է եղել իր ամուսնուն, այլև՝ իր երկրի գործերին: Իր ամուսնու հետևողությամբ, Ջաբել թագուհին էլ է որպես զրասեր հովանավորել երկրի դպրության ու ձեռագրային մշակույթի և տարբեր արվեստների զարգացմանը: Ավիլին, նա հիվանդանոց է հիմնադրել, որտեղ անձամբ խնամել է հիվանդներին ու ազրատներին¹⁸⁰: Մինչդեռ, պատմավիպում Ջաբել թագուհին ներկայացվում է որպես իր երկրի ու ժողովրդի ճակատադրի, և ամուսնու քաղաքական գործերի հանդեպ անտարբեր, իր իսկ երեխաների միջև տարբերություն դնող, թագաժառանգ որդու ու ամուսնու հանդեպ ատելությունը լցված եսասեր, քմահաճ ու խիստ մեծամիտ կին-մայր-թագուհի:

Ի տարբերություն Դորբաչինսկու կերտած Ջաբելի, Հեթումը պատմավիպում իր երեխաներին հավասարաչափ սիրող, հոգածությունը լի հայր էր, և Լևոնի հանդեպ տածած նրա բացառիկ վերաբերմունքը բացատրվում է միայն ու միայն այն պարագայով, որ վերջինս գահի ժառանգորդն ու նրա ծրագրերի շարունակողն էր լինելու: Բայց, երեխաների հանդեպ տածած սերը Հեթումի մոտ ամեն անգամ կրկին տառապանքի է վերածվում, երբ նա մտածում է, թե և՛ իր հոր գործած մահացու մեղքը, և թե՛ իր կողմից թույլ տրված մեղքը կարող է իր որդիների վրա ծանրանալ: Նրա միակ մխիթարանքն այն էր, որ Աստված իր հորն ու իրեն կների, մանավանդ որ

ինքն ամբողջ կյանքում տանջվել և մեծ գոհաբերությունների էր զնացել: «Այն քայլը, որին ես դիմում եմ, - մտորում է Հեթումը, - իր մեծ հետևանքներով գուցեև օրհնյալ գործ է, բայց եթե խարվիմ, այդ դեպքում կուզեմ ամբողջ պատասխանատվությունը ինձ վրա վերցնել: Հայրս իմ ուսերին չափից դուրս մեծ ծանրություն դրեց: Ձեռն ուզում, որ իմ որդին գահին նստի նոր, շատ ավելի մեծ հոգսով: Կայացել եմ առավել Լևոն Մեծի թողած ժառանգության, ավելի ճիշտ՝ Ռուբինյանների երկհարյուրամյա պայքարի արդյունքում ստացված ժառանգության շնորհիվ, բայց դրա համար թանկ եմ վճարել, և չեմ ուզում, որ իմ որդին էլ ստիպված լինի այդ ձևով բարձրանալ: Եթե մտղոլները կարողանան քրիստոնեությունը փրկել, այն իր անվտանգությունը կպահպանի մի քանի սերունդ: Հայկական թագավորությունը, որից և ծնվեց (քրիստոնեության - Բ. Բ.) փրկության գաղափարը, կհզորացնի իր հիմքերը»¹⁸¹: Նկատենք, որ Ջաբել-Հեթումը բոլոր երկխոսություններում առաջին հերթին գերակա է անձնական (Ջաբել) և պետական (Հեթում) շահերի բախումը: Եվ եթե Ջաբելը ամեն առիթ ու պահ օգտագործում է Հեթումին մեղադրելու, թե՛ նա իր հետ ամուսնացել էր Ռուբինյանների գահին տիրելու և թագաժառանգ ստանալու մտադրությամբ, (կարծես նույնը, և նույնիսկ ավելին չէր կարող սակ ֆրանկ Փիլիպոսի մասին), ապա Հեթումը որպես ազգասեր ու պետական մեծ գործիչ, որպես իսկական քրիստոնյա, ամենը պայմանավորում է իր թագավորության ու քրիստոնեական աշխարհի փրկության առաջնայնությունը: Այս առումով բավական խոսուն է Հեթում-Ջաբել երկխոսության զրվազներից մեկը, որտեղ ամուսինների հերթական բախման առիթ են հանդիսանում նրանց երկու որդիները, որոնց, արքան որոշել էր իր հետ մարտադաշտ վերցնել, քանզի, «այն պահին, երբ վճռվում էր ամբողջ քրիստոնեական Սիրիայի, իսկ գուցեև ամբողջ աշխարհի ճակատագիրը, թագաժառանգ որդին (ինչպես նաև՝ թորոսը - Բ. Բ.) չպետք է այդ ամենից հեռու գանվեն»¹⁸²: Եվ եթե թագաժառանգ Լևոնի մասնակցությունը դեմ, եթե անգամ վերջինս զոհվեր, Ջաբելը ոչ մի առարկություն չունեի, քանզի Հեթումին արտաքինապես նման լինելու պատճառով նրան նույնպես չէր սիրում, ապա իր սիրեցյալ որդու՝ թորոսի մասնակցությունը դեմ լինելով, Ջաբելն,

¹⁸¹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 114.

¹⁸² Անդ. էջ 267:

¹⁸⁰ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը, փնհ Լ. Տեր-Պևրոսյան, կշված ժողովածու, էջ 116:

ուղղակի, մարտնչում է, ամուսնու երեսին նետելով, թե՛ «Ինձ ուզել ես, որպեսզի գահին նստես և որպեսզի քո որդին էլ թագ կրի: Գահն ունես, Լևոնին էլ ունես...: Բայց Թորոսը...: Նա այնքան քիչ է է քո որդին: Ռուբինյանների դիմագծերն ունի: Նրան ինձ թող: Թող, որ թաթարների վասալը չգտնա: ...Միշտ ասում ես. այդ ես չեմ, դա թագավորությունն է, դա ազատությունն է, պատիվն է, դա քրիստոնեությունն է ... իսկ Թորոսը...»¹⁸³: Ու թեև Հեթումն այս անգամ ես կնոջը համոզում ու բացատրում է իր ճշմարտացի դիրքորոշման անհրաժեշտությունը, ասելով, թե՛ «Բայց մենք իրար չենք հասկանում: Դու անվերջ կրկնում ես՝ ես-դու, իմը-քոնը: Իսկ ես ասում եմ՝ գործերը»¹⁸⁴, և այդուամենայնիվ, Դորբաչինսկին նույնիսկ այս պարագայում է զգացնել տալիս, որ Հեթումի վրա կրկին ծանրանում է մեղքի զգացողությունը: Ներքին մի զգացողություն, որը նրան ուղեկցում է բոլոր հանգամանքներում, ինչպես նաև՝ իր շրջապատի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների՝ իր իսկ վերլուծությունների արդյունքում: Այդ է վկայում ոչ միայն դուստրերի հանդեպ նրան համակած մեղքի նույն զգացողությունը, երբ նա հիշում է, որ առանց նրանց զգացմունքները հաշվի առնելու է ամուսնության խնդրում իր կամքը թելադրել, այլև իր վաղեմի ընկերոջ՝ Աշոտի, որի ճակատագրի հանդեպ անտարբերություն էր ցուցաբերել: Մինչդեռ, միայն այդ մարզն էր, որի հետ նա հոգեպես կապված էր եղել, և որն իր մասին, իր մտածմունքների, իր խոհերի, իր գործերի ու ծրագրերի մասին տեղյակ էր եղել, բայց որին՝ իր միակ ընկերոջը, թույլ էր տվել իրենից հեռանալ, երբ սարսափելի հիվանդությունը՝ բորոտությունը էր վարակվել: Հետագայում նա երբեք փորձ անգամ չէր արել այդ լեռնցի պարզ, բայց և իմաստուն, իր կյանքում ունեցած միակ ընկերոջն այցելել, թեև նա էր միշտ գտնում իր հոգու ու մտածմունքների բանալին: Թեև հենց նրա հետ ունեցած գրույցների արդյունքում էր, որ իր մոտ մարել էր անբարյացակամությունը մարդկանց հանդեպ, ու թեև, նրա շնորհիվ էր սովորել հավատալ մարդկանց: Աշոտի հանդեպ ցուցաբերած իր այդ փոքրոգության տակ ճկվելով էլ Հեթումը կրկին անգամ Աստուծուց մեղքի քափություն է խնդրում:

Ի դեպ, Դորբաչինսկին Աշոտի հանդեպ Հեթումի թույլ տված այս ոչ ընդունելի քայլն «ուզում, շտկում» է վերջինիս կրտսեր որ-

¹⁸³ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 267:

¹⁸⁴ Աղլ, 19 225:

դու՝ Թորոսի միջոցով, որը բորոտանոցում այցելելով Աշոտին, թեև վարակվում է նույն հիվանդությամբ, սակայն այդ ազնիվ ու զուլալ մարդուց է տեղեկանում ճշմարտությունը ծնողների ամուսնություն «առեղծվածի» և, որ ամենակարևորն է՝ իր առաքելի ու ազնիվ հոր մասին, որի դեմ մայրն ի փոքրուց էր երեխաներին ու հատկապես իրեն տրամադրում: Դորբաչինսկին թեև Հեթումի անվերջ ինքնաձախկմամբ ու ինքնամերկացմամբ է պախարակում Կոստանդինի արարքը, և սակայն, Թորոսի միջոցով է վերջինիս ու Հեթումին արդարացնում, գտնելով, որ եթե ինքն էլ լիներ նրանց տեղը, նույնիսկ կվարվեր: Փաստորեն, Թորոսը, որն ի փոքրուց մոր իսկ դրդմամբ դրական ոչ մի զգացմունք չէր տածում հոր նկատմամբ, Աշոտի միջոցով է վերջինիս «հայտնադործում» ու մեծ սիրով լցվում նրա հանդեպ: Ուշագրավ է, որ ամբողջ պատմավեպի ընթացքում լեհ գրողը կերտելով Թորոսի կերպարը, նրան սուրբ է ներկայացնում, կամ առնվազն ձգտում է վերջինիս իր կենսակերպով սուրբ ներկայացնել: Իր այդ մտադրությունը Դորբաչինսկին չի էլ թաքցնում, քանզի հենց Թորոսի բերանով է տեղեկացնում, որ «բորոտ հերոսների պատմությունը պատկանում է քրիստոնեության սուրբ ավանդույթներին», և այդ կապակցությամբ հիշատակում է Երուսաղեմի թագավորության թագավոր Բալզուլինին, որին նույն այդ հիվանդությունը չէր խանգարում, որպեսզի ինչպես հարկն է «ճգմեր Սալահեդդինին»: Ի դեպ, նման հերոսների մասին ժամանակին տրուբադուրներն էին անգամ երգում, քանզի կյանքը, մահը, առողջությունը, հիվանդությունը, այսինքն, այն ամենը, ինչն Աստված էր ուղարկում՝ օրհնված էր: Այս առումով բավական խոսուն են այն դրվագները, որոնցում էությունը անչափ բարի Թորոսը ներկայանում է սրբերին հատուկ պահվածքով. «Նա սիրում էր աղքատներին, որոնք վաղ առավոտից ցցվում էին պալատի դարպասների առջև, որտեղ և, նրանց ողորմություն էր տալիս, խոհանոց էր տանում ու կերակրում՝ երբ ոչ ոք նրանց չէր տեսնում: Ամենաաղքատներին էլ տանում էր բաղնիք ու լողացնում: Նրանց կեղտոտ, նիհար ու վերքերով պատված մարմիններից չէր խորշում»¹⁸⁵: Ավելացնենք նաև, որ Թորոսը հիշում էր «...սուրբ նահատակներին՝ Աստուծոյ Գնուսնուն, Ռշտուսնուն, որոնք համբուրում էին աղքատների վերքերը և ստում, թե գրանք վարդի բուրմունք ունեն:

¹⁸⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, 19 226.

Որքանո՞վ էր սրբերի ասածները ճշմարտացի, մտածում էր Թորոսը: Արդյո՞ք ճշմարտությունը չէին վերաիմաստավորում, տարված Աստծո հանդեպ ունեցած իրենց զգացմունքներով: «Տեր Աստված, հարցով դիմում էր Նրան, մի՞թե ես այնքան մոտ եմ Քեզ, որ ուրիշներն այդ չեն կարողանում հասկանալ, թե հակառակը՝ շատ ավելի հեռու եմ, քան ինձ է թվում...»¹⁸⁶:

Հեթում Ա -ի հարազատներից միակը Սմբատ սպարապետն էր, որի հանդեպ արքան մեղքի զգացողություն չուներ: Ճիշտ է, Դորբաշինակին պատմավեպում սպարապետին գործողության մեջ չի պատկերում, սակայն, պատեհ առիթները բաց չթողնելով, ու օգտագործելով նրա մասին իր ձեռքի տակ եղած տեղեկությունները, ներկայացնում է նրա կերպարը: Ընդ որում, վերջինիս, որը միշտ և ամենուր կանգնած էր կրտսեր եղբոր՝ Հեթում Ա-ի թիկունքին, ներկայացնում է չոր ու մռայլ բնավորությամբ, և հատկապես ընդգծում, որ նա մտերիմ չէր զգացմունքային ու ռոմանտիկ արքայի հետ, թեև նրա հավատարիմ օգնականն ու թագաժառանգ Լևոնի և Թորոսի ռազմական դաստիարակն էր: Այդ ազգասեր ու իր թագավորին հավատարիմ այրի մասին նա գրում է, թե՛ լինելով Կոստանդինի ավագ որդին, թեև կոչված էր ժառանգելու Հայոց դահլը, սակայն ի սկզբանե մեծ հակումներ ցուցաբերելով հոգևորի ու գիտության հանդեպ, անավարտ թողնելով հոգևոր սեմինարիումը, իսկ անկատար՝ եպիսկոպոսության պատրաստվելու և կաթողիկոս ընտրվելու՝ հոր երազանքն ու ծրագրերը, ամբողջությամբ նվիրվում է գիտություն ու ռազմական գործին: Ու թեև լեհ գրողը Սմբատին ներկայացնում է որպես Հեթումի ամենահավատարիմ ու ամենանվիրված անձ, որպես ամենավստահելի պետական գործիչ ու ղեկնապետ, որը կատարում է արքայի հույժ գաղտնի հանձնարարությունները և Մոնղոլիա մեկնելով ու Հուլավու խանի հետ հանդիպելով, իր արքայի առջև է դնում անհրաժեշտ ամբողջ տեղեկատվությունը, ապա կրկին Հեթումի հանձնարարությամբ մեկնում է Կիպրոս՝ Լյուդովիկոս IX-ի մոտ, և այդ գաղտնի տեղեկատվությանը նրան ևս իրազեկ է դարձնում, սակայն որպես ականավոր գորավար, որը մի ամբողջ հիսուն տարի առաջնորդում է հայկական բանակն ու բազմաթիվ հաղթական մարտեր մղում, և հմտորեն կազմակերպում է երկրի պաշտպանությունը, նրան չի ներկայացնում: Խոսքն, այս

¹⁸⁶ Jan Dobraczyński, O tym, co nas łączy, "Kierunki", № 12, 1982.

դեպքում, պատմավեպում ներկայացված Այն-Ջալուզի ճակատամարտի մասին է, որը, թեև, Դորբաշինակին ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է, սակայն Սմբատ սպարապետին հիշատակում է այն ժամանակ միայն, երբ գրում է, թե վերջինս Կիտբուդայի և Թորոսի հետ նույնպես այդ մարտերում է զոհվում: Ի դեպ, պատմական Սմբատ սպարապետը զոհվում է ոչ թե 1260-ին, այլ 1276 թվականին Սարվանդիքարի ճակատամարտում, երբ իր բանակը հաղթում է Կիլիկիա կրկին ներխուժած եգիպտացի մամլյուքներին: Միով բանիվ, Սմբատ Գունդստաբլը որպես հայ, որպես պետական գործիչ ու ղեկնապետ, թեև գործնականորեն չի ներկայացվում, սակայն նրա կերպարը նույնքան ազնիվ ու առաքինի է կերտում, որքան՝ անվերջ գործողությունների մեջ գտնվող Հեթում Ա արքայի ու նրա որդիների կերպարները:

Կերպարների ստեղծման առումով ուշագրավն այն մտաբերումն է, որին հավատարիմ է մնում Դորբաշինակին պատմավեպի շրջանակներում: Որքան էլ տարօրինակ հնչել, բայց պատմավեպում գործող և ոչ մի հայ, բացի Ջաբելից (որի ավիչներով, ինչպես ասացինք, նաև նորմանդական արյուն էր հոսում) թե՛ իր էությունը և թե՛ պահվածքով, մտածելակերպով կամ գործունեությամբ բացասական հատկանիշ կամ որևէ էական թերություն չի կրում իր մեջ: Դա, թեև չի կարող բացարձակ ճշմարտություն լինել, քանի որ բոլոր մարդկանց են հատուկ ինչպես ազգային, այնպես էլ անձնական բացերն ու թերությունները, սակայն Դորբաշինակին, հավանորեն, չէր կարող և չէր ուզում իր իդեալ-հերոսին ու նրա շրջապատին (իսկ դա նույնն է, թե՛ նրա ազգին) ներկայացնել խաչակիր երկրների մարդկանց յուրատիպ՝ արատներով, մանավանդ որ նրա առջև դրված պատմական ահուկի նյութերն իր իսկ կողմից բարձրացված խնդիրների առումով հօգուտ հայերի էին խոսում: Դա նաև մի կողմից պատմական ու ժամանակակից հայության նկատմամբ Դորբաշինակու ունեցած առանձնահատուկ վերաբերմունքի արդյունքն է, մյուս կողմից՝ վերոնշյալ կոնցեպտին համապատասխանող այն հիմնահարցի հաստատումը, թե՛ գոնե քրիստոնյա ազգերից մեկը, որն առաջինն էր պետականորեն ընդունել քրիստոնեությունը, ոչ միայն հավատարիմ էր մնացել քրիստոնեական նախկին արժեքներին, գաղափարներին ու բարոյական չափանիշներին, այլև առաջին հերթին՝ որպես կայացած ազգ, իսկ Հեթումն էլ որպես մարդ-ան-

հատ, առաքինությամբ էին կրում իրենց խաչը: Իզուր չէ Դորբա-
չինսկին որոշակիորեն ընդգծում, թե՛ «Միակ մարդը, որ հավատա-
րիմ էր մնացել քրիստոնեություն վաղեմի իդեալներին՝ Հայոց Հե-
թում թագավորն էր»¹⁸⁷: Ասել է թե՛ լեհ գրողի երկընտրանքային
գաղափարը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ միջնադարյան այդ հա-
խուռն դարաշրջանում՝ կար մեկը, որ կարող էր մտածել, և կար
մի շատ կարևոր բան, որի մասին հարկ էր մտածել: Եվ դա կրկին
Հեթում արքան էր:

Ինչ վերաբերում է Ջարելի՝ վերը նշված մարդկային հատկանիշ-
ներին, ինչպես նաև որպես մայր ու կին գրսևորած նրա՝ ոչ դրական
պահվածքին, ապա կարծում ենք, որ այդպիսի կերպարի ստեղծ-
ման համար ինչ-որ չափով դեր է խաղացել նաև գրողի անձնական
կյանքը, քանզի ըստ նրա ժլատ գրառումների անգամ զգացվում է,
որ ամբողջ կյանքում իրեն միայնակ զգալով, գուցե կինն է նման
պահվածք դրսևորել: Ամեն դեպքում, Ջարելի ամբողջական կեր-
պարի ստեղծման ամեն մի հատկանիշի բացահայտումը ուղեկցվում
է նրա սրտին ցավ պատճառող հոգեկան ապրումներով: Փաստը
մնում է փաստ, որ ամուսինների միջև սուղուկած օտարություն
առաջին պատճառը նա թեև համարում է Ջարելի առաջին ամուս-
նու՝ Ֆրանկ Փիլիպոսի սպանությունը, սակայն հիմնականը գրողի
համար օտար արյունն էր: Ճիշտ է, Ջարելը՝ Ռուբինյան տոհմի վեր-
ջին ժառանգը, Լևոն Բ Մեծագործ թագավորի գուստարն ու Հայոց
թագավորության թագուհին էր, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, և
ինչպես Դորբաչինսկին է այդ հանգամանքին որոշակի նշանակու-
թյուն տվել, նա ոչ միայն Ռուբինյանների տոհմից էր սերում, այլև
մեկ քառորդով գտարյուն հայ չէր: Այս հանգամանքն արդեն իսկ
գրողի համար որոշակի նշանակություն է ձևաք բերում: Դժվար չէ
տեսնել, որ Հայոց թագուհու վերահիշյալ պահվածքը Դորբաչինս-
կին պայմանավորում է հենց այդ պարագայով՝ ամեն պատեհ առի-
թով ցույց տալով, որ նա թե՛ իր մտածելակերպով և թե՛ իր կեց-
վածքով հիշեցնում էր եվրոպացի խաչակիրների մեծամտությունը,
և նույնիսկ օտարություն էր գգում Հեթումի ու նույնիսկ նրանից
սերված ավագ զավակի, և ընդհանրապես, թագավորությունն առնչ-
վող բոլոր գործերի հանդեպ: Ճիշտ է, նա հոգատար էր երեխաների
հանդեպ, բայց իր սերը նրանց հավասարաչափ չէր բաժանում: Նա

¹⁸⁷ Jan Dobraczyński, O "Kluczu mądrości", "Kierunki", № 16, 1976.

միայն կրտսեր որդուն՝ Թորոսին էր համարում իր միակ հարազատ
զավակը, քանի որ վերջինս իր արտաբերում ոչ թե թուխ ու սևահեր
էր Հեթումի ու Լևոնի նման, այլ շիկահեր էր ու սպիտակամորթ՝
Ռուբինյանների (թեև այդ մասին պատմական տեղեկությունների
չենք հանդիպել), կամ էլ՝ իր նորմանդուհու մոր և նրա ցեղակից-
ների նման: Նա անվերջ ամուսնուն մեծամտորեն հիշեցնում էր, որ
նա իր հոր՝ Լևոն Բ Ռուբինյանի շնորհիվ է թագավոր դարձել, և որ
մոնղոլների հետ համագործակցելով՝ դավաճանում է Ֆրանկներին:

Նկատենք նաև, որ Հեթումի մտերմիկ շրջապատի, մասնավորա-
պես Ջարելի հետ ունեցած հարաբերությունների ի հայտ բերմամբ,
ինչպես նաև արքայի մենախոսությունների ու ստեղծված իրավի-
ճակների միջոցով Դորբաչինսկին կարողանում է ստեղծել վերջինիս
միայնակ կերպարը, որին ո՛չ մարդկային և ո՛չ էլ պետական-քաղա-
քական առումով, ոչ որ զորավիգ չի կանգնում: Ուշագրավ է, որ
դեռևս 1949 թ. մարտ ամսին, երբ Դորբաչինսկին դեռ նոր էր պատ-
րաստվում սկսել պատմավեպի շարագրանքը, նոթատետրում գրա-
ռում է. «Հեթումը մի մարդ է, որը պատկանում է «sedentaires des
oasis (մեկուսի կյանք վարող)» ընտանիքին, և ապա ավելացնում.
«Մեծ սկանդալը նրան դրսից է կպչում: Իսկ արդ՞յոք, ես ես կլինեի,
եթե մի փոքրիկ ու ջերմ երջանկություն գտնեի»¹⁸⁸: Կարծում ենք,
լեհ գրողի այս հակիրճ գրառումը չափից ավելի խոսուն է, քանզի
Հեթումին համեմատելով Սաինթ Էկվյուպերիի «Citadell»-ի հերո-
սի և իր հետ, նա ի սկզբանե է Հայոց արքային տեսնում միայնակ,
շրջապատի գործնական ու բարոյական աջակցությունից զուրկ,
զուրկ նաև անձնական երջանկությունից ու անվերջ կասկածների
մեջ, բայց և մեծ գործեր իրականացնելու ներքին ու հզոր ուժով
համակված: Այս առումով, նա Հեթումին ոչ միայն համեմատում
է վերջինիս հետ, այլև համեմատության եզրեր է գտնում հենց իր
հետ, քանի որ, ինչպես այդ գրառումից է երևում, և ինչպես վերում
այլ առիթներով ասացինք, ինքն էլ իր հերոսի նման աստարում
չգտնելով շրջապատի կողմից, և ջերմություն ու երջանկություն
չգտնելով ընտանիքում, հոգեպես տառապեում էր, ու այդ ներքին
անբավարարվածությունը գուցեև նրա համար նորանոր սյուժեյնե-
րի ու մոտիվների մտահղացման, կերպարների ստեղծման ու կերտ-
ման, և զրանց իրականացման քուրա էր հանդիսանում:

¹⁸⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 77.

Ավելին, էկզյուպերիից վերցված ներքոհիշյալ բնաբանը, որը լեզվագրորդը գետեղել է իր նույնքան հանրաճանաչ «Նիկողոսի նամակները» վեպի առաջաբանում, և որը կարմիր թելի նման անցնում է նրա բոլոր ստեղծագործություններով, նույնպես որոշակի առնչություն ունի Հեթում թագավորի կերպարին: Իսկ բնաբանում ասվում է. «...Ձեզ ասացի, որ ծառի ճյուղին ագռավ է նստել: Հասկանում եմ, որ Ձեր մեծությունը չի կարող ասողին հավասարվել: Բայց ես մի ինչ-որ նշանի եմ սպասում: Որպեսզի իմ ազոթքի ու գործի ավարտից հետո այդ ագռավը թռչի: Դա կլինի ինձ ուղղված մի նշան, որը կնշանակի թե ես աշխարհում բոլորովին էլ միայնակ չեմ... Եվ ես հետևում էի ագռավին: Բայց նա անշարժ նստած էր ճյուղին»: Էկզյուպերիի այդ խորհրդանշական ագռավը, որը սովորաբար դժբախտության ու անհավոթության բաներ է համարվում, ինչ խոսք, երբևիցե թռչելու ոչ մի մտադրություն չունեի, և չէր էլ կարող ունենալ, քանի որ, սովորաբար կյանքում դժվարություններ լուծվող կամ ընդհանրապես չլուծվող հարցերն այդ գետեղում դուրսին լուծում կգտնեին: Բայց ո՛չ էկզյուպերին, և ո՛չ իսկ Դորբաչինսկին այդ խնդրին պարզունակ չէին նայում: Նրանք, ովքեր փնտրում ու սպասում էին Աստծո կողմից ուղարկված նման մի որևէ նշանի հայտնվելուն, որոնց ի հայտ գալը, միաժամանակ և՛ հաստատումը պիտի լիներ այն բանի, թե՛ տառապանքների զնով ընդունած իրենց որոշումն ու վճիռը լավագույնն էր ու ճշմարտացի, շատ հաճախ մինչև իրենց կյանքի վերջն այդպես էլ ոչ մի նշանի չէին արժանանում:

Հեթում արքան նույնպես անվերջ նման նշանների էր սպասում ինչպես հոր գործած մեղքի ներման ու իր հանդեպ Ջաբելի տածած սիրո, այնպես էլ ֆրանկների ու մոնղոլների հետ իր վարած քաղաքականության ճշմարտացիության հավաստիքը ստանալու հույսով: Նման մոտեցման ենթատեքստում Դորբաչինսկին ներդնելով այն միտքը, թե Հեթումն իրեն չափից դուրս պատասխանատու էր զգում ինչպես իր հարազատների, այնպես էլ իր երկրի, և ընդհանրապես քրիստոնյա երկրների ճակատագրի հանդեպ, հենց այդ կասկածների ու սպասումների միջոցով առավել է հաստատում նրա հավատարմությունն ու հաստատականությունը:

Իսկ զոհաբերությունների պատրաստ Հեթում արքայի հասունացման ամբողջ ճանապարհը մինչև «սրբություն», անցնում էր

մեղքերի զգացողության ու քավության միջով: «Նա,- գրում է Դորբաչինսկին Հեթումի մասին,- այնպիսի զգացողություն ունեի, որ կարծես ծնված հասակից մեղավոր էր ուրիշի գործած մեղքերի համար, առաջին մեղքի համար: Աստված նրան շատ տանջանքների էր դատապարտել: Բայց այդ ամենը երբևէ կարող էր և հավասարազոր դառնալ հաղթանակի»¹⁸⁹: Նա համոզված էր, որ հոր դաժան արարքը, թեև ինքնին մեծ մեղք էր, «բայց չէ որ իր պտուղներն էր տվել: Հայաստանն այսօր հարուստ, ծաղկող ու հզոր երկիր է: Իսկ ինչպիսին կլինի իմ արածի արդյունքը (մտածում է նա, նկատի ունենալով մոնղոլները) հետ իր կնքած դաշինքը - Բ. Բ.), եթե ես սկսեմ ամեն ինչից դժգոհել»¹⁹⁰:

Եվ ահա, թե՛ ընտանիքում, և թե՛ իր շրջապատում իրեն միայնակ զգացող այդ հպարտ այրը, որը կարծես բոլորի մեղքերն իր վրա էր վերցրել, իր ազնիվ ու բարի բնույթով կարծես ամեն անգամ մանկական զարմանքով էր հայտնագործում կյանքի ճշմարտությունը: Նա «բարեկամություն» ու «եղբայրություն» բառերի մեջ խորը իմաստ էր տեսնում և մարդկանցից շատ ավելին էր սպասում, քանզի «բարեկամությունը» նրա իսկ ընկալմամբ նշանակում էր ամեն ինչ տալ և նույնքան էլ սպասել: Պատահական չէ, որ երբ Տաճարական ու Հիվանդախնամ ուխտերի ասպետներից Հիասթափված Հեթումի զայրույթը դադարեցնակետին է հասնում, մենախոսում է. «Սրանք ինչի մասին են մտածում: Բայբարսը քաղաքի (Աքքայի - Բ. Բ.) մատուցում է, վճուպան մարտը տեղի կունենա մի քանի ժամ անց, իսկ սրանք քնած են: Խոսք չկա, շատ աշալուրջ ասպետներ են: Ահա թե ինչ է նշանակում հավատ ընծայել սրանց ասպետական խոսքին: ... Ես շատ մեղքեր եմ գործել, բայց աշխատում եմ դրանք հատուցել իմ ծառայությանը: Ես, իմ պարտականությունները կատարում եմ: Ուրեմն, թող իմ նկատմամբ էլ նրանք կատարեն: Աղաչում եմ Քեզ, Տեր Աստված, իրագործիր խնդրանքս... Ի՞նչ է, նորից պետք է մենակ մնամ»¹⁹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ուշադրությունը սևեռելով մարդու միայնակության խնդրին, Դորբաչինսկին կրկին անգամ բարձրացնում է պատմական, քաղաքական ու հասարակական կյանքը մասնավոր

¹⁸⁹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, lq 98:

¹⁹⁰ Աղ, lq 301:

¹⁹¹ Renata Prawdzić, O Dobraczyńskim niefachowo, "Tygodnik powszechny", № 7, 1987.

ճակատագրում տեսնելու, այս կամ այն իրադարձություններում մարդ-անհատի որակական հատկանիշների դերին մեծ նշանակություն տալու, ինչպես նաև «տանջանքների միջով անցած մարդու հատունացման, կայացման»՝ աշխարհի չափ հին թեզին մեծ կշիռ տալու հիմնախնդիրը: Այս առումով Դորբաչինսկու մոտ հասկացանքները ընդգծվում է հոգածությունը Հեթում արքայի ընտանիքի անդամների ու Կիտրուզա զորավարի նկատմամբ: «Այդ մարդկանց կենսական տանջանքներում, գրում է լեհ գրականագետ Ռենատա Պրավձիչը, բավական ցցուն ի հայտ է գալիս katharsis-ի ինչ-որ պահ, որը և կարծես ցնցում առաջացնելով, պատագրում է բարոյական արժեքները»¹⁹²:

Միով բանիվ, պատմավեպում առաջ քաշված որ խնդրին էլ, որ անդրադառնում ենք, տեսնում ենք, որ ընթերցողի առջև է հառնում հավատի, մեղքի, ու մեղքի քավություն գաղափարը, և որ, ինչպես ինքը գրողն է նոթատեսարում գրառում՝ «Մարդու ամեն մի սխալը, սայթաքումը գթասարություն նոր առիթ է հանդիսանում, որը միշտ էլ ավելին է, քան մեղքը»¹⁹³: Ըստ մեծ հումանիստ Դորբաչինսկու՝ անկախ կրոնական պատկանելությունից, բոլորն էլ արժանի են գթասարության, եթե գիտակցում են իրենց մեղքն ու Աստուծոց քավություն են խնդրում: Իսկ առավել լայն իմաստով լեհ գրողը մեծ կարևորություն է տալիս «ինչ-որ գոյություն ունի իմաստ ունի» փրկիսփայլական մտքին՝ հարգանք տածելով ոչ միայն բարոյական ու մտավոր արժեք ունեցող մարդու, այլ ընդհանրապես մարդու նկատմամբ: Դրա լավագույն փաստարկներից կարելի է համարել վանական միսիոներ Վիլֆրիդի վերաբերմունքը քրիստոնյա, մահ-մեղական և մոնղոլ վիրավոր զինվորների հանդեպ, որոնցից առաջինների մարտադաշտում մեկ առ մեկ մոտենալով, նա մեղքերի թողություն էր տալիս, իսկ մահամեղականներին հավաստիացնում էր, որ անպատճառ դրախտ են գնալու: Որպես էթիկայի պահանջ, թե՛ «դժվար է տեսնել իմաստը անիմաստությունից, և արժեքը անարժեքությունից», որը և ըստ էության նշանակում է թե՛ ոչ որ իրավունք չունի գնահատել ուրիշի պետականությունն ու արժեքը, լավագույնս արտահայտվում է և հենց այս պատմավեպում, նաև հանձինս Աշոտի ու Կիտրուզա զորավարի որդու, և ընդհանրապես,

¹⁹² Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 301.

¹⁹³ Անդ:

ինչպես Դորբաչինսկին է նոթատեսարում նշում հանձին՝ «փոքր մարդու»:

Պարզաբանելով ու վերլուծելով Հեթում արքայի հարաբերությունները ինչպես իր մտերմիկ շրջապատի, այնպես էլ Նրուսադեմի թագավորության բարձրաստիճան հոգևորականությունից, իշխանավորների, անձամբ Լյուդովիկոս IX-ի, և ընդհանրապես միջին ու ցածր խավի մարդկանց հետ, Դորբաչինսկին, բացառիկ մանրակրկիտությամբ ու սիրով է ներկայացնում Հայոց արքայի բավական հարուստ ու խորը ներքնաշխարհով կերպարը: Ինչ խոսք, Դորբաչինսկու կերտած մարդկային վերահիշյալ բոլոր դիմազաններն էլ արվեստի առումով կատարյալ են: Բայց առավել ամբողջական ու կատարյալ է Հեթում արքայի կերպարը (եթե զանցառենք կաթոլիկ միսիոների դերը նրան ստանձնել տալու վերջին դրվագը, որին ստորև կանդարդառնանք)՝ խոշորածավալ քաղաքական իր գործերով ու միայնակ մարդու ու քաղաքական գործչի հոգեկան ծանր ապրումներով:

Ի դեպ, Հեթում արքայի կերպարը առավել հարստանում ու ամբողջականանում է այլազգիների՝ մոնղոլների, արաբների, եգիպտացիների, հույների, և իհարկե, եվրոպացիների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների բացահայտմամբ, ու նրա ընկալումների հոգեկան ապրումների, և, իհարկե, ինքնավերլուծությունների համատեքստում: Այս առումով, ուշադրություն է արժանի Հեթումի հոգեկան տվյալանքների, նրա հոգին սողոկած տաղանայների նկարագրությունը, պայմանավորված՝ այնպիսի իրողություններ, ինչպիսին, օրինակ, Կիտրուզայի վրեժնորությունը դրսևորումն էր: Վրեժխնդրության այդ «ակցիան», որն, ինչպես ասացինք, տեղի է ունենում Միզոնում, կապված՝ Կիտրուզայի որդու՝ Սեդանի սպանությունից հետ, Հեթումին ստիպում է մեկ անգամ ևս վերանայել մոնղոլներին Սիրիա առաջնորդելու մինչ այդ իր համար ճշմարտացի համարվող քայլը: Հեթումն արգեն երկրորդ անգամ էր, որ տառապում էր այն մտքից, թե ինքը մոնղոլներին Սիրիա բերելով, մեծ մեղք էր գործել: Առաջին անգամ նա այդ զգացողությունն ապրում էր դեռևս Հալեպի գրավման ժամանակ, երբ մոնղոլները սպանելի են ենթարկում քաղաքի մահամեղական խաղաղ բնակչությունը: Հարցը նրանումն է, որ երբ մոնղոլական զորքը պաշարում ու մի քանի օր շարունակ գրոհում է քաղաքի անառիկ պարիսպներն ու ի վեր-

Ջո պայթեցնում է դարպասները, Կիտրուղան, որ Հեթում արքայի հետ միասին հետևում էր ռազմական գործողություններին, դիմելով վերջինիս, ասում է. «...այժմ, բարեկամս, հարվածիր: Արագ: Հենց հիմա: Քաղաքը դու պետք է գրավես»¹⁹⁴: Հայկական զորքը Հեթում արքայի առաջնորդությամբ փոթորկի նման գրոհում է ու գրավում քաղաքը, սակայն որոշ ժամանակ անց, երբ Հայոց արքան իր թիկնազորի հետ շրջում է քաղաքի փողոցներով ու ամեն պահ ցնցվում հայկական զորքի ետևից քաղաք մտած մոնղոլների կատարած եղեռնագործությունից, նրան տանջող կասկածները նսրտի են արթնանում: Այն ոգևորությունը, որ սկզբնապես նրան համակել էր քաղաքը գրավելու առաջին պահերին, իսպառ անհետանում է: Նրա մտքով անգամ չէր անցնում, թե իր առջև սպանդի՝ նման տեսարան կբացվի, քանզի այն քաղաքներում, որոնք մինչ այդ մոնղոլները գրավել էին՝ ոչ մի կաթիլ արյուն չէր թափվել: Հեթումը տեսողական առումով պատկերացնում անգամ չուներ, թե տափաստաններից եկածներն ինչի են ընդունակ: Եվ հանկարծ նա գիտակցում է, որ նրանք իրենց իսկ վրա վերցրած պարտավորածությունն ուղղակի տառաջիտրեն էին կատարել այն առումով, որ՝ քրիստոնյաներին, և նույնիսկ շիա մահմեդականներին ու հրեաներին առանձնացնելով մյուսներից՝ սպանդի չէին ենթարկել, խնայել էին նաև արհեստավորներին, մինչդեռ, իրենց ոլներում թշնամի սուլունի մահմեդականներին՝ խաղաղ բնակչությանը, լինեին կին, երեխա թե ծեր, բոլորին սրի էին քաշել: «Բայց ես ինչ^օ ու սրանց կանչեցի: Սրանք արյունարբու սատանաներ են: Սարսափելի մեղք եմ գործել»¹⁹⁵, մտքում անվերջ կրկնում էր նա՝ ինքն իրեն խարազանելով: Նրա հոգեկան տվյալներն առավել են սրվում, երբ նրան է մոտենում սարսափից չուված աչքերով մի հույն վաճառական և չիմանալով անգամ թե ում հետ է խոսում, ծնկի իջած օգնություն է հայցում ու հազիվ հասկացնում, որ մոնղոլները հարձակվել են իրենց եկեղեցու վրա ու բոլորին մորթում են:

Ընդ որում, ինչպես սովորաբար նման պարագաներում է Դորաշինսկին ամեն մի առիթ օգտագործում Կիլիկյան Հայաստանի կամ էլ Հայ արքայի մասին իր ասելիքը ընթերցողին տեղ հասցնել, այնպես էլ այս դեպքում պահը բաց չի թողնում, որպեսզի ներկա-

¹⁹⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 87.

¹⁹⁵ Անդ, էջ 88-89:

յացնի հայ-բյուզանդական հարաբերություններն ու դրանցով պայմանավորված՝ հույների հանդեպ հայերի ունեցած բացասական վերաբերմունքը: Լսելով հույներն լեզվով իրեն ուղղված աղբրսանքը, Հեթում արքան, ինչպես գրում է Դորաշինսկին (նպատակաղորվելով այդ մասին ևս տեղյակ պահել ընթերցողին) ակամայից հիշում է, որ՝ «հույները Հայաստանի մահացու թշնամիներն են եղել: Այդ նրանք էին, որ ավերեցին Մեծ Հայաստանը, այդ նրանք էին, որ հետագայում, հարյուրամյակներ անց, սպառնում էին ոչնչացնել լեռներից այն կողմ նոր ստեղծված Ռուբինյանների պետությունը: Հույնը, եթե հանկարծ հայտնվեր Սիս մայրաքաղաքի փողոցներում, ժողովրդի կողմից մաս-մաս կարվեր: Սարակիստանների հետ անվերջ պատերազմում էին, բայց և լինում էին խաղաղության ժամանակահատվածներ: Հույների հանդեպ ատելությունը դեռ պահպանվել էր: Ինքն անձամբ նման զգացումներ չուներ: Հույների դեմ մղվող պատերազմները նրա համար արդեն պատմություն էին: Հայաստանի համար Բյուզանդիայի գահի երկու թեկնածուներից և ոչ մեկը այլևս վտանդ չէր ներկայացնում, քանզի նրանցից մեկին ներփակել էին Նիկիայում, իսկ մյուսին արտաքսել էին Էպիրյան լեռներ»¹⁹⁶: Ահա այսպիսի մտորումներով առաջնորդվելով, Հեթումն անտեսում է հույնի աղբրսանքներն ու մտրակում նժույզը, բայց հանկարծ նրան տեղ է հասնում խնդրանքի բուն իմաստը, թե՛ մոնղոլները հարձակվել են եկեղեցու վրա: Պարզ էր, որ հարձակվել էին հունական եկեղեցու վրա, բայց Հեթումին հույները չէին հետաքրքրում, այլ այն, որ մոնղոլները դրժել էին ինչպես քրիստոնյաներին, այնպես էլ քրիստոնեական եկեղեցին անձեռնմխելի պահելու՝ Մանգու խանի տված խոստումը: «Սոսք չկա, լավ դաշնակիցներ են: Յուզ ու մեղր է պետք, որպեսզի կարողանաս սրանց տանել, տանել սրանց գարշահոտությունը, սրանց մոռնիներն ու դաժանությունը: Մի՞թե, Հայեպի ձեռքերումն արժեր այս դաշնությունը»¹⁹⁷, խորհում էր Հեթումը: Եվ որքան էլ Հայոց արքան անբարյացակամորեն էր տրամադրված Հայաստանը մասնատող, հայությունը տեղահանող և ուղղափառ դավանանքը հայ ժողովրդին դարեր շարունակ ընդունել պարտադրող Բյուզանդիայի ու հույների նկատմամբ, այդուամենայնիվ, առաջնայինը համարելով քրիստոնյաների

¹⁹⁶ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 89:

¹⁹⁷ Անդ, էջ 89:

անվտանգություն խնդիրը, շտապում է հունական եկեղեցի ու իր հավատարմությունը ցուցաբերելով քրիստոնյա եղբայրների հանդեպ, իր թիկնապահ ջոկատի հետ սրամարտի է բռնվում դաշնակից մոնղոլների հետ, ու թեև ծանր վիրավորվում է, բայց փրկում է հույն բնակչությունը: Փաստորեն, այստեղ տեղի է ունենում երկկողմ ուխտադրժուկյուն, քանզի մի կողմից մոնղոլներն են ուխտը դրժում՝ հարձակվելով քրիստոնեական եկեղեցու վրա ու կոտորելով հույներին, մյուս կողմից էլ՝ Հեթումն է ահամա, կամ ավելի ճիշտ, գիտակցաբար դրժում, քանի որ ստիպված է լինում եկեղեցու գտնվող մոնղոլներին սրի մատնել: Ուշագրավ է, որ այդ ուխտադրժ միջադեպի հետևանքով Հեթում արքայի և Կիտբուղա զորավարի միջև ծագած կոնֆլիկտը լուսարանն իրա, Դոբրաչինսկին ոչ միայն որպես ճշմարտություն ներկայացնում է իսկական քրիստոնյային հարիւր Հեթումի պահվածքը, և Կիտբուղային ուղղված նրա պախարակող այն խոսքը, թե՛ մոնղոլները ոչ միայն դրժել են դաշնագրի կետերից մեկն ու Մանգու մեծ խանի աված ծանրակշիռ խոստումը, այլև՝ մոնղոլական աշխարհայացքով պայմանավորված Կիտբուղայի նույնքան ճշմարտացի խոսքը: Իսկ վերջինս Հսարտուկյանը և ոչ մի առարկություն չընդունող ինքնավստահություն է արտաբերում Տեմուլինի, այսինքն, Չինգիզ խանի հայտնի այն խոսքը, թե՛ «ով մոնղոլական արյուն է թափել, ապրելու իրավունք չունի», և ապա՝ «մենք բոլորին ենք սպանում: Այնտեղ, որտեղ մոնղոլի սմբակն է եղել, խոտ չի բուսնում: Միայն այդ դեպքում է հաղթանակը հաղթանակ: Երբ խանի սուրբ հրամանները կատարող կա, ոչ մի խոչնդոտ չի խանգարի զրա իրականացմանը»¹⁹⁸:

Եվ եթե հետևելու լինենք Հեթում-Կիտբուղա՝ ժամանակ առ ժամանակ տարվող երկխոսությունը, ապա կտեսնենք, որ Դոբրաչինսկին ոչ միայն ամեն մի դիպվածն ու իրադարձությունը, այլև պատմական հերոսների յուրաքանչյուր միտքն է օգտագործելով կրոնագաղափարական իր կոնցեպտի հաստատման ու խորացման համար: Մի կողմից պատրիարք Պանթալեոնի, մյուս կողմից Հեթում արքայի ու Կիտբուղա զորավարի միջոցով նա անընդմեջ ընդգծում է, որ քրիստոնեական ոգին բացակայում է հենց բուն քրիստոնեական աշխարհում, որ իրենք քրիստոնյաները գնալով ավելի են հեռանում Աստուծուց ու Քրիստոսի պատվիրաններից, ուստիև քրիստո-

¹⁹⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, l. 241:

նեությունը չի կարողանում պատենչ հանդիսանալ նույնիսկ Քրիստոսի մարդկանց համար: Կիտբուղայի այն միտքը, թե՛ «իմ նմույսի սմբակների տակ ես քրիստոնեություն չգտա»¹⁹⁹, առավել է հաստատում գրողի վերոհիշյալ հայեցակետը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ այս կարծիքը հայտնում է մի մարդ, որը նեստորական լինելով և քրիստոնեական աշխարհ մուտք գործելով, ոչ միայն հավատում էր, թե այդտեղ գտնելու է իր իսկ խոսքերով ասած այնպիսի քրիստոնյաների, ինչպիսին Հեթումն էր, այլև նեստորական մոնղոլներին է հնարավորություն ընձեռվելու դառնալու իսկական, լիարժեք քրիստոնյաներ, այսինքն, վերադառնալու քրիստոնեական արմատներին: Եվ որքան էլ Հեթում արքան Կիտբուղային համոզում է, թե՛ «եթե ինքներս չկարողանանք իսկական քրիստոնյա լինել, ապա չենք կարող քրիստոնեությունը փրկել»²⁰⁰, քրիստոնյա մարդկանցից հիասթափված մոնղոլ զորավարը, որ մինչև Փրանկների երկրում հայտնվելը, մտածում էր, թե մարդու մեծությունը Աստծո գաղափարներին ծառայելու մեջ է, պատասխանում է. «դեռ վերջերս չէիր ցանկանում հավատալ, որ մենք էլ ենք քրիստոնյաներ, իսկ հիմա ինձանից այդքան քրիստոնեականություն ես պահանջում»²⁰¹:

Դոբրաչինսկին, սակայն, արշավանքների, պատերազմների ու խաղաղ բնակչություն սպանող խնդիրներին միանշանակ չի նայում: Այսինքն, այն, ինչի համար որ, նա քննադատում է մոնղոլներին, որոնք որպես ոչ քաղաքակիրթ ցեղերի միավորում, իրենց շատ ու շատ բաներ էին թույլ տալիս, քանզի պարզունակ աշխարհայացք ու յուրովի մտածելակերպ ունեին, առավելագույն խստություն է քննադատության սլաքն ուղղում քրիստոնյաների կողմը, որոնք, իրար դեմ նույնպես պատերազմում էին, նույնպես իրար սպանում ու մորթում էին, և եկեղեցիներ ու վանքեր էին հրդեհում: Բայց չէ՞ որ այդ պատերազմն էլ է սարսափելի, այդ պատերազմն էլ է քրիստոնեությունը գեմ²⁰²:

Ավելին, լի՛հ գրողը պարտադրում է, որ հենց պատրիարք Պանթալեոնը՝ խաչակրաց արշավանքների ջատագովներից մեկն այդ

¹⁹⁹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, l. 240:

²⁰⁰ Անդ:

²⁰¹ Անդ, l. 257:

²⁰² Անդ:

խնդրի շուրջ խորհելիս եզրահանգի, թե՛ «պատերազմը սարսափելի բան է: Իսկ չէ՞՞ որ սուրբ պատերազմը նույնպես պատերազմ է»²⁰³: Ինչպես կրոնազաղափարական, այնպես էլ արչավանքներին ու պատերազմներին վերաբերող երկխոսությունները Դորբաչինսկին թեև մեծ չափաբաժիններով է պատմավեպում մոնտաժում, որը տեսականորեն կարող է այնպիսի սպավորություն ստեղծել, թե այդ ամենը խստագույնս է խտացված և զրանով իսկ՝ հոգնեցուցիչ է ու միապաղաղ, սակայն հազվադեպ կարելի է հանդիպել մի այնպիսի վեպի, որտեղ հենց այդ ծանր թեմաները լինելով վերջինիս ատաղձն ու հոգին, այդքան արդիական ու միաժամանակ այդքան զբաղվիչ լինեն ընթացողի համար: Պատերազմի թեման արծարծելիս, նա թեև զբաղվում ևս է իր ամենամեծ թշնամին, երբ պատերազմներ սկսելով՝ սպանում ու արյուն է թափում: Սուրբ համարելով պայքարի ազբատիկ ու թույլ զենք, նա գտնում է, որ դրան զիմոզները հենց իրենք են թույլ, քանի որ միջմարդկային իրենց վեճերի վճռման ամենադուրբ միջոցին են դիմում: Իսկ սկսված ամեն մի պատերազմ իր ետևից նոր պատերազմներ է բերում. դրանք բազմապատկվում ու լայնատարած են դառնում նաև ժամանակային առումով: Ու թեև Դորբաչինսկին անվերջ այն թեգն է բարձրացնում, թե պատերազմները բրիտանոնություն հաղթանակների ու նվաճումների ուղին չէ, թե՛ բրիտանոնությունը պետք է խաղաղության դժվարին կառուցմանը ձգտի, այդուամենայնիվ, գտնում է, որ եթե Եվրոպան ու Հռոմը XI դարավերջին երուսաղեմն ազատագրելու համար խաչակրաց արչավանքներ սկսեցին, և շուրջ երկու դար միլիոնավոր մարդկանց կյանքը զոհարեցին այդ «Սուրբ գործի» համար, ապա դոնե պետք է հետևողական լինեին, դավաճանություն ուղին չբռնեին, և հայմոնղոլական զորքերի օգնությամբ երուսաղեմն ազատագրելով ու Միջերկրականի ծովեզրյա բրիտանոնյա կոմսությունները պահպանելով, գոնե արդարացին մարդկային ու նյութական այդ ահռելի կորուստներն ու զոհարերությունը:

Դորբաչինսկու Հեթում արքան բրիտանոնյա բոլոր այդ իշխանավորներին ու բարոններին «փայտե մարդիկ» է անվանում, քանզի

քաջագիտակ նրանց բուն էությունն ու մտածելակերպին, խիստ կասկածում է, թե ամենավճռական պահին անգամ նրանց հոգում տեղաշարժ կլինի ու իրենց հոժար կամքով նրանք ևս այդ հույժ անհրաժեշտ մտահղացման մասնակիցը կդառնան: Եվ այդուամենայնիվ, մի կողմ թողնելով նրանց հանդեպ տածած իր անվստահությունը, նա որոշում է մեկ անգամ ևս նրանց նկատմամբ մեծահոգի գտնվել ու մարտի նախօրեին անձամբ նրանց «դուռը գնալ»:

Պահն այնքան բախտորոշ էր, և սպասվող ճակատամարտի արդյունքն այնքան անկանխատեսելի, որ Հայոց արքան նույնիսկ երկրնարանքի առջև չի կանգնում, քանզի սուլթան Կուտուզն ու զեռեա աթաբեկ Բայբարսն առաջնորդվելով այն իրողություններով, որ, ինչպես ասվեց, Հուլավուն իր մեծ զորքով Կարակորում էր մեկնել, իսկ Սիրիայում արդեն փոքրաթիվ դարձած մոնղոլական մնացյալ զորքն էլ ի պաշտպանություն սիրիացի բրիտանոնյաների՝ ցրված էր ամբողջ երկրով մեկ, իրենց բանակը Արսուֆից նախ թեքելով դեպի Նապուզ, արդեն իսկ ուղղվել էին դեպի Նազարեթ: Եվ քանի որ ճակատամարտը սպասվում էր վաղ առավոտյան, ուրեմն, Հեթում արքան զիշերվա ընթացքում պետք է հասներ Աքքա, մեկ անգամ ևս համոզվել խաչակիր բարոններին մասնակցելու ճակատամարտին, և առավոտյան արդեն նրանց զորքի հետ միասին լինել մարտի դաշտում:

Եվ երբ նրա արագավար շտաբը ճեղքելով գիշերային խավաբը, լեռներով ու ձորերով շտապում էր Աքքա, նրա ծանր խոհեբը ընդհատվում են, երբ նրա թիկնազորի շտաբները վրնջալով, անսպասելիորեն ու կտրուկ կանգ են առնում: Գիշերային խորը լռության մեջ Հեթումի ականջին է հասնում ոչ միայն ծովի ալիքների ձայնը, այլև՝ մեղվանոցի բվվոց հիշեցնող ձայներ: Աքքայի պարիսպների տակ, Տել Ֆակիր բլրի ստորոտին, Աբ. Անտոնիոսի դարպասների մոտ նա որոշակիորեն տեսնում է հանդրվանած ինչ-որ ճամբարի տեղ-տեղ վառվող ճրագներն ու զարմանքից քար է կտրում: Մի պահ նա մտածում է, թե՛ երեխ Կուտուզի զորքն է, բայց հիշելով, որ նրա զորքն արդեն Նազարեթ է հասնում, դա անհնարին է համարում, և նրա մոտ հույս է արթնանում, թե՛ գուցե Լյուդովիկոսն է Եվրոպայից նոր ժամանած խաչակիրների հետ օգնություն հասել: Այդ մտքից նրա հոգին փառավորվում է, լցվում է երախտապարս զգացմունքներով. «Լյուդովիկոսը դրան ունակ

²⁰³ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, l. 295:

է,- ինքն իրեն համոզում է Հեթումը:- Ջուր չէր, որ նա Կիպրոսում այդքան երկար զրուցում էր խանի նվիրակների հետ, սովորական հետաքրքրություն համար չէր, որ նա ստիպեց Սմբատին մի քանի անգամ պատմել այնտեղի եկեղեցիներին ու քրիստոնյաների մասին, որոնք սպարապետը տեսել, և որոնց հետ հանդիպել էր Մանգոլիայում: Լյոզովիկոսը լայնախոհ է ու ողջամիտ: Աշխարհը նրա համար Բյուզանդիայով չի ավարտվում: Օ՛հ, եթե, Լյուզովիկոսը լիներ...»²⁰⁴: Բայց հենց նույն պահին նրա ականջին է հասնում ճամբարից լսվող երգեցիկ ու ծորող՝ «Սաբահ» աղոթքի «լա իրահա իլլալահ ուա Մուհամմեդ ազիդ ալլահ (Չկա Աստված Ալլահից բացի, և Մուհամմեդն է նրա Մարգարեն)» բառերը, որոնց նա շատ վաղուց էր քաջածանոթ: Աքքայի պարիսպների տակ եգիպտական գորբի հայտնվելուց անանկալի եկած ու մինչև հոգու խորքը ցնցված Հեթումը արքան գայրութով մտածելով, թե՛ «Ինչ է, մարդիկ այս խելագար քաղաքում ինչ-որ վարակից են մեռել, թե՛ քնած են», նժույգն ուղղում է դեպի Սբ. Ղազարի դարպասները, և երբ պահակախոսի պարետը նրան տեղեկացնում է, թե բարոններն իրենց նախապես էին հայտնել Բայրարսի «ժամանման» մասին, անմիջապես կռահում է դավաճանությունն ու մամլյուք աթաբեկի սատանայական ծրագրի մեխանիզմը: Ինքը շատ լավ էր հասկանում, որ եզիպտացիները եթե անգամ տեղյակ էին մոնղոլների փոքրաթիվ ուժերի մասին, միևնույնն է, չէին համարձակվի ռիսկի ենթարկել ճակատամարտի ճակատագիրը՝ իրենց քաջարի ու խելացի առաջնորդ Բայրարսին ու նրա գվարդիային հեռու պահելով առավոտյան նախատեսված մարտից: Իզուր չէր, որ մոնղոլները նրան մեծ խելք ունեցող սատանա էին անվանում:

Հեթումը արքան անմիջապես գլխի է ընկնում, որ Աքքայից Այն Ջալուզ տանող թիկունքային այն ճանապարհին, ուր հայկական զորքերն էին տեղակայված, և որոնք վաղուց արդեն սպասում էին խաչակիր բարոնների զորքի օգնությունը, մի քանի ժամից Բայրարսի սև չալմափոր բահրիդների՝ ընտիր գվարդիայի զորքն էր հայտնվելու: Իսկ բանակցությունը, որ Աքքայում Հեթումը վարում է Բալխան Իրեխնացու հետ, դրական ոչ մի արդյունք չի տալիս: Ավելին, բարոնները վեջինիս հետ միասին ոչ միայն ձեռնամուխ իրենց զարմանքն են հայտնում, թե այդ ինչպե՞ս է, որ Հայոց արքան Աք-

Յեթում Ա արքան Տաճարական ուխտի ասպետների հետ՝ Աքքայում (1260 թ.)

²⁰⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, l. 312:

քա է ժամանել, ու դեռ խորհուրդ են տալիս նրան քաղաքից գուրս չգալ, քանզի շուտով «սարակինոսները շարժվելու են թաթարների դեմ պատերազմի», այլև գաղտնի կարգադրում են դարպասները նրա առջև փակել: Եվ երբ Հեթումը գայրութով նրանց է նետում՝ «այնտեղ, այս պահին մարտեր են սկսվել... Սիրիայի Համար, Թագավորության Համար, Երուսաղեմի Համար, ձեր դղյակների Համար: Իսկ դուք Բայբարսին մոնղոլների թիկունքն եք ուղարկում: Եվ դեռ Հարցնում եք... (Թե ինչու եմ Աքքայում - Բ. Բ)»²⁰⁵, խոսքերը, ապա ի զարմանս իրեն, հնչում է նրանց դիրքորոշումը մերկացնող Հետևյալ պատասխանը. «Թող որ թաթարներն իրենք Հաշիվները մաքրեն սարակինոսների հետ»²⁰⁶: Հեթում արքայի գայրութը գազաթնակետին է Հասնում, երբ տեղեկանում է, որ պատրիարք Պանթալեոնին բարոնները դիտավորյալ Հոռոմ են ճանապարհել, երբ տեսնում է, որ Տաճարական ուխտի ծովափնյա դղյակը թաղված է խավարի մեջ և ասպետներն էլ խորը քուն են մտել, իսկ Հիվանդախնամ ուխտի ասպետներին, իրենց՝ սպիտակ, մեծ խաչը վրան կարմիր թիկնոցներով գտնում է պինդցած՝ Սբ.Սաբայի տոնը նշելիս, որոնք և սառն անտարբերությամբ են խոսում քաղաքի պարիսպների տակ նստած Բայբարսի զորքի մասին: Հեթում արքան, որ մինչ այդ, ինչ-որ չափով դեռևս Հավատ էր ընծայում նրանց ասպետական խոսքին, մեկ անգամ ևս խորը հիասթափություն ապրելով մամլյուքներին գաշնակցած և, Հայերի ու մոնղոլների ձեռքերով Հաղթանակ ակնկալող այդ անճարակ ու անպիտան բարոններից ու ասպետներից, նժույզն ուղղում է դարպասների կողմն ու այն Հրամայականի ուժով բացել է տալիս:

Փաստորեն, քրիստոնեության դեմ ուղղված ու քրիստոնյա երկրների տարածքների բռնազավթման Համար մղվող այդ պատերազմում Հեթում արքան որպես քրիստոնյա, իրօք, մենակ է մնում իր Հայկական զորքով, քանզի իր և ֆրանկների՝ Սիրիա-պաղեստինյան ճարպակալված քրիստոնյաների միջև ուղղակիորեն էր բացակայում փոխըմբռնման դաշտը: Իսկ Աքքայի դարպասները Հեթում արքայի առջև երկար ժամանակ միտումնավոր չբացելու Հանդամանքը պայմանավորված էր և այն պարագայով, որպեսզի Բայբարսն իր արագաշարժ զորքի հետ Հնարավորություն ունենա Այն Ջալուզ Հաս-

²⁰⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, l.p 312:

²⁰⁶ Աղլ, l.p 332:

նել: Ֆրանկների այդ դավաճանական, իսկ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ ինքնասպան քայլից զայրացած Հեթում արքան իր կամքը լարելով, այդ ճակատագրական պահին պատասխանատվության ամբողջ ծանրությունը կրկին վերցնում է իր ուսերին, և նույնիսկ թիկնապահների ջոկատը ետևում թողնելով, իր ընտիր նժույզով շտապում է հասնել յուրայիններին:

Եվ մինչ Հեթում արքան, բոտ Դոբրաչինսկու՝ մարդկային այդ մեծությունը, որպես հայրենասեր, որպես իսկական քրիստոնյա ու քաջ այր, ավելին է անում, քան թույլ է տալիս նրա արքայական կարգավիճակը, այսինքն, սուրհանգակ ուղարկելու փոխարեն, սեփական կյանքը բազմիցս վտանգելով, լեռների վրայով ու կիրճերի միջով իր հոգնած նժույզն ուղղում է դեպի Գալիլեայի Այն Ջալլուղ բնակավայրում գտնվող Էզդրելունի մարտադաշտ, որպեսզի ոչ միայն Կիտբուղային ու Սմբատին նախազգուշացնի, թե Ֆուլայի ճանապարհով սպասվող խաչակիրների փոխարեն Բայբարսի զորքն է գալիս, այլև սպարապետի հետ միասին անձամբ ղեկավարի հայկական զորքի մարտը, մամլուք աթաբեկի զորքը տեղ է հասնում և սեպի նման խրվելով վաղուց արդեն սկսված մարտի մեջ, փոխում է ճակատամարտի ճակատագիրը:

Եզրիպտացիների զորքերը, որոնց, մինչև Բայբարսի ժամանումը, գլխավորում էր չքեղ զգեստավորված սուլթան Կուսուզը, չըջապատված՝ մեղիքներով, էմիրներով ու բեկերով, թեև Կիտբուղայի սպասածից մի քանի անգամ ավելին էին, որոնց մեջ, ի դեպ, մոնղոլ զորավարը որքան էլ լարում էր տեսողությունը, չէր գտնում Բայբարսին ու նրա սև չալմավոր գվարդիականներին, այդուամենայնիվ, ճակատամարտը հանգիստ, վստահ ու սառնարտորեն էր վարում:

Ճիշտ է, վաղ առավոտյան սկսված ծանր մարտերը կեսօրին արդեն սպառել էին երկու կողմի ուժերը, սակայն Կիտբուղան լավ իմանալով ամեն մի մոնղոլ զինվորի անհատական ու նրանց միասնական ուժի արժեքը, թեև անհամբեր սպասում էր խաչակիր ասպետների ժամանմանը, սակայն ոչ այն պատճառով, որ զինվորների պակաս էր զգում: Խաչակիրների ժամանումն ըստ նրա՝ անհրաժեշտ էր մոնղոլ զինվորների ոգին բարձրացնելու, ինչպես նաև նրանց հավաստիացնելու համար, որ հանուն քրիստոնեությունից փրկված լիցյան, հասնուն Երուսաղեմի ազատագրման, քրիստոնյաները որպես շահագր-

գիւ կողմ՝ նրանց կողքին են: Զորավարը համոզված մտածում էր, թե՛ «պետք էլ չէ, որ նրանք մահմեդականներին հարվածեն, բավական է, որ գան...»²⁰⁷:

Վերջապես, Ֆուլայի ճանապարհին, մայրամուտի բոսոր լույսով ողողված, վարդագույն փոշու սյուն է երևում: Բոլորը հասկանում են, որ զորք է գալիս: Բայց գալիս է ոչ թե՛ խաչակիրների, այլ Բայբարսի զորքն ու նույն ակնթարթին էլ հարվածում է մոնղոլներին: Սև չալմավորներին իրենց առջևում տեսնելով, մոնղոլները հանկարծակի են գալիս ու ետ են քաշվում: Կիտբուղայի դեմքը քարանում է, և քարացած այդ արտահայտությունը այդպես էլ նրա դեմքից չի հեռանում:

Կիտբուղայի կարգադրություններում են ինը նժույզների պոչերով դարդարված խանական գավազանը, որը, սովորաբար ձեռքում պահելով խաները հրամաններ էին արձակում, կամ էլ՝ վճռական քայլեր էին կատարում: Այն պահելով իր ձախ ձեռքում, Կիտբուղան հանում է կեռ թուրը: Այդ տեսնելով, նրա հրամանները գրառող չինացի դպիրը մի քայլ առաջ գալով, անհամարձակ ու կիսաձայն, ասում է. «Թույլ կտաս հիմար ու նվաստ ծառայիդ նկատել, որ Տենգրին հաղթանակը տալիկներին է տվել: Կզոհվես:՝ Զոհվել է պետք...,- պատասխանում է Կիտբուղան, շոյելով գավազանը,- խանի գավազանը երբեք չի լքում մարտադաշտը:՝ Իսկ քրիստոնյանե՞րը,- ավելի կամացուկ հարցնում է չինացին»²⁰⁸: Պատասխանի փոխարեն զորավարն իր չարացած, շանթեր արձակող հայացքը երկինք է ուղղում, և ապա ասում. «Լսիր, սեթսեն (իմաստուն - Բ. Բ.), հրամայում եմ քեզ. ողջ մնա և վերադարձիր Մեծ խանի մոտ: Ասա նրան. կորցրածդ զինվորների համար մի տանջվիր, Էչիգեյ (հայր - Բ. Բ.)²⁰⁹: Համարիր, որ այն տարի քո մարդիկ իրենց կանանց չեն բեղմնավորել, իսկ հովատակներդ էլ մատակներին չեն զուգավորել: Երջանիկ եղիր»²¹⁰:

Ճակատամարտը, որը կրկին բորբոքվել էր, և որի ամենաթեմ մասում էլ մխրճվում է Կիտբուղան իր անձնական հեծելազորի ու Հեթում արքայի երկու որդիների՝ Լևոնի ու Թորոսի հետ, թեև բարձ-

²⁰⁷ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, Էջ 334:
²⁰⁸ Անդ:
²⁰⁹ Անդ, Էջ 361:
²¹⁰ Ռ-րեն Գրոտս, Լեւանոսի կայսրությունը, փնն Լ. Տեր-Պեղրոսյան, Եզված ժողովածուն, Էջ 342-343:

րացնում է մոնղոլ զինվորների մարտական ոգին, սակայն, Բայբարուսի գլխավորական թարմ ու մեծ զորքի ներխուժումը մարտադաշտ, ծանրացնում է եգիպտացիների նժարը: Երկար ժամանակ կիտրուզան մարտնչում է վիրավոր վագրի նման, բայց նրան չըջապատում են մամլյուլքներն ու վար զցում նժույգից: Վար է ընկնում և խանական գավազանը, որն, ըստ մոնղոլների՝ արդեն իսկ նշանակում էր պարտություն: Եվ եթե առավոտյան, մինչև Բայբարուսի ժամանումը, մոնղոլական փոքրաթիվ, բայց ռազմաշունչ ու մարտավարժ զինվորները լսելով մարտի սկիզբն ազդարարող մոնղոլական սուլիչների ձայնը, փոշու ամպեր բարձրացնելով ու թշնամու ոգին հոգեբանորեն կոտրելու նպատակով միալար ու անմարդկային ունոցի վերածվող անասելի բղավոցներով խլացնում էին նույն նպատակը հետապնդող եգիպտացիների թմբուկների ու փողերի ձայները, և միայն մահ էին բերում վերջիններս, ապա կեսօրից հետո պատկերը փոխվում է: Մարտադաշտում զրզված զինվորների կույտերն արդեն խանգարում էին առանց այն էլ հոգնած զինվորներին նախկին արագաշարժությունը վարել մարտը: Մամլյուլքները դիմակայում ու չէին նահանջում շնորհիվ իրենց քանակի, իսկ մոնղոլներն էլ՝ շնորհիվ արիությունից ու ռազմական հմտությունից: Ինչպես պատմաբան Ռոնե Գրուսենն է գրում, և ինչպես Դորբաշինսկին է պատմավեպում պատկերում, կարճամիտ Փրանկների շնորհիվ իր համար կանաչ ճանապարհ բացած Բայբարուսի թարմ ու ընտիր ուժերի մուտքն էլ փոխում է ճակատամարտի ելքն ու դրանով իսկ՝ պատմություն, մասնավորապես Մերձավոր Արևելքի, և ընդհանուր առմամբ համաշխարհային պատմության անիվի պտույտը:

Այն Զալուզի ճակատամարտի պարտությունն էլ հենց պայմանավորում է հետագա իրադարձությունների սպեկտորն ամբողջությամբ, մասնավորապես, թագաժառանգ Լևոնի գերեվարությունը և նրա փրկագին հետ կապված՝ Բայբարուսի նկրտումները Կիլիկյան Հայաստանի ռազմավարական խոշոր նշանակություն ունեցող որոշ տարածքների նկատմամբ, և ինչպես զրանց, այնպես էլ Միջերկրականի ծովեզերյա լատինական բրիտանոյա կոմսությունների հետագա կորուստը: Ծիշտ է, Դորբաշինսկին Կիլիկյան Հայաստանին առնչվող հետագա իրադարձություններին պատմավեպում չի անդրադարձնում, և, ինչպես ստորև կտեսնենք, Լևոնին գերեվարությունից ազատագրելու խնդրին էլ յուրովի, ոչ պատմական լուծում է տա-

լիս, սակայն, անհրաժեշտ ենք համարում պատմական այդ կարևոր դեպքերը թեկուզև հպանցիկ, դոնե երկու բառով ներկայացնել:

Ինչպես արդեն ասացինք, լեհ պատմավիպասանին, անշուշտ, քաջ հայտնի էր, որ իրականում Թորոսը մարտերում զոհվում, իսկ Լևոնն էլ գերեվարվում է ոչ թե 1260-ին, այլ՝ 1266-ին, երբ Հուլավու խանի մահից անմիջապես հետո Բայբարուսը Հեթում արքայից պահանջելով Կիլիկյան Հայաստանի մի շարք բերդեր իրենց տարածքներով, ու Հեթումից մերժում ստանալով՝ 1266-ի օգոստոսին խոշոր ուժերով ներխուժում է Կիլիկյան Հայաստան և Մատի կոչվող վայրում (Ան լեռների շրջանում) տեղի ունեցած ճակատամարտում արքայազներ Լևոնի ու Թորոսի գլխավորած 15 հազարանոց զորքին պարտություն է մատնում: Ի դեպ, Հեթումը մինչ այդ տեղեկանալով մամլյուլքների կողմից հերթական անգամ Կիլիկյան Հայաստան նախապատրաստվող ներխուժման մասին, ինչպես ասացինք, մեկնել էր Հուլավու խանի որդու՝ Պարսկաստանի նոր իլիյան Աբաղալի մոտ՝ դաշնակցային օգնությունը ստանալու: Բայբարուսը, որ մեծ թշնամանք էր տածում Հեթումի նկատմամբ՝ հատկապես մոնղոլների հետ դաշնակցելու համար, ոչ միայն ուղում էր պատժել վերջինիս, այլև, ու առաջին հերթին տիրել նաև եգիպտացիների համար երազանք մնացող, ռազմավարական ու տնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող հարուստ Կիլիկյան Հայաստանին: Պատահական չէ, որ այդ մեծ զորավարն ու զիվանագետը՝ սուլթան Բայբարուսը, ինչպես վերում ասացինք, դաշնակցելով զփչաղական Ոսկե Հորդայի խան Բերկեի հետ, նրա միջոցով երկրորդ շարունակական ճակատամարտ էր բացել Հուլավու-Բերկե հակամարտությունը դժուր, նպատակահետապնդելով Հեթումին զրկել մոնղոլական օգնությունից:

Ինչ վերաբերում է Լևոնին ազատագրելու դրվագին, ապա հարկ է նշել, որ Դորբաշինսկին կրկին ազատ է վարվում պատմական այդ իրողությունից հետ, բայց ոչ այն պատճառով, որ փաստին անտեղյակ էր, այլ Բայբարուս-Հեթում մտացածին հանդիպումը նրան անհրաժեշտ էր նախ՝ եգիպտոսի սուլթանի կերպարն ըստ հեղինակային մտահղացման ավելի հարստացնելու ու ամբողջացնելու, և ապա, Կիլիկյան Հայաստանի հետ վերջինիս ունեցած հետագա փոխհարաբերությունների զարգացումը գոնե թեթևակի նախանշելու համար:

Եթե իրականում զահաժառանգ Լևոնը գերեվարվում է մեծ 1265-1268 թթ., և Հեթումը օգնություն չստանալով զփչաղ Բեր-

կերհ հետ պատարագմի մեջ գտնվող դաշնակից մոնղոլներից, որպես որդու փրկագին՝ Հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյաների ավանդական թշնամուն՝ Եզրիպտոսին է ստիպված լինում զիջել Ամանոսի բոլոր բերդերն ու Սիրիայի սահմանամերձ շրջանում իրենց կողմից գրավված տարածքները՝ Դարպասակի ու Ալեքսանդրեթի բերդաքաղաքները (բացի Պեհեսենից), Անտի-Տավրոսի որոշ կիրճեր, ինչպես նաև փոխանակման կարգով արդեն սուլթան դարձած Բայբարսին է հանձնում բազմակի խնդրանքներից հետո Աբաղա խանից կորցած, և մամլյուք սուլթանի կողմից շատ սիրված զորավար Շամսեդդին Սոնկոր ալ-Աշկարին, որին մոնղոլները Հայկում էին գերեզմարել: Մինչդեռ, պատմավիպում, Այն Ջալուզի ճակատամարտից հետո Հայոց թագավորը նույն նպատակով անձամբ է գնում Բայբարսի դուռը:

Լեհ պատմավիպասանը Բայբարսին մի շարք անգամ ընտելացրելով որպես նենդ, ուխտադրուժ ու դաժան բռնակալի, և անգամ Սալահեդդինի հետ համեմատելիս, գտնում է, որ վերջինս նրա համեմատ ուղղակի բարեկիրթ ազնվական էր, Հեթումի հետ ունեցած հանդիպման զբոսադուր ուղղակի նպատակ է հետապնդում մեկ անգամ ևս ի ցույց դնել Հայոց արքայի մեծությունը: Բավական է ասել, որ ինքնաբավ, հպարտ ու մեծամիտ, դաժան ու ռիսկոս Բայբարսը փորձ անգամ չի անում իր դուռը եկած ռիսկերի թշնամուն՝ Հեթում արքային նսեմացնել, այլև քրիստոնեական ամբողջ աշխարհից միայն նրան է համարում իրեն արժանի հակառակորդ: Ընդ որում, նաև այսկերպ արժեկորելով Հայոց արքային, լեհ գրողը ոչ միայն աշխատում է ամբողջացնել նրա կերպարը, այլև արքայի որդիներին, մասնավորապես, թագաժառանգին՝ ապագա Լևոն Գ թագավորին վերաբերող և նրա հեղինակությունը բարձրացնող նախադրյալ-հատկանիշներ է ներկայացնում: Եվ երբ, օրինակ, Բայբարսը Լևոնին ու Թորոսին համեմատելով «Ժայռին դեմ առած անապատի առյուծների հետ», իր հիացմունքը չի թաքցնում ճակատամարտում ցուցաբերած նրանց արիությունը հանդեպ ու, միաժամանակ պարզաբանում է, որ Լևոնը գերեզմարվել է, քանզի նրա վերավոր նժույզը վար ընկնելով, գետին է տապալել նաև հեծյալին, Հեթումը հարցնում է. «Ուրեմն, Աթաբեկ, նրան առանց մենամարտի եք վերցրել..., այդ դեպքում, փրկագին հետ միասին, որը դուք կնշանակեք, ավելացնեմ, որ երբ որդուս ազատեք, ապա մարտի

դաշտում կրկին նրան կհանդիպեք՝ ձեր իսկ դեմ մարտնչելիս»²¹¹: Եվ քանի որ Հեթումը քաջ հասկանում էր, որ եթե մահմեդական այդ ծով ալիքի դեմ երուսաղեմի թագավորությունը չզիմակալի ու կործանվի, ապա վերջինիս ետևից կկործանվեն նաև Անտիոքն ու Կիլիկյան Հայաստանը, ուստի, չպետք է հետադարձան Համարել Բայբարսին ուղղված Հայոց արքայի վերոնշյալ հայտարարությունը, քանզի հայրենասիրական ոգով դաստիարակված, մեծ ազգասեր, հատկապես իր հոր և ընդհարապես Ռուբինյանների քաղաքականությունն ու ծրագրերը շարունակող գահաժառանգն, ըստ պատմական իրողությունների՝ 1269-ին օժվելով թագավոր, 1275 և 1276 թվականներին Սմբատի սպարապետությունում հաղթանակներ է տանում Կիլիկյան Հայաստան ներխուժած Բայբարսի զորքերի հանդեպ ու երկիրը մի շարք անգամ ազատագրում կաչուն մամլյուքներից, հաղթում է նաև Իկոնիայի սուլթանին, իսկ Բայբարսի մահից (1277 թ.) հետո, մինչև իր գահակալությունը ավարտը (1289 թ.) փոփոխակի հաջողությունների է հասնում մամլյուքներին երկրից անվերջ վտարելով, ապա 1285-ին հաշտության տասամյա պայմանագիր է կնքում Եզրիպտոսի նոր սուլթան Կալվաունի հետ:

Պատմավիպասանը, սակայն, Կիլիկյան Հայաստանում և նույնիսկ երուսաղեմի թագավորությունում ու լատինական կոմսություններում կատարվող ինչպես վերոնշյալ, այնպես էլ պատմական այլ իրադարձությունները սյուժեի մեջ չի ներառում, քանզի, ինչպես արդեն ասացինք, վերջիններիս կործանման անկյունաքարը, հիրավի, Այն Ջալուզի ճակատամարտն է համարում: Այսինքն, ավարտված համարելով իր ասելիքը, Գորբաչինսկին արդեն մեծ կարևորություն չի տալիս 1260 թվականից հետո ընկած ժամանակաշրջանին: Ուշագրավ է, որ նա նույնիսկ Եզրիպտոսը տնտեսական շրջափակման ենթարկելու՝ Հեթում արքայի ծրագրի իրականացման անգամ չի անդրադառնում: Մի ուշագրավ ծրագիր, որի մասին, ինչպես Գրուսեն է գրում՝ «...չատ էր առաջ անցել իր ժամանակից, և որի հետևողական կիրառումը կարող էր չնչահեղձ անել Դելտան»²¹²: Խոսքն այստեղ այն մասին է, որ Այն Ջալուզի ճակատամարտի պարտությունից հետո անգամ Եզրիպտացիների համար «ահեղ հա-

²¹¹ Ռ-րևն Գրուսեն, Պապմոյթյուն խաչակրաց, փն՝ Լ. Տեր-Պեպրոսյան, Եզված ծոցովածու, էջ 319:

²¹² Տևն սեղ:

կառակորդ» համարվող Հայոց թագավորը՝ «այդ հնարագետ հայը» նկատի ունենալով, որ Եգիպտոսը ո՛չ փայտ ունի և ո՛չ էլ երկաթ և այդ ամբողջ հուժեքը, մասնավորապես, շինամիայտը, որ Լիբանանի անտառազրկումից հետո վաղուց արդեն մատակարարվում էր կիլիկյան Տավրոսի անտառներից, կամ էլ՝ կիլիկիայի հայ վաճառականների միջոցով մոտակա երկրներից, իր երկրի բոլոր բնակիչներին խստիվ արգելում է առևտուր անել Եգիպտոսի հետ: Եվ քանի որ, - գրում է Գրուսեն, - մյուս կողմից էլ Պարսկական իլխանության մոնղոլները՝ մամլյուքների երդվյալ թշնամիները, շարունակում էին տիրել Եփրատից արևելք ընկած ամբողջ երկրին, իսկ լատին ծովայիններն էլ անառարկելիորեն վերահսկում էին Միջերկրականը, ապա Հեթում թագավորի այդ ծրագրերը սպառնում էր լիակատար անտեսական շրջափակման ենթարկել մամլյուքյան Եգիպտոսն ու Սիրիան²¹³: Խելամիտ զիվանագետ Բայբարսն, անշուշտ, որ «...ավելի բարձր էր գնահատում այդ հնարագետ ու պայծառամիտ թշնամուն՝ միակ մարդուն, որն իր հետ միասին, արևելյան հարցն ըմբռնել էր իր ամբողջության մեջ, քան Աքքայի, Տյուրքոսի կամ Նիկոսիայի կարճատես քաղաքական գործիչները»²¹⁴, քաջ հասկանում էր, որ Հայոց արքայի տնտեսական շրջափակման ու սպառնող նոր արշավանքի զեպքում մահացողական աշխարհի տիրապետությունը Միջերկրականի արևելյան ափին իսպառ կվերանա: Հեթումի ձեռնարկած տնտեսական-քաղաքական քայլերի հենց այդ հետևանքներն ու մոնղոլական մի նոր արշավանքի սարսափն էլ ստիպում են Եգիպտոսի սուլթանին Հայոց թագավորից՝ վերն արդեն հիշատակված բավական կարուկ պահանջները ներկայացնել: Պարզ է, որ Հայոց արքան էլ բարոյ վերացնել իր ծրագրի առանցքային մեխերից մեկը հանդիսացող, իսկ գուցե և համաշխարհային պատմության մեջ առաջինը կիրառող՝ տնտեսական շրջափակումը, էջր կարող նաև հրաժարվել մոնղոլների նվիրած Հալեպից ու վերջինիս սահմանամերձ տարածքներից, քանզի ոչ ոք հոժարակամ տարածքներ չի նվիրում թշնամուն, և դեռ ի հավելումն այդ ամենին՝ իր հավատարմությունը հայտնել Եգիպտոսի սուլթանին: Բնական է, որ Հեթումը մերժում է Բայբարսի բոլոր պահանջներն ու մեկնում Աբադա խանի մոտ՝ մամլյուքների նոր արշավանքին պատրաստ-

²¹³ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 360-361.

²¹⁴ Անլ, էջ 368-369:

վելու պայմանավորվածություն ձեռք բերելու համար: Հենց նրա քաղաքականության ժամանակ էլ, ինչպես ասացինք, այսինքն 1266-ի սեպտեմբերին Բայբարսը ներխուժում է կիլիկիո Հայկական թագավորություն: Բայց պատմական այս կարևոր իրադարձություններին Դորբաշինակին չի անզրադատում: Իսկ որպեսզի առավել պարզ ու տեսանելի լինի, թե ինչու գրողն այդ կարևորագույն խնդիրը չի արձարծում, որպեսզի հասկանալի լինի նաև թե ինչն է պայմանավորված պատմավիպի անակնկալ վերջաբանը, և որպեսզի պատմական արամաբանությունից շատ էլ հեռու չթվա, թե լեհ գրողը Հեթումի վերոնշյալ դերհասուն այդ քայլը ինչն է գոնև մասնակիորեն չի հիշատակում, կրկին փորձենք մի քանի խոսքով ներկայացնել Այն Ջալուզի ճակատամարտին հաջորդած դոնե առաջին երկու տասնամյակի պատմաքաղաքական մթնոլորտը:

Իսկ դա այն ժամանակաշրջանն էր, որ թեև Եգիպտոսի սուլթանն արդեն իր զիվանագիտական միտքը, քաղաքական կամքն ու ռազմական կարողությունները ի մի հավաքելով ու վրեժխնդրություններ լցված, մեկը մյուսի ետևից ասպատակում է կիլիկյան Հայաստանը, Անտիոքը, Երուսաղեմի թագավորությունն ու լատինական կոմսությունները, ինչպես խաչակիրների նշված պետություններում, այնպես էլ նրանց բուն երկրներում, այսինքն, ամբողջ Եվրոպայում մարում էր խաչակրաց արշավանքների ոգին: Ճիշտ է, այդ ոգին դեռևս մի ամբողջ հարյուրամյակ շարունակում է սավառնել թե՛ մոնղոլ խաների և թե՛ եվրոպացի տիրակալների մտքի տիրույթներում, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս պատմական այդ շրջանի իրողությունները, դրանք կամ ընդհանրապես կյանքի չեն կոչվում, կամ էլ իրագործման զեպքում կարևորություն չունեցող բախումներ լինելով, ցավալի վախճան են ունենում: Բավական է ասել, որ երբ Աբադա խանն ավարտելով պատերազմը Բերկե խանի դեմ, 1270 թ. Լյուզոզիկոս IX-ին առաջարկում է մամլյուքների դեմ նոր արշավանք սկսել, վերջինս հարկ չհամարելով անգամ իլխանին պատասխանել, միայնակ է ձեռնարկում Եգիպտոսի դեմ ուղղված վերջին՝ VIII խաչակրաց արշավանքը, որի զորքերը և, նույնիսկ մամլյուքների երկիր չեն հասնում: Մարտերը տեղի են ունենում Թուրեսում, Փրանսիացիները պարտվում են, իսկ թագավորն էլ վախճանվում է մինչ Բայբարսի զորքերը Թուրեսի արաբներին օգնության կհասնեին: Փաստորեն, ինքնավստահ Լյուզոզիկոս IX-ը, որը ժամանա-

կին մտածում էր մոնղոլների օգնությունը դիմելու մասին, բայց և որը, խուսափում է Հեթում Ա-ին օգնել այն պահին, երբ վերջինս այդ օգնությունը մոնղոլներից արգեն իսկ ստացել էր ու խաչակիրների գոնե բարոյական օգնությունն էր ակնկալում, հասակ էր պատկերացնում, որ միայն ֆրանսիական ուժով (նույնիսկ, եթե այն մեծ լիներ) չէր կարող առավել հզորացած մամլյուլքներին հաղթել, և որ առանց դաշնակիցների զորակցման ու օգնության, բռնադրաված տարածքներն անհնարին էր արդեն ետ վերադարձնել: Նույնը կարելի է ասել նաև խաչակրաց արշավանքների ձեռքբերումները տանուլ տված, բայց դեռևս Մերձավոր Արևելքին կրկին տիրելու հույսը պահպանած Հռոմի ու եվրոպական երկրների մյուս տիրակալների մասին, որոնք թեև այդ շրջանում էին անգամ նոր արշավանքների ձեռնարկման խոստումներ տալիս, ընդ որում, կրկին միայն սեփական ուժերով և առանց դաշնակիցների օժանդակության: Դրա լավագույն հավաստիքն այն է, որ երբ 1274 թվականին Աբաղա խանը մամլյուլքների դեմ նոր արշավանք սկսելու առաջարկով պատվիրակություն է ուղարկում Անգլիայի թագավոր էդվարդին, իսկ մեկ տարի անց նման մի պատվիրակություն էլ՝ Հռոմի XIV վիճաժողով, ոչ մեկից ոչ մի պատասխան այդպես էլ չի ստանում: Ավելացնենք նաև, որ 1275 թվականին, երբ Բայբարսը հերթական անգամ ներխուժում է Կիլիկյան Հայաստան ու թալանում Սիսը, Ադանան ու Այսար, Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ III-ը, ինչպես նաև Ռուզուֆ Հաբսբուրգը, իհարկե, անկախ այդ ամենից, հայտարարում են, թե խաչակրաց արշավանք են սկսում եգիպտոսի դեմ, բայց երբ Գրիգորի X պապը վախճանվում է, այդ մասին այլևս չեն հիշում²¹⁵: Այս ամենը կրկին խոսում է այն մասին, որ Հռոմն ու եվրոպյան որքան էլ մտորում էին մոնղոլների օգնության շուրջ, այդուամենայնիվ, գտնում էին, որ վերջիններս նախ պետք է քրիստոնեություն ընդունեն, իրենց հպատակվեն, և նոր միայն օգնություն ձեռք մեկնեն: Ի դեպ, դարերի ընթացքում, երբ հայությունը պատերազմական տարրեր իրավիճակներում քրիստոնյա Հռոմից օգնություն էր խնդրում, ստանում էր նույնատիպ պարտադրական պատասխան. նախ՝ կաթոլիկության ընդունում, ապա նոր միայն՝ օգնություն (այս դեպքում, իհարկե, օգնողի դերում ինքը պետք է հանդես գար):

²¹⁵ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 368-369:

Դոբրաչինսկին խորագրնին ուսումնասիրելով նաև այս նշված ժամանակաշրջանը, և, խնդրո առարկա իրադարձությունների վրա նոր լույս սփռող, կամ որակական շրջադարձ պայմանավորող գործընթացներ չգտնելով, բացի, իհարկե, արգեն եղածի՝ սպասվող հետևանքներից, պատմավեպի շրջանակներում այդ ամենը չի ներատեսչել, պատմավեպի շրջանակներում այդ ամենը չի ներատեսչել: Այդ նոր ժամանակաշրջանին նա անդրադառնում է իր «Doba krucjat» պատմագրության մեջ, և հատկապես կանգ առնում XIV դարի եվրոպական մի քանի տրակտատների վրա, քանզի վերջիններիս հեղինակների արտահայտած կարծիքներին զրույր հիշյալ դարաշրջանի մասին ունեցած իր սեփական ընկալումներով խիստ համամիտ էր: Հիշատակելով, օրինակ, դոմինիկյան միաբանության վանական, տրիպոլցի Վիլհելմին, Դոբրաչինսկին ներկայացնում է տրակտատում հստակ արտահայտած նրա այն միտքը, թե՛ Եվրոպայից ժամանողները երբևիցե չեն հաղթի մահացականներին, թե՛ դա կարող են անել միմիայն մոնղոլները, և թե՛ քրիստոնյաների պարտականությունը մոնղոլների շրջանում միայն ու միայն միախոնրական գործունեությունը պետք է լինի: «Արևելքը,- հավատացնում էր վանական Վիլհելմը,- կարելի է նվաճել միայն նվիրակների ձեռքով, բայց ոչ երբեք՝ սրի միջոցով»²¹⁶: Նույն պատմագրության մեջ պատմավեպասանը վկայակոչում է նաև Դոմինիկյան միաբանության գեներալ, ծննդով անգլիացի Հուսեբերտ Հոմեմացուն, որի կարծիքով՝ «խաչակիրներն Արևելքում արգեն թառամել են, և ոչինչ չի խոսում այն մասին, որ խաչակիրների ոգին երբևիցե կրկին կվերածնվի»²¹⁷: Ի դեպ, այդ շրջանի տրուբադուրների պոեզիայում անգամ անվերջ կրկնվում էր, թե՛ «Աստված խաչակիրների կարիքը չի զգում»²¹⁸: Եվ որքան էլ եվրոպացի տիրակալների կողմից խաչակրաց նոր արշավանքների կոչեր էին արվում, դրանք արգեն դեկլարատիվ բնույթ էին կրում, քանզի ժամանակաշրջանն այդ առումով ամուլ էր դարձել անվերջ կրկնվող մեծ ու փոքր պարտությունների, ահուկի գոհների, հիասթափությունների, հավատի կորստի և վերջապես «Սուրբ պատերազմի» նպատակաշեղման պատճառներով:

Փաստորեն, Այն Ջալուզի ճակատամարտին հետևած հենց այս ոչինչ նորը չբերող, բայց որպես վերջինիս հետևանք՝ կրկին շա-

²¹⁶ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 368-369:

²¹⁷ Անդ, էջ 264:

²¹⁸ Անդ, էջ 261:

րունակական պարտություններով պայմանավորված ժամանակաշրջանն է, որը սյուժեի հետագա զարգացման առումով Դորբա-չինսկուն այլևս չի հետաքրքրում: Եվ հենց դա է այն հիմնական գործոնը, որով և պայմանավորվում է նրա ամբողջ ուշադրության կենտրոնացումը այդ ճակատագրավճիռ կարճ ժամանակաշրջանի ու, մասնավորապես, պատմական որոշակի կերպարների, և առավել ևս Հեթում արքայի կերպարի նպատակային ամբողջականացման արտաոտոց լուծման շուրջ:

Եվ քանի որ Դորբաչինսկու համար ընդհանրապես շատ կարևոր է լիարյուն, կենդանի կերպարների ստեղծումը, ապա պատահական չէ, որ հատկապես զլխավոր կերպարների կերտման համար նա օգտագործում է ոչ միայն պատմական վիպավորությունները, այլև տրամաբանական ու հոգեբանական բոլոր միջոցները: Այն, որ պատմավեպի հեղինակը Բայբարսին ներկայացնում է ոչ միայն որպես նենգ ու արյունարբու տիպիկ նվաճող, այսինքն, այսպիսին, ինչպիսին իրականում նրան ներկայացրել են հակառակորդ ժամանակագիրները, այլև ջանում է վեր հանել նրա մարդկային կողմերը, և հատկապես բնորոշել նրան որպես հրամանատար, որպես զիվանագետ ու քաղաքական գործիչ, և վերջապես՝ որպես հավատացյալ, արդեն իսկ խոսում է այն մասին, որ հեղինակի համար մարդ-անհատը միանշանակորեն միարժեք չի եղել: Այս առումով բավական է անդրադառնալ Դորբաչինսկու ներկայացրած Սալահդինին, որի որակական հատկանիշները գնահատելիս, հիշատակում է այն իրողությունը, որ Եգիպտոսի սուլթանը, երբ փրկազին չվճարած որոշ եվրոպացիների (չատ-չատերին առանց փրկազնի է Երուսաղեմում մնալու թուլյալովություն տալիս), վտարում է Երուսաղեմից, իսկ ճնշովացի քրիստոնյա նավատերերն էլ հրաժարվում են նրանց անվճար Եվրոպա հասցնել, հրաման է արձակում՝ թուլ չտալ նավերին նավահանգստից դուրս գալ, եթե վերջիններս աղքատ մարդկանց նավ չվերցնեն: Նկատի ունենանք, որ շատ ժամանակագիրներ, իսկ նրանց հետևողությամբ էլ՝ պատմաբաններ ու պատմավիպասաններ, թշնամուն ներկայացնում էին միայն բացասական կողմերով, անտեսելով մարդկային կողմերն ու մտավոր ունակությունները:

Ինչ վերաբերում է պատմական Բայբարսին՝ կապուտաչյա այդ հակային, որին, ըստ պատմական աղբյուրների, պիզացի վաճառականները պատանի հասակում գնելով Վոլգայի ափերին, որպես

ստրուկ վաճառել էին Ալեքսանդրիայում, և որը կազմակերպելով մամլուք-ստրուկների ըմբոստությունը, ոչ միայն դարձել էր վերջիններս՝ բազրիդների առաջնորդը, ապա և՛ հրկրի տխրակեր, քիչ ավելի ուշ էլ՝ Եգիպտոսի սուլթանը, Դորբաչինսկին բնորոշում է որպես քաջ հրամանատար, նրբանկատ, խորամանկ ու հնարամիտ զիվանագետ, որպես բանիմաց, ուժեղ կամքի տեր այր ու ճկուն քաղաքագետ, և որպես Մուհամմեդի կրոնի նվիրյալ: Եվ այս բավական բարդ անձնավորությունը, որն իր մեջ ամբարում էր ինչպես չարություն, ցասման ու ատելության պոթիկոմներ, այնպես էլ բարություն հույզեր, և որն ուներ նաև կյանքի՝ մեզ համար արդեն անհասանելի սպիտակ էջեր, ինչ-որ ներգագցողություն գեղեցիկ ու ազնիվ կովի պահանջ էր զգում: Գուցեև տարօրինակ թվա, բայց նա հոգեպես տանջվում էր, որ իր թշնամիների մեջ ամենակարգունքային, ազնվագույն և իրեն արժանի ասոցյանը՝ Հեթում արքան ստիպված պետք է թողներ մարտի դաշտը, և ինքը՝ Հզոր սուլթանն ու զորավարը հետագայում գործ պետք է ունենար ծուլ ու եսասեր, երեսպաշտ ու թուլամորթ, ազա՛հ ու ծառայամիտ, միջակից էլ միջակ թշնամու՝ խաչակիր բարոնների ու Մեծ ասպետների հետ, որոնք ոչ միայն իրենց իսկ շահի համար տարրական բանականություն չունեին, այլև մարտունակ չէին և անկարող էին մեծ պատերազմներ վարել: Դորբաչինսկին ոչ միայն Հեթում արքայի, այլև Կիտուրուայի ու Բայբարսի կերպարների միջոցով է ձգտում ցույց տալ, թե ինչպիսին պետք է լինի առաջնորդն ու զորավարը, որպեսզի իր բանակի հաղթանակն ապահովվի: Այս առումով պատահական չէ նաև Բայբարսի բարոյական ու կամային կերպարի ստեղծումը: Վերջինս ոչ միայն իր բազրիդներին էր այնպես դաստիարակում, որպեսզի պատերազմական օրերին մոռանան ծուլությունն ու կանանց, այլև հանուն հաղթանակների՝ ինքն էլ էր հրաժարվում կանանցից ու ճոխ կյանքից: Այսինքն, ի հակակշիռ եվրոպացի առաջնորդների ու բարոնների, պատմավիպասանը ներկայացնում է հաղթանակներ ապահովող թշնամի-Բայբարսին որպես հպարտ ու արժանապատիվ այր, խստապահանջ ու զոհաբերությունների պատրաստ առաջնորդ:

Բավական ուշադրով են նաև Դորբաչինսկու նպատակաուղղված մոտեցումները Հեթում-Բայբարս հարաբերությունների, մասնավորապես, երկխոսության միջոցով հավատին առնելով նրանց տար-

բեր ընկալումներին հանդեպ: Ճիշտ է, ընթերցողը միշտ էլ գրական ստեղծագործությունից փաստերի ու երևույթների ճշմարտացիության ակնկալիքներ ունի, սակայն միշտ չէ, որ դրանցում բավարարվածություն է գտնում: Քրիստոնեական հավատի գործոնը ևս մեկ անգամ հաստատելու համար, հեղինակն այս դեպքում օգտագործում է նաև Բայբարսի կերպարը, երբ նրա շուրթերից հնչեցնել է սայլիս Հեթումինն ուղղված հետևյալ միտքը. «Իհարկե, մեր ուժերը կչափենք: Գիտեմ, որ առավելությունն իմ կողմն է, բայց դուք մի բան ունեք, որին դժվար է հաղթել: Մեզ մոտ մարդը կռվում է՝ երազելով հուրիների կոնքերի մասին և զսփում է իրեն պատկերացնելով նրա կողքին պառկած: Մինչդեռ ձեզանից յուրաքանչյուրը, նույնիսկ ամենաստորը... կարողանում է արթնանալ»²¹⁹: Ճիշտ է, կարևորն այստեղ այն է, որ Դորրաչինսկին մեկ անգամ ևս ընդգծում է քրիստոնեական գաղտնիքի ուժի ու զորություն մասին, և դրա հավաստիությունն ընդգծելու լավագույն միջոցներից մեկը թշնամու ընկալումն է համարում, սակայն հենց այս վերջին հանգամանքն է, որ ճշմարտացիության զգացողությունն էլ առաջացնում, քանզի Բայբարսը որպես մահադադակ, որպես իր կրոնի մեծ հավատացյալ անկարող պիտի լիներ ըմբռնելու այլ կրոնի գաղտնիքները, մանավանդ որ նա հավատում էր միայն իր կրոնի ուժին, առաջնորդվում էր իր Ղուրանով, որտեղ, ինչպես ինքն է Հեթումինն ներկայացնում, ասվում է. «Ձեր հավատի թշնամիներին սպանեք ամենուր, որտեղ նրանց կհանդիպեք, արմատախիլ արեք ամենուր, քանզի հավատի անվտանգությունն ու կորուստը սպանությունից էլ վատթար են»²²⁰: Ի դեպ, Բայբարսի կերպարը ճշմարտի գաղտնիքությունն էլ առաջացնում նաև այն գրվագում, երբ նա հույն վաճառականի տանն ապրում էր որպես ծպտյալ ծառա: Մի կողմից Բայբարսի նման հպարտ, ինքնավստահ ու անսանձ (տվյալ շրջանում) աթաբեկը, որ հարյուրավոր ծպտյալ լրտեսներ ունեթշնամու մասին տեղեկություններ ամբարելու համար, արդեն չէր կարող հեթաթի ժանրին տիպիկ կերպարի մեջ մտնել ու նման դեր կատարել, մյուս կողմից էլ՝ գրողն այդպես էլ չի պարզաբանում, թե նա ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում, և ի վերջո ինչպիսի՞ն տեղեկություններ է ձեռք բերում:

²¹⁹ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory, "Dziś i jutro", № 38, 1951.

²²⁰ Ասլ:

Ինչ վերաբերում է Հեթումն արքայի վերջնական կերպավորման կամ նույնն է թե՛ նրա կերպարի վերջնական լուծման խնդրին, ապա այստեղ ընթերցողին մեծ անակնկալ է սպասվում: Խոսքն, ինչպես լեհ գրականագետ Զիգմունդ Լիխնյակն է բնութագրում, պատմավեպի «սենսացիոն» ավարտի մասին է, որը այլաբանական մեկ այլ, ընկալման համար բավական բարդ երևույթ ներկայացնող գրվագի հետ միասին, առավել քան ճշմարտացի չէ նույնիսկ գրական առումով:

Նախ անդրադառնանք այլաբանական այդ գրվագին, որը որպես երևույթ անըմբռնելի ու անընդունելի է նույնիսկ ամենամոռեկանը հավատացյալ կաթոլիկի համար: Խոսքն այս դեպքում անապատական եվայի կերպարի մասին է, որի ոչ իրատեսական օգնություն է դիմում Դորրաչինսկին, երբ այդ կնոջ տեսիլքները միջոցով, Աստծո խոսքը, նրա անմիջական միջամտությունը իրականություն է բերում, և երբ, փաստորեն, Աստծուն մարդկության պատմության անմիջական մասնակիցն է դարձնում: Այսինքն, երբ Աստծուն ստիպում է եվայի շուրթերով իմաստությունը ցույց տալ մարդկանց, փաստերի հրամայականով խոսելով մարդկանց մասին, և ոչ թե մարդիկ՝ փաստերի մասին, փաստորեն, խախտում է գեղարվեստականության օրենքը: Թերևս հասկանալի է, որ պատրիարք Պանթալենոն՝ ապագա պապը, իր ժամանակի ծնունդը լինելով, հավատում էր եվայի տեսիլքների միստիկական իրողությունն ու ազդեցությունը: Սակայն, երիցս իրավացի է գրականագետ Զիգմունդ Լիխնյակը, երբ անդրադառնալով այս հարցադրմանը գրում է նաև, որ պատմավեպի մտարմբռնման ու կառուցվածքի առումով այդ մոտիվը Ուրբանոս IV պապի ուժերի հավաքման ազդակի առումով դուրսեկ հասկանալի է, բայց ոչ՝ գրական տեսանկյունից, քանզի ոչ իրական նման «պահերը» նույնիսկ փիլիսոփայական-աստվածաբանական ֆիլիցիայի առումով տեղ չեն կարող գտնել եվայի գործունեության մեջ²²¹: Այսինքն, գրողը ստիպում է ընթերցողին «ազնիվ խոսքով» հավատալ այդ երևույթի գրականությանը, որով և, փաստորեն, խարխուլում է հավատի գործոնը:

Ճիշտ է, վերահիշյալ մոտիվը որպես միստիկական երևույթ, առավել քան «ապրիոր» է²²², իսկ նման մտարմբռնումն էլ գրականու-

²²¹ Zofia Starowiejska-Morstinowa, Zwycięstwa i klęski chrześcijań, "Tygodnik powszechny", № 32, 1951.

²²² Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 381.

թյան մեջ իր արմատներն ունի, և այդուամենայնիվ, Հեթումի կերպարի հետագա զարգացումն ու ավարտն, ըստ էության, ոչնչով չի տարբերվում վերոհիշյալ որակումից: Հեթում Ա-ի հետագա ճակատագիրը նույնպես «ապրիոր» է այնքանով, որ ոչ միայն չի համապատասխանում պատմական փաստերին, չի բավարարում նաև պատմական տրամաբանությունն ու ընդհանրապես Հայոց արքայի իրական գաղափարներին ու գործելակերպին, այլև՝ պատմավեպի սյուժետային կառուցվածքի տրամաբանությունը: Պատմավեպում Դորբաչինսկին գլխավոր հերոսի ճակատագիրը հարյուրութսուն աստիճանով շրջադարձում է, այսինքն, կառուցվածքը իրագործային փոփոխություններով հանդերձ կարծես թե հանպատրաստի հարմարեցնում է գաղափարական ուղղվածության կորագծին:

Ննդիրը նրանումն է, որ պատմավեպում այդ մեծ հայրենասեր, դիվանագետ ու քաղաքական գործիչ, սարակինոսների հզոր ալիքի դեմ դիմակայելու աննախադեպ ծրագրեր մշակած ու կյանքի կոչած, այն իր անմիջական ժառանգներին պատգամած Հեթում Ա արքան Այն Ջալուզի պարտությունից հետո անհասկանալի մղումով անմիջապես իրեն նվիրում է քրիստոնեական, մասնավորապես, կաթոլիկական ուսմունքը Մոնղոլիայի Մեծ կայսրությունում տարածելու միսիոներական գաղափարի իրականացմանը, և ձեռքը վերցնելով այդ խոկ առաքելության ցուպը, կաթոլիկ վանահայր Վիլֆրիդի հետ միասին ոտքով ճանապարհ է ընկնում դեպի Միջին Ասիայի տափաստաններ: Այսինքն, Դորբաչինսկին Հեթումի միջոցով կյանքի է կոչում «Արևելքը միսիոներությամբ նվաճելու»՝ դոմինիկյան միարան, արիպուլցի Վիլհելմի առաջ քաշած գաղափարը:

Պատմավեպն ամփոփող վերջին գլուխն էլ հենց նվիրված է Հեթումի ճակատագիրը հեղաշրջող այն դրվագի նկարագրությանը, երբ Դորբաչինսկին ներկայացնում է Հայոց արքայի ընդունած որոշման ի կատար ածումը, բայց ոչ՝ այդ որոշմանը հանդելու շարժառիթի լուսարանումը: Նման վերջակետ դեպքը գուցե կարելի է պատմավեպի գաղափարական երկու հիմնական ուղղվածությունից նշվածը հաստատելու և համապատասխան եզրահանգումը ամրագրելու համար, սակայն, թե՛ տրամաբանորեն և թե՛ հոգեբանորեն բոլորովին էլ համոզիչ չէ հենց ընթերցողի համար: Իրադարձային հեղաշրջման այդ ակտի նշանակությունը, դրա ազդեցությունն, ու զգացմունքային կողմը ուժեղացնելու նպատակով էլ, Դորբաչինս-

Երուսաղեմի թագավորության պատրիարք,
1261–1264 թթ. Գռոմի պապ Ուրբանոս IV-ը

կին այն տեղափոխում է Հոռոմ, ուր արգեն նորընտիր Ուրբանոս IV պապը, նույն ինքը պատրիարք Պանթալեոնը, թեև իր տկարութեանն ու ֆիզիկական չափից ավելի թույլ վիճակին, սրբապատկերային միատերիում է կազմակերպում: Փաստորեն, պատմավիպի ողբերգական հնչեղութունը կարծես թե փոխարինվում է լավատեսութեամբ, երբ Հոռոմի քրիստոնյա ժողովուրդը եկեղեցիներից դուրս գալով փողոց, ձեռքներին խաչեր, սրբապատկերներ ու սրբերի արձանիկներ բռնած, շարժվում է դեպի Սբ. Աստվածամոր տաճար: Ամբողջ Հոռոմով մեկ լսվում են եկեղեցիների զանգերի զողանջներ ու հավատացյալների երգի զորեղացող ձայնը: Հավատացյալ ամբոխի առջևից քայլում են նաև Ֆրանցիսկյան միաբանութեան վանականներն իրենց շականակազույն, իսկ դոմինիկյանները՝ սև-սպիտակ փիլոններով, ապա նրանց են հետևում բենեդիկտյանները, ավգուստինյանները, Սուրբ Երկրից ժամանած կարմելիտները, համապատասխանաբար՝ խաչը վրան սպիտակ և կարմիր թիկնոցներով տաճարականներն ու հիվանդախնամները, ինչպես նաև խաչակիրները, և բոլորի առջևից՝ կարգինալներով շրջապատված Ուրբանոս IV-ը: Բազմութունն էլ փողոցների երկայնքով մեկ կանգնած, դիտում ու փորձում է հասկանալ տոնական այդ համընդհանուր ուրախութեան պատճառն ու իմաստը: Իսկ իմաստն այն էր, որ ինչպես կարգինալներից մեկի հետ Ուրբանոս պապի ունեցած զուլյցն է վկայում, հարկ էր Քրիստոսի սրբանկարով շրջել ոչ միայն Հոռոմում, այլև աշխարհով մեկ, Նրան (Քրիստոսին) դուրս բերել մեղսավորների մեջ, լինել Նրա կողքին ու հավատարիմ մնալ Նրան, որպեսզի ողորմած Տիրոջ հաճութեամբ հրաշք կատարվի և քրիստոնյաների կյանքը փոխվի:

Տոնական այդ մեծ երթին միայն երկուսն էին, որ չէին մասնակցում. Ֆրանցիսկյան միաբանութունից վանական Վիլֆրիդն էր, և եղբայր Մակարիոսը, նույն ինքը Հեթում արքան, որոնք նույն այդ ժամանակ Ֆրանցիսկյանների շականակազույն փիլոններով ու սրագագաթ փեղարներով, ռտաբույիկ ու ցուպը ձեռքներին Հոռոմից դուրս էին գալիս՝ Մոնղոլիայի Մեծ կայսրութեան երկար ու դժվարին ճանապարհը բռնած: Ի դեպ, Դոբրաչինսկին վերցրել է Հեթում արքայի պատմականորեն ստույգ՝ «եղբայր Մակարիոս» վանական անունը, միայն թե, ինչպես ժամանակային, այնպես էլ բովանդակային առումով է տեղաշարժել ու փոփոխել փաստը: Խնդիրը նրա-

նուժն է, որ պատմական Հեթում արքան, ինչպես վերում արդևն ասացինք, իրոք, ստանում է «եղբայր Մակարիոս» վանական անվանակոչումը, սակայն, պարզից էլ պարզ է, ոչ թե կաթոլիկ ֆրանցիսկյանի հետ Մոնղոլիա է ճանապարհ ընկնում՝ քրիստոնեություն (կաթոլիկություն) տարածելու միսիոներական առաքելությունը, այլ մտնում է իր երկրի՝ Կիլիկյան Հայաստանի Դրազարկի հայ առաքելական վանքը որպես վանական այն բանից հետո, երբ, 1269 թվականին, ընդամենը մեկ տարի առաջ եգիպտական զերությունից ազատագրած իր գահաժառանգին՝ Լեոնին օծում է Հայոց թագավոր: Եվ քանի որ Դոբրաչինսկին որոշակիորեն կարևորում է մարդանհատի որակական հատկանիշները, և ընդհանրապես մարդու դերը այս կամ այն իրադարձություններում ու դրանց հետևանքներում, ապա դժվար է կռահել, որ բարոյական ամենաբարձր հատկանիշների տեր Հայոց արքային պետք է ստանձնել տար նաև պատմական ճշմարտությունից հեռու, բայց հենց իր՝ գրողի համար շատ կարևոր գաղափարի իրականացման դերը: Այս փոքր գրվագում, սակայն, Դոբրաչինսկուն չի հաջողվում անգամ ստեղծել կաթոլիկություն տարածման այդ առաքյալի նախակերպարը: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, կարծես, գրողի մոտ միանգամից սպառվում է Հեթումի կերպարին վերաբերող ներքին հնարավորությունների «լիմիտը»: Բավարարվելով միայն վանական առաքյալի կերպարի համապատասխան արտաքինի ստեղծմամբ, ու Վիլֆրիդի հետ նրա փոխանակած մի քանի, կցկտուր, իր իսկ ներքինին, վերլուծական մտքին անհարիր բառերի փոխանակմամբ, գրողը խուսափում է, կամ ավելի ճիշտ, հիմք չի ունենում լուսարանելու տրամագծորեն հակառակ քայլի հոգեբանական շարժառիթը, թեկուզև՝ վերջինիս մենախոսություն միջոցով, ինչին նա սովորաբար դիմում է ամբողջ պատմավեպի ընթացքում, երբ փորձում է ինչ-ինչ խնդիրներ պարզաբանել:

Սաչակրաց արշավանքների այդ երկարատև գործընթացի վերջնակետը համարվող Այն Ջալլուդի ճակատամարտի պարտություն այդ մեծ պայթյունի՝ ողբերգական ավարտի թողած տպավորությունն ու ազդեցությունը չեզոքացնելու նպատակով Դոբրաչինսկին պատմավեպի վերջին իրադարձությունները հազեցնում է քրիստոնեական լավաստություն մը ինչպես միտոերիումի տեսարանի նկարագրություն, այնպես էլ Մակարիոս-Վիլֆրիդ առաքյալների պահվածքի

ու Հեռավոր Արևելքում քրիստոնեական գիտություն տարածման տեսիլային հեռանկարի մատուցման միջոցով: Իսկ լավաստական նման մոտեցումն ու դիրքորոշումը, պայմանավորված՝ պատմավեպի գաղափարական նպատակամղմամբ, բխում է Աստծո, կաթոլիկության հանդեպ ունեցած հեղինակի շիտակ ու ազնիվ հավատից և այն համոզմունքից, թե սարսափելի թվացող գործերից ու իրադարձություններից անգամ անվերջ բարի գործեր են ծնվում: Հենց դրա պայմանավորվածությունը էլ նա ներքուստ համոզված էր, որ եթե Հեռավոր Արևելքում հեթանոս ժողովուրդներին չկարողացան քրիստոնեացնել՝ նրանց ռազմական արշավանքների մեջ ներգրավվելով, ապա նման առաքելությունը գիտակցող նվիրակների միջոցով այդ մեծ նպատակն անպատճառ գլուխ կկար: Դոբրաչինսկին գտնում է, որ եթե վաղ Միջնադարում Աֆրիկայից մինչև Հնդկաստանի ու Չինաստանի խորքերում ստեղծված քրիստոնեական եպիսկոպոսություններին Հռոմն ըստ հարկի տեր կանգնել և ոչ թե սահմանափակվել միայն Եվրոպայի տարածքով՝ քրիստոնեությունը համարելով միայն ու միայն եվրոպացիների և ընդհանրապես սպիտակամորթների մենաշնորհը, եթե խաչակրաց արշավանքները երկու հարյուրամյակից ավելի չվերածեր միայն սպանդի ու ալան-թալանի, ինչպես նաև՝ ապաշնորհ իշխանավորների եսասիրական քաղաքական խաղերի, եթե փլիսոփայական էտիկետի պահանջներից ելնելով, կարողանար տեսնել «իմաստը անիմաստության» և «արժեքը անարժեքության», եթե վերջապես հասկանար, որ «կույրը կույրին չի կարող առաջնորդել», և որ ամբողջ աշխարհն է պետք քրիստոնեացնել, որ՝ քրիստոնեությունը պետք է բոլոր մարդկանց և ոչ թե մեկ կամ մի քանի ժողովուրդների, ապա քրիստոնեական դաշտը կլայնանար նորամուտ քրիստոնյաներով, որի արդյունքում էլ կհզորանար կաթոլիկ եկեղեցին, և Տերը միշտ մարդու կողքին կլինել, իսկ մարդն էլ Աստծուն կգտներ ոչ միայն դատարկություն, այլև լիություն մեջ: Հավիկներ նաև, որ ըստ Դոբրաչինսկու՝ քրիստոնեական, մասնավորապես, կաթոլիկական դաշտը դեռևս նշված դարերում պետք է լայնացվեր, և եթե ժամանակին դա չի արվել, ապա հարկ է այդ բացը գոնե արդի դարաշրջանում լրացնել, քանզի այլադավան քրիստոնյաների դավանափոխմամբ անգամ կաթոլիկ եկեղեցին լայնացման դաշտի պետքն ունի:

Այս առաքելությունն իրագործման համար, ինչպես արդեն բազմիցս տեսանք, խնդրո առարկա դարաշրջանում պատմավիպասանի համար ամենավառ անհատականությունը՝ իր ընտրյալը կրկին Հեթում արքան է, որը ոչ միայն ինքն է «ղավանսփոխություն» գնում (չնայած այդ «իրողությունը» նույնիսկ մտացածին գործոններով գրողը ոչ միայն չի ներկայացնում, այլև ոչնչով չի հիմնավորում, բացի Հեթումի կողմից ասված ու կարծես ինքն իրեն համոզող այն միակ մտքից, թե՛ «այս դավանանքն ավելի լավն է»»), այլև զոհաբերելով իր երկրի ու իր ընտանիքի և առավելապես Լևոնի ճակատագիրը, հրաժարվելով նաև անհատական իր բոլոր ձեռքբերումներից, ծրագրերից ու անձնական հաճույքներից, հանուն կաթոլիկ հավատի՝ քրիստոնեությունն արածման գաղափարով տարված, ոտաբույրիկ ճանապարհ է ընկնում սիրո ու խոսքի միջոցով «քրիստոնեական գիտությունը հասցնելու այն ժողովուրդներին, որոնց այն չի հասնում ռազմական արշավանքների ուղիով»²²³: Ճիշտ է, վերոնշյալ փոքր դրվագում Մակարիոս-Վիֆրիդ երկխոսությունն ավարտվում է որդու՝ թագաժառանգ Լևոնի ճակատագրի հանդեպ, մասնավորապես, նրան մենակ թողնելու՝ Մակարիոսի հայտնած մտահոգությունը ու դրան հետևած՝ Վիֆրիդի սիրտը խոսքով, թե՛ «Որդուդ համար մի անհանգստացիր: Ոչ ոք մենակ չի մնում»²²⁴, սակայն, այս երկխոսությունը կարծես թե տարվում է այն նպատակով, որպեսզի ընթերցողը հասկանա, որ Մակարիոս վանականը ոչ այլ ոք, քան Հեթում արքան է: Հարկ է նշել, որ լեհ գրականագետները, ինչպես արդեն ասվեց, նույնպես ուշադրություն են հրավիրել Հեթում արքայի ճակատագրի այս անսպասելի լուծման վրա, գտնելով, թե՛ «կառուցվածքի նման ստիպողականությունը, ի վերուստ արդեն արդյունավետ լինելու վճիռը չափից դուրս ճշմարտացի է»²²⁵, սակայն վերջիններս կարծես թե Դոբրաչինսկուց, կամ, ինչպես ընդունված է ասել՝ կաթոլիկ պապից շատ ավելի կաթոլիկ են գտնվել, քանզի իրենք «ներողամիտ» գտնվելով, նաև ընթերցողի ներողամտությունն են հայցել պատմավիպասանի «շտապողական էկոմենիզմի» համար, և, ինչպես արդեն նշեցինք, այն «թե-

²²³ Zigmund Lichnjak. W kręgu wielkiej metafory, "Dziś i jutro", № 38, 1951.
²²⁴ Romuald Szpor. Obraz krucjat Jana Dobraczyńskiego. "Tygodnik powszechny", № 32, 1951.
²²⁵ Ռենե Գրուսե. Պարմոնյոնի խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պեպրոսյան, Եղված ժողովածու, էջ 323:

թեակի լրողվածություն» համար, որ նա թույլ է տվել իրեն հոմանցի կաթոլիկներից չտարբերակելու Հոմից հերձվածողներին, այդ թվում նաև՝ նեստորականներին: Եվ եթե դրան, մեկ անգամ ևս կրկնելով, ավելացնենք նաև այն, որ Զոֆիա Ստարովյակա-Մորստինովյան ընթերցողին խորհուրդ է տալիս աչքերը փակել և՛ այն բանի վրա, որ նեստորական էր նաև Հայոց թագավոր Հեթումը, իսկ պատմակալի ամենավաղ քրիստոնյան էլ կիտբուզան էր, ապա կարող ենք մեզ թույլ տալ մտածելու, որ լեհ որոշ գրականագետներ Դոբրաչինսկու գաղափարական մտահոգումն իր ամբողջությունն մեջ որոշակիորեն չեն ընկալել, կամ էլ էություն խորքը չեն թափանցել, քանզի վերջինս, բացի այն, որ ավելի քան քաջածանոթ էր պատմական նյութին և օժտված էր ինչպես կրոնական կեցեցական բուն խնդիրների, այնպես էլ կոնֆեսիաների, հերձվածի և աղանդների բուն էությունն մեծ իմացությունը, ինչպես արդեն բազմիցս ենք նշել, ուղղակի առաջնորդվել է կաթոլիկական գաղափարախոսությունը: Իսկ դա նշանակում է, որ Դոբրաչինսկին ոչ թե շտապողականություն է հանդես բերել՝ հրապուրված դարեր առաջ թվացյալ էկոմենիկ դաշտի ստեղծման պատրանքով, այլ այդ քայլին դնացել է գիտակցաբար, ու այդ մտաբանումն ի սկզբանե դնելով պատմակալի հիմքում, մինչև վերջինիս ավարտը հետևողականորեն զարգացրել է քննադատական, բայց ոչ կոպիտ, այլ շատ մեղմ ու նրբին իր խոսքն ուղղելով Հոմի ինչպես նախկին, այնպես էլ արդի շրջանի կղերականությունը, որոնց, այդ խնդիրն, ըստ էության, երբեք չի լրջորեն չի մտահոգել: Եվ եթե Ռոմուալդ Շպորը գրում է, թե՛ «մենք պատմություն մեջ ամբողջությունը ենք խճճվել և 900 տարի անց ենք փորձում էկոմենիկ դաշտում հասնել իրագործությունների թվացյալ արդյունքներին»²²⁶, ապա Դոբրաչինսկին ավելին է ակնկալում, քանզի արդի դարաշրջանի քրիստոնեական աշխարհի նույն այն հարցադրումները, որոնք այժմ էլ շարունակում են բախվել հակադիր աշխարհայացք ու նպատակներ ունեցող ուժերին, բարձրացնելով Եվրոպայի տարածքով սահմանափակվող քրիստոնեական մենաալիտեոսի դեռևս նոր ձևավորվող ժամանակահատվածի կտրվածքով, փաստորեն, առաջ է քաշում նաև քրիստոնեական բոլոր ուժերին էկոմենիկ դաշտում որոշակիորեն միա-

²²⁶ Ռենե Գրուսե. Պարմոնյոնի խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պեպրոսյան, Եղված ժողովածու, էջ 321:

վորելու և դրանով իսկ այդ դաշտը լայնացնելու գաղափարը: Նսգտնում է, որ եթե այդ գաղափարի իրականացումը սկսվեր դեռևս խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում, երբ դրա համար պարարտ հող կար, և Հռոմը, որ իր վարած անհեռատես քաղաքականությունից ամբողջ ուշադրությունն ու մտահոգությունները միայն Արևմուտքի կողմն էր ուղղել, ընդունեք քաղաքական պայծառատեսություն և հեռանկարի խոր ընկալում ցուցաբերած Հայոց արքայի գործելակերպը, կամ էլ քիչ ավելի ուշ՝ նրա հղած պատգամն այդ իսկ հիմնախնդրի լուծման համար, ապա հետագայում ոչ միայն խաղաղության ժամանակահատվածները երկարատև կլինեին, այլև քրիստոնեական տարածաշրջանը այնքան ընդարձակ կլինեք, որ մահմեդական աշխարհի հետ ունեցած հակամարտությունները նվազագույնի կհասնեին: Իզուր չէ նաև Գրուսեն գրում, որ «Հեթում Ա թագավորը կմնա այն մարդը, որ եթե Արևմուտքը լսեր իրեն, կարող էր շրջել համընդհանուր պատմության ընթացքը մի այնպիսի ժամի, երբ մոնղոլական երկրաշարժը տակնուվրա անելով ամբողջ Ասիան, հաղարամյա գետերին թույլ էր տալիս հոսել նոր ուղղությամբ»²²⁷:

Ինչ վերաբերում է Հեթում արքայի նեստորական, և Կիտրուղա գորավարի՝ ամենալավ քրիստոնյան լինելու հանգամանքի առջև «աչքերը փակելու» վերոնշյալ առաջարկին, քանզի, ըստ լեհ գրականագետի՝ պատմավեպում «խոսքը ոչ թե այդ պրոբլեմի մասին է, այլ՝ մահմեդական աշխարհի դեմ քրիստոնեության դիմակայության», ապա կարծում ենք, որ լեհ գրականագետը հավանաբար ուշադիր չի ընթերցել ու ուսումնասիրել պատմավեպը, քանզի, ինչպես ասացինք, Հեթումի նեստորականության մասին խոսք անգամ չկա, և բացի այդ, կրկին հավանաբար պատկերացում չի ունեցել, որ հայերի կրոնական դավանանքը առաքելականն է: Զորավար Կիտրուղային հասցեագրված հեղինական դիտողությունից արևելք էլ բավարար է անգամ հիշեցնել, որ Դոբրաչինսկին գաղափարական որոշակի նպատակաուղղվածությունից է վերջինիս պատկերել որպես ամենալավ քրիստոնյա, որպես կաթոլիկ եկեղեցու հետ թեև պաշտոնապես չկապված, բայց կրքոտ հավատացյալ, և վերջապես՝ որպես քրիստոնեական աշխարհի փրկության նահատակ: Ծիշտ է, նա

անընդմեջ ներկայացնում է նաև Կիտրուղայի առաքինությունները որպես մարդ ու որպես մեծ գորավար, բավական ընդգծված պատկերում է մոնղոլական էթնիկ, իրավական ու ռազմական ավանդույթների և հատկապես մեծ խոանի հանդեպ ունեցած նրա հավատարմությունը, և այդուամենայնիվ, պատմական գորավարին բավական հարազատ այդ կերպարը ստեղծելու գաղափարական առանցքը քրիստոնեական գաղափարախոսությունից պայմանավորված մտրուկային այն հատկանիշներն են, որոնք արդեն իսկ բացակայում էին ինչպես խնդրոտ առարկա դարաշրջանների, այնպես էլ ներկայիս քրիստոնյաների մոտ, և որոնցով նա օժտում է այդ նոր քրիստոնյան ու կաթոլիկին: Այս առումով, ինչպես լեհ գրականագետներն են գտնում՝ հենց այս պատմավեպն է, որ ըստ էության էկոմենիկ երկխոսության հանդեպ մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում, քանզի քաղաքական ուժերի խաղերի, անձնական կոնֆլիկտների ու աստվածաբանական խնդիրների լուսաբանմամբ օգնելով հանդերձ հասու լինելու այն ժամանակների համար դժվարամարտ ճամարտությունը, հումանիտական իր գաղափարներով ու բարոյական բարձր չափանիշներով շատ է արդիական ու լավատեսական:

Ինչպես պատմավեպում առաջադրված պրոբլեմների արծարծման, այնպես էլ զլխավոր ու նույնիսկ երկրորդական կերպարների կերտման խնդրում Դոբրաչինսկին, անկասկած, առաջնորդվում է այն մտայնությամբ, թե՛ մարդ անհատի ուժը ձգտման մեջ է, նույնիսկ՝ անհնարին թվացող ձգտման, քանզի այդ դեպքում ձգտողը գոնե ինչ-որ բանի հասնում է, մինչդեռ դրա բացակայության առկայությամբ՝ լավագույն դեպքում տեղում է դուրսում, վատթարագույն դեպքում հետընթաց է ապրում: Պատահական չէ, ուրեմն, որ զրոյը ոչ միայն բարձրից էլ բարձր է գնահատում մոնղոլների հետ դաշնակցելու՝ Հեթում արքայի համարձակ ու խիզախ քայլը, այլև պատմավեպում ինքն էլ է մեծ համարձակություն ցուցաբերում՝ ուշադրություն հրավիրելով մեր դարի համար բավական արդիական այն հիմնախնդիրների վրա, որոնց արմատները սկիզբ առնելով վաղ միջնադարում, հաջորդ դարերի ընթացքում առավել են խճճվում ու բարդանում: Ասում ենք, համարձակություն ցուցաբերում, քանզի դեռևս անցյալ դարի 50-ականների սկզբին մինչև ուղն ու ծովը կաթոլիկ զրոյին, իրոք, համարձակություն էր պետք քննադատելու կաթոլիկ Հռոմի վարած անհեռատես ու կոշտ քաղաքականությունը

²²⁷ Ռրեն Գրուսեն, Պապմոթյուն խաչակրաց, փնհ Լ. Տեր-Պիտրոսյան, Եզված մողովածուն, էջ 323:

նը, պայմանավորված՝ կրոնա-քաղաքական ու տնտեսական իրենց նպատակների իրագործման, և, հավատի գործոնը այդ իսկ նպատակներին ծառայեցնելու իրողություններ, որի հետևանքով ոչ միայն քրիստոնյա երուսաղեմի թագավորությունն ու կոմսություններն են ավանդական թշնամու՝ մահմեդականների ձեռքն անցնում, այլև մոնղոլները համար՝ մեծ կրոնի փնտրտուքի խնդրում, վերջիվերջո, առաջնային են դառնում մահմեդականությունն, ու բուդայականությունը: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ նույն այդ քաղաքականության արդյունքում է, որ, երբ, մամլուլուքները 1291-ին ամբողջությամբ վերացնում են Մերձավոր Արևելքի լատինական պետությունները, այդ տարածաշրջանում ընդգեմ եզրպտոսի մնում են միայն քրիստոնեական երկու պետություններ, հայկականը՝ Կիլիկիայում, և Ֆրանսիականը՝ Կիպրոսում: Իսկ դա արդեն միայն ու միայն ժամանակի խնդիր էր, քանի որ հայերի դաշնակից Պարսկական իլխանությունը անվերջ կաթվածահար էր լինում ազգակից մահմեդական խաների կողմից, և այն հավանականությունը, թե իլխանները խոշոր ուժերով հայերին կօգնեն, ուղղակի, չնչին էր: Իսկ եգիպտոսի սուլթանները քաջագիտակ էին, որ Պարսկական իլխանությունը մի կողմից շրջապատված էր զիջալական երկրի, կամ նույնն է, թե՛ հարավային Ռուսիայի մահմեդականացած մոնղոլներով, մյուս կողմից՝ Թուրքեստանի, նույնպես ազգակից մոնղոլ խաների կողմից, ուստի, իրենց ռիսկերիմ թշնամի, իրենից դեռևս որոշակի ուժ ներկայացնող, բայց և իրական դաշնակցից գուրկ Կիլիկյան Հայաստանի նվաճման խնդիրը օրակարգում լինելով, մոտ ապագայում լուծելի էր արդեն, քանզի եգիպտոսն իր առջև խնդիր էր դրել ընդհանրապես վերացնել այդ երկիրը: Եվ դա հասկանալի է, քանզի խնդրո առարկա դարի 60-ականներից սկսած, Բայբարսը և նրան հաջորդած սուլթանները, որ մեծ ու կատաղի ռիս ունեին Հեթում Ա-ի դեմ, և բավական լուրջ էլ վերաբերվում էին այն վտանգին, որ եգիպտոսի համար ներկայացնում էր Հայոց թագավորների, մասնավորապես, Հեթում Ա-ի և Անտիոքի պրինցի սերտ դաշնությունը, խարսխված՝ մոնղոլական Պարսկաստանի վրա²²⁸, որպես Եվրոպա-Մերձավոր Արևելք դարավոր հակամարտության վերջնաքայլ, իրենց շարունակական վրեժխնդրության թիրախում և իրենց բոլոր

²²⁸ Ռ-րեն Գրոսե, Պարսություն խաչակրաց, փն՝ Լ. Տեր-Պեքրոսյան, Էջված ժողովածու, Էջ 323:

հարվածների տակ պետք է պահեին 1291-ից ի վեր արդեն միակ թշնամի մնացած Կիլիկյան Հայաստանը:

Ինչպես XII-XIII դարերում, այնպես էլ հետագայում, ընդհուպ մեր օրերը, շատ քչերը հասկացան, որ, ինչպես Ռենն Գրուսեն է գրում՝ «Հայկական բանակի՝ ֆրանկների միակ ապավենի ջախջախումը հյուսիսային Սիրիայում, իրականում ազդարարում էր ֆրանկների տիրապետության վախճանը»²²⁹: Ասել է, թե նաև, որ՝ «Հայոց մեծ միապետի ճախողումը միաժամանակ խաչակրության և ամբողջ Եվրոպայի ճախողումն էր»: Իսկ, դա, ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, նշանակում էր նաև Կիլիկիայի Հայկական պետության ճախողումն ու վախճանը:

Ճիշտ ընկալելով խաչակրաց արշավանքների շրջանի պատմական առատ նյութերն ու մասնավորապես դրանց վերաբերող Գրուսենի վերլուծություններն ու եզրահանգումները, Յան Դոբրաչինսկին ոչ միայն ըստ արժանվույն է գնահատել «իր ժամանակի ամենամեծ անհատականություններից, ամենախորագետ ու հաջողակ քաղաքական գործիչներից մեկին՝ Հեթում Ա-ին», այլև բացարձակապես ընդունելով, որ «քաղաքական այդ հանճարի» վարած «համաշխարհային քաղաքականությունը» իրականացման դեպքում պատմության անիվը աշխարհի համար պետք է դրական պտույտներ կատարեր, ստեղծում է մի այնպիսի պատմավեպ, որն իր սյուժետային ու գաղափարական համապարփակ հյուսվածքով (եթե, իհարկե, անտեսենք վերջին գլխում առկա նպատակային թերությունը), բարոյականի ու հումանիստականի ամենաբարձր չափանիշներով, որպես տաղանդի բյուրեղացում, հարստացնում է ոչ միայն լեհ ու հայ, այլև՝ համաշխարհային գրականությունը: Ավերացնենք, նաև, որ «Իմաստության բանալի» պատմավեպի գեղարվեստական արժանիքների ու արժեքի մասին լեհ գրականագետները, ինչպես իրենք են խոստովանում, խուսափում են խոսել, քանզի չեն ուզում շարժոն գնահատականներով որակել Դոբրաչինսկու՝ լեհ և համաշխարհային գրականության ոսկե ֆոնդը մտնող այս ստեղծագործությունը, և այդուհանդերձ, տուրք տալով այն գնահատելու գայթակղությունը, նրանցից յուրաքանչյուրը փորձում է խոսել վերջինիս կառուցվածքի, կերպարների, ոճի, լեզվի, բնապատկերների ու ճակատա-

²²⁹ Ռ-րեն Գրոսե, Պարսություն խաչակրաց, փն՝ Լ. Տեր-Պեքրոսյան, Էջված ժողովածու, Էջ 341:

մարտերի նկարագրություններին մասին, վերլուծում ու գնահատում է պատմավեպը ամենատարբեր կատեգորիաների ու չափանիշների համաձայն, վերջիվերջո, գտնում են, որ էպիկական լայն հունով ընթացող, սյուժետային ու գաղափարական կուռ ատաղձ ունեցող, դրամատիկական լարված իրադարձություններով հագեցած այս պատմավեպը հիասքանչ է իր բուն պատմություն, ֆարուլայի վարպետ միահյուսմամբ ու ռիթմիկ համաչափությամբ, իրադարձությունների գունագեղ ցուցադրմամբ, իրավիճակների խորաթափանց վերլուծությամբ ու մարդկային դիմագծերի կերտման կատարյալ արվեստով:

ՑԱՆԿԵՐ

ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ

Ա

- ԱԲԱՂԱ - Մոնղոլական Պարսկաստանի իլխան (1265-1285 թթ.) - 96, 122, 181, 182, 184, 185, 186:
- ԱԲԱՍՅԱՆՆԵՐ - Սուլթանական տոհմ Սիրիայում - 103:
- ԱԲՁԱՐՅԱՆ Գ.Վ. - Խորհրդահայ բանասեր, պատմաբան, աղբյուրագետ, ծեռագրագետ, զրականագետ(1920-1992 թթ.) - 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36:
- ԱԴՎԱՄ ՎԻԼԴԵԼՄ - 30:
- ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ II - Յոնի պապ (1061-1073 թթ.) - 54:
- ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ IV - Յոնի պապ (1254-1261 թթ.) - 109, 110, 111, 112, 117:
- ԱԼԵՔՍԻՈՍ I ԿՈՍՏԵՆՈՍ - Բյուզանդիայի կայսր (1081-1118 թթ.) - 53, 57:
- ԱԼԵՔՍԻՈՍ III ԱՆՊԵՆՈՍ - Բյուզանդիայի կայսր (1195-1203 թթ.) - 62:
- ԱԼԻՇԱՆ ՂԵՎՈՆԴ - Մխիթարյան միաբան, բանասեր, պատմաբան, բանաստեղծ (1820-1901 թթ.) - 35:
- ԱԼԼԱՅ - 176:
- ԱԼ ՄԱՆՍՈՒՐ II - Յամայի էմիր - 98:
- ԱԼ ՄԵԼԻՔ ԱԼ-ՆԱՍԻՐ - Չալեպի Այուբյան սուլթան (1237-1260 թթ.) - 75, 103:
- ԱԼ ՄԵԼԻՔ ԱԼ-ՔԱՄԻԼ - Այուբյան սուլթան (1218-1238 թթ.) - 65, 74:
- ԱԼ ՍՈՒՏԱՍԻՄ - Բաղդադի Աբասյան խալիֆ (XIII դ.) - 103:
- ԱՅՈՒԲՅԱՆՆԵՐ, ԱՅՈՒԲՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ /ԴԻՆԱՍՏԻԱ/ - 103, 113, 137:
- ԱՅՈՒԲ ՆԱՋՄԵՂԻՆ - Եգիպտոսի սուլթան (1240-1249 թթ.) - 74, 76:
- ԱՄԱԼՐԻԿ - Երուսաղեմի թագավորության թագավոր (1136-1174 թթ.) - 144:
- ԱՄՈՐԻ I - Երուսաղեմի թագավորության թագավոր (1162-1173 թթ.) - 31, 34, 114:
- ԱՄՈՐԻ ՏՅՈՒՐԱՅԻ - Կիպրոսի թագազավթիչ թագավոր (1306-1310 թթ.) - 31, 34:

- ԱՆԱՍՅԱՆ Հ. - հայ պատմաբան, մատենագետ - 35:
- ԱՆԴՐԱՇ II - Յունգարիայի թագավոր (1205-1235 թթ.) - 65:
- ԱՇՈՏ - 153, 160, 161, 168:
- ԱՊԻՐԱՏ Զ ՂՐԻՂՈՐ - Ամենայն Չայոց կաթողիկոս (1194-1203 թթ.) - 62:
- ԱՍՏՎԱԾ - 32, 64, 70, 106, 118, 119, 131, 132, 144, 146, 153, 158, 160, 161, 162, 166, 168, 172, 173, 187, 191, 195:
- ԱՍՑԵԼԻՆ - նվիրակ - 31, 72, 94:
- ԱՎԳԵՐՅԱՆ Մ. - Մխիթարյան միաբանության վանական, բանասեր, պատմաբան (1762-1854 թթ.) - 31:
- ԱՎԳՈՒՍՏԻՆՈՍ ՍՈՒՐԱՎԻՆ - աստվածաբան, եկեղեցական գործիչ (354-430 թթ.) - 131:
- ԱՐՂՈՒՆ - Մոնղոլական Պարսկաստանի իլխան (1284-1291 թթ.) - 96:
- ԱՐԻ ԲՈԿ - Մեծ Մոնղոլիայի խան, Յուլալու Մեծ խանի եղբայրը (XIII դ.) - 104, 148:
- ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐ - հայ թագավորական հարստություն /դինաստիա/ - 51:
- ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ ԽԱՍԻԿ - 50:

Բ

- ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐ - հայ թագավորական հարստություն /դինաստիա/ - 51:
- ԲԱԹՈՒ - Ոսկե Չորոպի, Չարավային Ռուսիայի խան (1227-1255 թթ.) - 70, 71, 77, 78, 79, 80, 128:
- ԲԱԼՂՈՒՆ II ԲՈՒՐԳԱՅԻ - Եղեսիայի կոնս (1100-1118 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1118-1131 թթ.) - 57, 58, 59, 140, 161:
- ԲԱՅԲԱՐՍ (ՊԵԿՊԱՐՍ) - Մամլուքյան Եգիպտոսի սուլթան (1260-1277 թթ.) - 48, 75, 97, 98, 99, 102, 104, 137, 139, 145, 146, 147, 167, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 200:
- ԲԱԹՈՐԴԻՆԵՆՈՍ - 77:

ԲԱՐՉՐԲԵՐՈՂՅԻ Ա ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս /1221-1268 թթ./ 113, 141, 154:

ԲԱՐՍԵՂ Ի ԲՈՒԼՂԱՐԱՄՊԱՆ - Բյուզանդիայի կայսր (967-1025 թթ.) - 53:

ԲԱՅՅՈՒ ՆՈՅՈՆ - Մոնղոլական կայսրության արևմտյան բանակի հրամանատար (1243-1256 թթ.) - 72, 73, 94, 103:

ԲԱԿՍՈՒՆԴ Ե. - 30:

ԲԵՆԱ IV - Հունգարիայի թագավոր /1206-1207թթ./ - 141:

ԲԵԼՊԵՐՈՆ - 45:

ԲԵՐԱՐԳ - 116, 143:

ԲԵՐԿԵ - Ոսկե Հորդան Մոնղոլիայի կայսրությունից անջատող մոնղոլ խան, Բաբու խանի եղբայրը (1209-1266 թթ.) - 181, 185:

ԲԵՐՏՐԱՆ ԷՄԲՐԻՍԿՈ - Ջիբեյլի տերը, Հիվանդախնամ ասպետների ուխտի բերդակալը Կիլիկիո Հայոց թագավորության Սելևկիա թագաբուն (1249-1258 թթ.) - 113:

ԲՈՒՆԵՍԼԱԿ ԲԱՅ - Լեհաստանի իշխան, ինքնահռչակ առաջին թագավորը (992-1025 թթ.) - 41:

ԲՈՒՆԵՍՈՒՆԴ Ի - Անտիոքի պրինց (1098-1111 թթ.) - 57, 58:

ԲՈՒՆԵՍՈՒՆԴ V - Անտիոքի պրինց և Տրիպոլի կոմս (1233-1251 թթ.) - 70, 77, 153, 154:

ԲՈՒՆԵՍՈՒՆԴ VI ԳԵՂԵՑԻԿ - Անտիոքի պրինց (1251-1268 թթ.) - 73, 74, 103, 104, 109, 111, 116, 128, 140, 143, 153:

ԲՈՆԿ ՎՈՅՉԵՆ - 42:

ԲՈՐԻՍԱՐԳ - 30:

ԲՐԱՈՒՆ ԵԺԻ - լեհ գրող (1901-1975 թթ.) - 42:

ԲՐԻԵՆԱՑԻ ՀՈՎԿՅԱՆՆԵՍ - Երուսաղեմի թագավորության թագավոր (1210-1225 թթ.) - 65:

ԲՐԻԸ ՋՈՐՋ - ԱՄՆ-ի նախագահ (2001-2008 թթ.) - 20, 24:

ԲՈՒԸ ՀԵՐԲԵՐՈՒ ՈՒՈՔԵՐ ԱՎԱԳ - ԱՄՆ-ի նախագահ (1989-1993թթ.) - 24:

ԲՈՒՈՆԱԶՅԱՆ Ա. - խորհրդային պատմաբան - 7:

Գ

ԳԱՄՍՅԱՆ Ա. - հայ պատմաբան - 7:

ԳՐՈՒՅՐԻԳ ԴԵ ՍԱՐԳԻՆԵՍ - 109, 116, 143:

ԳՐՈՒՅՐՈՒՄ ԲՈՒԼՈՅԱՑԻ /ԳՐՈՒՅՐԻԳ/ - Երուսաղեմի թագավորության խաչակրաց պետության հիմնադիր (1099-1100 թթ.) - 57, 59, 120:

ԳՈՒԲԱՆ ՊՈԼ ԱՆՐԻ - ֆրանսիացի փիլիսոփա (1723-1789 թթ.) - 54:

ԳՆՈՒՆԻ ԱՏՈՄ - 161:

ԳՐՈՒՍԵ ՈԸՆԵ - ֆրանսիացի պատմաբան, արևելագետ (1885-1952 թթ.) - 5, 8, 32, 41, 44, 45, 48, 51, 58, 73, 74, 80, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 153, 154, 156, 179, 180, 183, 184, 196, 197, 198, 200, 201:

ԳՐԻԳՈՐԻ Զ ԱՊՈՒՐԱՏ - Հայոց կաթողիկոս (1194-1203 թթ.) - 62:

ԳՐԻԳՈՐԻ VII - Հռոմի պապ (1073-1085 թթ.) - 55, 56:

ԳՐԻԳՈՐԻ VIII - Հռոմի պապ (1187-1187 թթ.) - 61:

ԳՐԻԳՈՐԻ IX - Հռոմի պապ 1227-1241 թթ.) - 66, 67:

ԳՐԻԳՈՐԻ X - Հռոմի պապ (1271-1276 թթ.) - 56, 96, 186:

ԳՎԻՍԿԱՐ ՈՐԲԵՐՏ - հարավային Իտալիայի Նորմանդական պետության դուքս (1059-1085 թթ.) - 56:

ԳՈՒՅՈՒԿ - Մոնղոլիայի կայսրության Սեծ խան (1246-1249 թթ.) - 71, 72, 73, 79, 80, 93, 94:

Դ

ԴԱՎԱՈՆ Զ. - անգլիացի պատմաբան (1889-1970 թթ.) - 10:

ԴԵՍՊՈՒՆԱ - ԽԱԹՈՒՆ - տե՛ս նաև Մարիա - Մոնղոլական Պարսկաստանի իլխան Աբաղայի (1265-1282 թթ.) կինը - 122:

ԴԵՏՄԱՐ - գերմանացի ժամանակագիր (մահ. 1395թ.) - 29:

ԴՅՈՒԲՈՒԱ ՊԵՏԵՐ - 30:

ԴՅՈՒԼՈՐԵ ԷՐՈՒՐԳ - ֆրանսիացի հայագետ 1807-1881 թթ.) - 30:

ԴՈՐԱԶԻԵՍԿԻ ՅԱՆ - տե՛ս պատմավիպասան, հրապարակախոս (1910-

1994 թթ.) - 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 28, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 60, 66, 71, 72, 73, 77, 90, 94, 95, 96, 99, 101, 102, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201:

ԴԸ ՍԱՐԻՆՈ - ճենվկացի կոնսուլ - 116:

Ե

ԵՎԱ - 191:

ԵՎԳԵՆԻՈՍ III - Հռոմի պապ (1145-1153թթ.) - 61:

ԵՎՏԻՔԵՆԱ - եւտիքեսականության միաբնակության հերձվածողական վարդապետության հիմնադիրը V դարում (մոտ. 378-454 թթ.) - 117:

Զ

ԶԱՐԵԼ (ԻԶԱՐԵԼ) - հայոց թագուհի (1219 -1252 թթ./, Հեթում Ա-ի արքայի կինը - 65, 79, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 163, 164, 165, 166:

ԶԱՐՈՐԻՎ Մ. Ա. - ռուս պատմաբան, 54, 61, 64, 66, 68, 110:

ԶՈՆԵ - 157:

Է

ԷՐԱՎՐԴ Ի - Անգլիայի թագավոր (1274-1307 թթ.) - 96, 186:

ԷԼԶԻԳԵՅ - Բաչու խանի կոմիսարը (XIII դ.) - 73:

ԷԿԶՅՈՒՊԵՐԻ ՍԱԻՆԹ - ֆրանսիացի գրող (1900-1944 թթ./ - 165, 166:

ԷԿԹԻՄԵՆՈՍ - Բյուզանդիայի պատրիարք (XIII դ.) - 122:

ԷՏԻՆԵՏ - տե՛ս Ստեֆանի, Ստեփանուհի - 72:

ԷԶՈՒԳԵՅ (ԵՍՈՒԳԵՅ) - Զինգի խանի հայրը (մահ. մոտ. 1171 թ.) - 70:

Թ

ԹԱԹԱՐ - տե՛ս Վասիլ - 156:

ԹԻՉԵՆՀՈՒՄԵՆՆ Վ. Գ. - 31:

ԹՈՍՄԱ ԱԳԱԻ ԴԸ ԼԱՆԹԻՆՈ - Հռոմի Ալեքսանդր IV պապի նվիրակ /XIII դ./ - 109, 110, 111, 112, 117:

ԹՈՐՈՍ ԱՐՔԱՅԱԶՆ - հայոց Հեթում Ա թագավորի կրտսեր որդին (զոհվել է 1266 թ.) - 98, 129, 152, 153, 156, 159, 161, 162, 163, 165, 179, 181, 182:

ԹՈՐՈՍ Բ - Կիլիկիո հայոց իշխանապետության իշխան (1145-1168 թթ.) - 114:

ԹՈՒՐԱՆՇԱՂ ՄՈՒԶՄԱԻ - Հալեպի Այուբյան սուլթան Ալ Մելիք ալ-Նասիրի (1237-1260 թթ.) հորեղբայրն ու խնամակալը - 75:

Ի

ԻԲԵԼԻՆԱՑԻ III ԲԱԼԻԱՆ / տե՛ս նաև ԻԲԵԼԻՆԱՑԻՆԵՐ/ - Բեյրութի տեր, Երուսաղեմի գունդստարը (1236-1247 թթ.), Կիպրոսի գունդստարը (1247-1265 թթ.) - 109, 111, 116, 136, 146, 152, 176:

ԻՐԵ - ՇԱԴԻ ԻՐԵ ՍԱՐՈՒԱ - 75:

ԻԶԱՐԵԼ ԲՐԻԵՆԱՑԻ - Երուսաղեմի թագավոր Հովհաննես Բրիենացու դուստրը - 65:

ԻԶԱՐԵԼ ՏՅՈՒՐԱՑԻ - Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ Ամորի Տյուրացու (1306-1310 թթ.) կինը, Հայոց թագավոր Լևոն Գ-ի դուստրը (մահ. 1323թ.) - 34:

ԻԼ - ԱՂ ԴԻՆ - մամլուք առաջնորդ - 75:

ԻԼ ՍԱԼԵՀ ԻՍՄԱՅԻԼ - 75:

ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՆՈՍ II - Հռոմի պապ (1130-1143 թթ.) - 76:

ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՆՈՍ III - Հռոմի պապ (1198-1216 թթ.) - 63, 64:

ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՆՈՍ IV - Հռոմի պապ (1243-1254 թթ.) - 67, 68, 69, 70, 71, 72, 93, 94, 113:

ԻՍՍԱՅԻԼ ԱՍ ՍԱԼԻՀ - 76, 77:

ԻՍՍԱՅԻԼ ԴԱՄԱՍԿՈՍԱՑԻ - Սիրիայի շեխ սուլթան (XIII դ.) - 137:

ԻՎԱՆԵ - XIII դ. վրացի հազարապետ - 55:
ԻՎԱՆԿԵՎԻՉ ՅԱՐՈՍՆԱԿ - լեհ գրող (1894-1980 թթ.) - 42:

Լ

ԼԵԼՈՆԳ - ֆրանսիացի պատմիչ (1665-1701 թթ.) - 30:
ԼԵՄԻՆԳ Գ. - գերմանացի դրամատուրգ, արվեստների տեսաբան, Լուսավորական դարաշրջանի քննադատ (1729-1781 թթ.) - 47:
ԼԻԽՆՅԱԿ ՋԻԳՄՈՒՆԴ - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 108, 108, 120, 125, 131, 190, 191, 196:
ԼՅՈՒՂՈՎԻԿՈՍ IX - Ֆրանսիայի թագավոր (1226- 1270 թթ.) - 40, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 104, 109, 114, 115, 116, 122, 133, 137, 143, 162, 169, 169, 175, 185:
ԼՅՈՒՂՈՎԻԿՈՍ XIV - Ֆրանսիայի թագավոր (1638-1715 թթ.) - 47:
ԼՆԱԳՅՈՒՄԵ ԱՆՐԻ - 73:
ԼՈՒՎԱՍԵՎԻՉ ՅԱՅԵԿ - լեհ ժամանակակից գրաքննադատ - 42:
ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ԳԻ - երուսաղեմի թագավորության թագավոր (1186-1192 թթ.), Կիպրոսի թագավոր (1192-1194 թթ.) - 59, 61:
ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ԱՍՈՐԻ - Կիպրոսի թագավոր (1195-1205 թթ.), երուսաղեմի թագավոր (1197-1205 թթ.) - 59:
ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ԳՎԻՂՈՆ (կոչված նաև ԿՈՏԱՆԴԻՆ Գ.) - Հայոց թագավոր (1342-1344 թթ.) - 43:
ԼԵՎԱՆՏ ԴԸ ԳԱԿԻՆՈ - 30:
ԼԵՎՈՆ Բ ՄԵԾ - Կիլիկիայի Հայոց իշխանության իշխանապետ (1187-1198 թթ.), Կիլիկիայի Հայոց թագավորության թագավոր (1198-1219թթ.) - 7, 51, 62, 65, 76, 112, 116, 134, 150, 159, 164, 165:
ԼԵՎՈՆ Գ - Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր (1269-1289 թթ.) - 34, 38, 96, 98, 99, 152, 153, 154, 156, 158, 162, 165, 179, 180, 181, 182, 194, 196:
ԼԵՎՈՆ ԱՐՔԱՅԱԶՆ - տես Լևոն Գ. - 98:
ԼԵՎՈՆ Դ - Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր (1301-1307 թթ.) - 34:
ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ՏՈՂԱ - 115, 116:

Լ

ԿԱԼԱՎՈՒՆ - Մամուլոբյան եղիպտոսի սուլթան (1280-1290 թթ.) - 98, 183:
ԿԱՐԼ ՅԱՆ - ավստրիացի արևելագետ - 29:
ԿԻՏՐՈՒՂԱ - մոնղոլ զորավար (զոհ. է 1260 թ.) - 48, 92, 102, 103, 104, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 135, 136, 147, 148, 150, 163, 168, 169, 170, 172, 173, 178, 179, 180, 189, 198, 199:
ԿԻՐԱՎՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ - հայ պատմիչ (1200-1271 թթ.) - 78, 79, 82, 83, 84, 85:
ԿԻՊԼԻՆԳ ՋՈՋԵՖ ՌԵԴՅԱՐԴ - անգլիացի գրող (1865-1936 թթ.) - 26:
ԿՆՈՂ ԿԱՅԵՆ - ֆրանսիացի արևելագետ (1909-1991 թթ.) - 30:
ԿՈՎՈ ՏԵՆԳՐԻ, տես նաև ՏԵՆԳՐԻ - մոնղոլների աստվածը - 70, 125, 129, 179:
ԿՂԵՄԵՆՏԻՈՍ III - Հռոմի պապ (1187-1191 թթ.) - 61:
ԿՂԵՄԵՆՏԻՈՍ V - Հռոմի պապ (1305-1314 թթ.) - 32, 36:
ԿՆՈՐԱՂ V - գերմանական թագավոր, Սբ. Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆրիդրիխ II-ի որդին, երուսաղեմի տիրոջական թագավոր (1228-1254 թթ.) - 116:
ԿՈՆՐԱԴ ՆԻԿ. - ռուս պատմաբան (մահ. 1970 թ.) - 5, 6:
ԿՈՆՐԱԴՐԻՆ - Ֆրիդրիխ II - ի թոռը՝ վերջին Հոհենշտաուֆենը, երուսաղեմի տիրոջական թագավորը (1254-1268 թթ.) - 79:
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ - Կիլիկյան Հայաստանի պալլ. թագավորահայր (մահ. 1263 թ.) - 153, 154, 155, 156, 161, 162:
ԿՈՒՐԻՆԱՅ - Մոնղոլական կայսրության Մեծ խան (1260-1294 թթ.) - 104, 148:
ԿՈՒՏՈՒՋ ՍԱԽՖ ԱՂ - ԴԻՆ - Եղիպտոսի սուլթան (1253-1260 թթ.) - 104, 137, 139, 146 147, 175, 178:

Հ

ՀԱՅՈՆՆ - տես Հեթում Ա - 33:
ՀԵԹՈՒՄ Ա - Կիլիկիո Հայոց թագավոր

րուբյան ու Հայաստանի թագավոր (1226-1269 թթ.) - 5, 14, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 67, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 200, 201:
ՀԵԹՈՒՄՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ /դիմաստիա/, ՀԵԹՈՒՄՅԱՆՆԵՐ - 83, 84, 152, 154, 155:
ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏԱԻՉ ԿՈՌԻԿՈՍԱՅԻ - հայ իշխան (ծն. 1230-1245-ի միջև - մահ. 1316-ից հետո) - 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 84, 85, 86, 87, 90:
ՀԻՍՈՒՄ (տես նաև ԶԻՒՍՈՍ) - 70, 129, 130, 136, 172, 173, 193:
ՀԵՆՐԻ I - Կիպրոսի թագավոր (1218-1253 թթ.) - 31:
ՀԵՆՐԻ - գերմանական թագավոր, Սբ. Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆրիդրիխ II-ի թոռը - 79:
ՀԵՆՐԻ I ՄԵԾ - Անգլիայի թագավոր 1068-1135 թթ.) - 60:
ՀԵՆՐԻ I - Կիպրոսի թագավոր (1285-1324 թթ.), երուսաղեմի թագավոր (1285-1291 թթ.) - 31, 34, 73, 74, 77:
ՀԵՆՐԻ III - Անգլիայի թագավոր (1207-1272 թթ.) - 68:
ՀԵՆՐԻ IV - գերմանական կայսր (1050-1106 թթ.) - 41, 116:
ՀԵՆՐԻ VI - գերմանական կայսր (1190 - 1197թթ.) - 62:
ՀՈՎՈՆ V - Նորվեգիայի թագավոր (1270-1319 թթ.) - 68:
ՀՈՆՈՐԻՈՒՄ IV - Հռոմի պապ (1280 - 1287 թթ.) - 96:
ՀԵՐԱՎԻՈՒՄ - Բյուզանդիայի կայսր (610 - 641 թթ.) - 15:
ՀՈՂԵՆՇԱՍՏՈՒՅՆԵՐ - գերմանական թա-

գավորական տոհմ -116, 117:
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ - 49:
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ XXIII - Հռոմի պապ (1958-1963 թթ.) - 10, 16:
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊՈՂՈՍ II - Հռոմի պապ (1978-2005 թթ.) - 10, 17, 18, 23:
ՀՈՒՄԲԵՐՏ ՀՈՈՍԵԿԱՅԻ - Դոմինիկյան միաբանության վանական-գեներալ - 187:
ՀՈՒԳՈ - Կիպրոսի թագուհի Պլեզենցիայի մանկահաս ողիթ-թագաժառանգը - 115:
ՀՈՒԳՈ I - Կիպրոսի թագավոր (1205-1208 թթ.) - 60:
ՀՈՒԳՈ II - Կիպրոսի և երուսաղեմի թագավոր (1253-1267 թթ.) - 78:
ՀՈՒԳՈ ՌԵՎԵԼ - Հիվանդախնամ ասպետների ուխտի մագիստրոս (1258-1277 թթ.) - 116:
ՀՈՒԼԱՎՈՒ - Մոնղոլական Պարսկաստանի խան (1256-1265 թթ.) - 33, 85, 87, 92, 93, 96, 102, 103, 104, 122, 126, 128, 140, 141, 142, 148, 162, 175, 181:

Ս

ՍԱԻՄԲՈՒՐԳ ԼՅՈՒԴԿԻԳ - արևմտաեվրոպացի պատմաբան - 45:
ՍԱԿԱՐԻՈՍ - Հեթում Ա թագավորի վանական անունը - 99, 193, 194, 196:
ՍԱԿԵՂՈՆԱՅԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ - Մակեդոնիայի թագավոր (մ.թ.ա. 336-323 թթ.) - 6:
ՍԱՂԱԶԻԱ ԱԲԵՂԱ - XIII դարի հայ պատմիչ - 83:
ՍԱՆԳՈՒ - Մոնղոլական կայսրության Մեծ խան (1251-1260 թթ.) - 33, 47, 77, 80, 83, 85, 86, 87, 90, 91, 102, 122, 128, 140, 148, 171, 172:
ՍԱՆՍՈՒՐ II ԱԼ-ՍԱՍՈՒՐ - Համմայի Այուբյան մելիք (1244-1284 թթ.) - 98:
ՍԱՆՖՐԵՆ - Տորոնտոյի իշխան, Իտալիայի կառավարիչ - 137:
ՍԱՐԳՍԻՆ - 176:
ՍԱՐԻԱ (տես նաև ԴԵՄՊԻԱ ԽԱԹՈՒՆ) - Բյուզանդիայի կայսր Միքայել VIII Պալեոլոգոսի (1258-1282 թթ.) դուստրը - 122:
ՍԱՐԿՈ ՊՈԼՈ - վենետիկյան վաճառական, ճանապարհորդ, հուշագիր (1254-1324 թթ.) - 30:

ՄԵՄԲՐՈՒՐ ԼՈՒԻ - Լյուդովիկոս XIV-ի (1638-1715 թթ.) արքունի պատմիչ - 47:

ՄԻՉԱՈՒԴ - արևմտաեվրոպացի պատմաբան - 45:

ՄԻՐՆԻ Ա. Մ. - ռուս պատմաբան - 7, 20, 31, 85 :

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ. - խորհրդահայ պատմաբան - 50, 52, 79, 83, 91:

ՄՈԼԱՐ ՆՈՒԻՆ - մոնղոլ զորավար (XIII դ.) - 82:

ՄՈՆՖՈՐՏ ՖԻԼԻՊ - Տիրի Մեծ իշխան, Տևտոնական ուխտի ասպետ - 109, 116:

ՄՈՒՀԱՄՄԵՂ - մահմեդական կրոնի հիմնադիրը (շուրջ 570-632 թթ.) - 29, 86, 176, 189:

Յ

ՅԱԶԻԿՈՎ Դ.Ի. - ռուս արևելագետ-պատմաբան - 31:

ՅՈՒԼԻԱՆ ԴԸ ԳԱՐՆԻԵՐ - Սիդոնի կոմս (1247-1260 թթ.) - 116, 128, 135, 138, 143, 153:

ՅՈՒՍՈՒՖ - Հալեպի սուլթան (1228-1260 թթ.) - 140:

Լ

ԼԱՇԱԻ - վրաց թագավոր (XIIIդ.) - 82:

ԼԻԿՈՂԵՄ - 166:

ԼՈՒՐ- ԱՂ-ԴԻՆ - Եգիպտոսի սուլթան (1118 - 1174 թթ.) - 114:

Շ

ՇԱԼԱՆԴՈՆ ՖԵՐԴԻՆԱՆԴ - ֆրանսիացի պատմաբան, բյուզանդագետ (1875-1921 թթ.) - 8:

ՇԱՄՍԵԴԻՆ ՍՈՆԿՈՐ ԱԼ-ԱՇԿԱՐ - Եգիպտոսի սուլթան Բայբարսի զորավարներից - 182:

ՇՊՈՐ ՈՍՄՈՒԱԼԴ - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 196, 197:

Չ

ՉԱՄՉՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ - հայ պատմաբան (1738-1823 թթ.) - 83:

ՉԱՐՄԱՂԱՆ - մոնղոլ խան (XIII դ.) - 70, 78:

ՉԻՆԳԻՉ ԽԱՆ - Մոնղոլիայի Մեծ խան,

Մոնղոլական կայսրության հիմնադիրը (1206-1227 թթ.) - 29, 69, 70, 71, 93, 96, 172:

Պ

ՊԱԼԵՈԼՈԳՈՍ ՄԻՔԱՅԵԼ - Բյուզանդիայի կայսր (1258-1282 թթ.) - 122:

ՊԱՆԹԱԼԵՆՆ - Երուսաղեմի պատրիարք, Հռոմի ապագա պապ ՈՒՐԱԼՆՈՍ IV (1261-1264 թթ.) - 109, 111, 114, 117, 118, 119, 123, 141, 145, 172, 173, 177, 191, 193:

ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ (ՊԱՏԿԱՆՈՎ) ԲԵՐՈՎԲԵ - արևելագետ, աղբյուրագետ, պատմաբան (1833-1889 թթ.) - 31, 35:

ՊԵԼԱԳՐՈՍ - Պապական նվիրակ, Խաչակրաց V արշավանքի առաջնորդներից մեկը - 74:

ՊԼԱՆՈ ԴԸ ԶԻՈՎԱՆԻ ԿԱՐՊԻՆԻ - Ֆրանցիսկյան միաբանության վանական, Հռոմի պատվիրակը Մոնղոլիայում (XIII դ.) - 31, 70, 72, 93, 94:

ՊԼԵՋԵՆՑԻԱ (ՊԼԵՋԱՆԱ) ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ - Կիպրոսի թագուհի (1250-1253 թթ.), Կիպրոսի թագավորության ռեզնետ (1253-1261 թթ.) - 109, 116

ՊԵՏՐՈՍ Աթ. - առաքյալ, Հռոմի առաջին պապը (I դ.) - 10:

ՊԻՈՒՄ XI - Հռոմի պապ (1922-1939 թթ.) - 16

ՊՈԼԵՆ Պ. - 30:

ՊՈԼԿՈՎԱԿԻ ԱՆՋԵՅ - լեհ ժամանակակից պատմաբան - 10, 11:

ՊՈՂՈՍ VI - Հռոմի պապ (1963-1978 թթ.) - 10:

ՊՈՈՇ ԻՇԽԱՆ - հայ զորավար (XIII դ.) - 103:

ՊՐԱՎԴՉԻՉ ՈՆԵՆՍԱ - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 167, 168:

Տ

ՏԱՀԿԵՑԻ ՂԱԶԱՐ - XVII դարի մատենագետ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1737 - 1751 թթ.) - 35:

ՏՈՆ ՄՈՏՏ - Էկոմենիկ շարժման մատեն-հիմնադիր (1865-1955 թթ.) - 11:

Ո

ՈԱԲԲԱՆ ՍՈՄՄԱ (ՍԱՈՒՄԱ) - Նեստորա-

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ*

* Վերցված են Լ. Տեր-Պետրոսյան, «Խաչակիրները և հայերը» գրքից:

Լատին արևելքը 1144 թ.

Աստիոցի իշխանությունը 1144 թ.

Տրիպոլիի կայսրությունը 1144 թ.

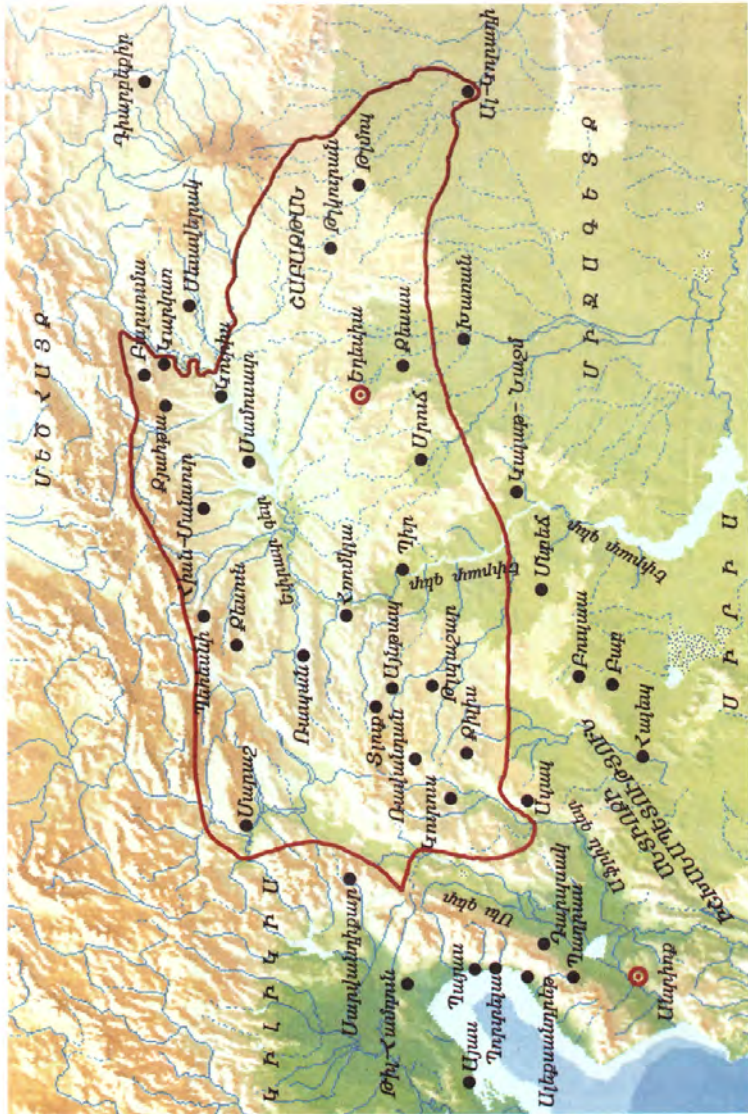
Երուսաղեմի թագավորությունը 1153 թ.

Կիպրոսի թագավորությունը 1191-1489 թթ.

Կիլիկիո Քայոյ թագավորությունը 1266 թ.

Երեւանի կոնստրուկցիոնը 1144 թ.

կան վանական, մոնղոլների դեսպանը Յոռնուս ու Լոնդոնուս (1287-1288 թթ.) - 65, 142, 143, 144:

ՈԱՅՍՈՒՆԴԻ | ՍԵՆՏԻԼՅԻ - Թուրուզի կոմս, Տրիպոլիի կոմս (1099-1105 թթ.) - 58:

ՈԱՆՍԻՄԵՆ ՍԹԻՎԵՆ - XX դ. անգլիացի պատմաբան, միջնադարագետ - 8 :

ՈԱՇԻՂ ՍԴԻՆ - ԴԻՆ - պարսիկ պատմիչ, քաղաքական գործիչ (1247-1318 թթ.) - 30:

ՈՌՄՈՒՂԱՆ - վրաց թագուհի (1194-1245 թթ.) - 82:

ՈԱՌԻՄԵՐ - Խաչակրաց արշավանքների եվրոպացի պատմաբան - 45:

ՈՒՐԻՆ Ռ. - ավստրիացի պատմաբան - 61:

ՈՒՉԱՐԴԻ ԱՌՅՈՒՇԱՍԻՐՏ - Անգլիայի թագավոր (1189-1199 թթ.) - 59, 62, 76:

ՈՇՏՈՒՆԻ - Հայոց տոնելի սուրբերից (V դ.) - 161:

ՈՌՈՒՍՍԿԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 43, 126:

ՈՌՁԵՐ ՍԱԼԵՐՆԱՅԻ - Անտիոքի պրինց (1112-1119 թթ.) - 140:

ՈՌԻԲԵՆ Ա - Կիլիկիայի հայ Մեծ իշխան, Ռուբինյան հայկական հարստության (դինաստիայի) հիմնադիր - 51:

ՈՌԻԲՆԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ /ՂԻՆԱՍՏԻԱ, ՈՌԻԲՆԱՆՆԵՐ - 51, 83, 84, 152, 154, 155, 158, 159, 160, 164, 165, 171, 183:

ՈՌԻՐՈՒԿ ՎԻԼԴԵԼՄ - հոլանդացի ֆրանցիսկյան վանական, Լյուդովիկոս IX-ի դեսպանը մոնղոլ Մեծ խան Մանգուխի (1253-1254 թթ.) արքունիքում - 30, 77, 78, 91, 95:

ՈՌԴՈՂՆ ՀԱՍՏՐՈՒՐԳ - 186:

Ս

ՍԱԼԱԳԵՂԴԻՆ (ՍԱԼԱԳԵՂ - ԴԻՆ ՅՈՒՍՈՒՅ ԻՐՆ - ԱՅՈՒԲ) - Այուբյան հարստության հիմնադիր, Եգիպտոսի սուլթան (1169-1193 թթ.) - 61, 68, 75, 138, 140, 148, 161, 182, 188.:

ՍԱՆՈՒՏՈՒ ՄԱՐԻՆՈ ԱՎԱԳ - 30:

ՍԵԼՅՈՒԿ - սելջուկների առաջնորդ, որի անվանը և կոչվել են Փոքր Ասիա քաղաքացած թուրքներն՝ վերջինիս

կողմից միավորված ցեղերը - 56:

ՍԵՆԱՆԳ - մոնղոլ զորավար Կիտրուդայի որդին - 135, 169:

ՍԻԲԻԼ - Անտիոքի կոմսուհի և Տրիպոլիի կոմսուհի (1254-1275 թթ.), Հեթում Ա թագավորի դուստրը (մահ. է 1290թ.) - 74, 109, 153:

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ (ԳՈՒՆԴՍԱՍԷԼ) - հայ ականավոր զորավար, պետ. գործիչ, դիվանագետ պատմականագիր, իրավագետ, Հեթում Ա թագավորի ավագ եղբայրը (1208-1276 թթ.) - 34, 72, 73, 78, 80, 98, 114, 153, 154, 156, 162, 163, 176, 178, 183:

ՍՈՐՈՏԱՅ - XIII դարի մոնղոլ զորավար - 70:

ՍՏԱՐՈՎԵՅՍԿԱ-ՄՈՐԱՏԻՆՈՎԱ Ձ. - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 124, 131, 149, 150, 191, 197:

ՍՏԵՂԻՆ ԿԱՐՈԼ - 17:

ՍՏԵՖԱՆԻ, ՍՏԵՓԱՆՈՒԴԻ, (ԵՏԻՆԵՏ) - Կիպրոսի թագուհի (1237-1249 թթ.), Հեթում Ա թագավորի քույրը - 72:

ՍՏԵՖԱՆԻ (ՌԻՏԱ) - Երուսաղեմի թագուհի (1214-1220 թթ.), Հով. Բրիենացու կինը, Լևոն Բ թագավորի քույրը - 65:

ՍՈՒԲԻՍՅԱՆ Ա. - 7:

Վ

ՎԱԼԼՈՆ - եվրոպացի պատմաբան - 45:

ՎԱՆԱԿԱՆ ՏԱՎՈՒՇՅԻ Վարդապետ /1181-1251 թթ./ - աստվածաբան, մեկնիչ, մատենագիր, Սիսիոս Գոչի աշակերտը - 82:

ՎԱՍԻԼ - Սմբատ Սպարապետի որդին - 98, 156:

ՎԻԼՀԱՐԴ ԱՔԱՅԱՅԻ - 74:

ՎԻԼՀԵԼՄ ՏՐԻՊՈԼՅԻ - Դոմինիկյան միաբանության վանական . 187, 192:

ՎԻԼՀՐԻԴ - կաթոլիկ միսիոներ ֆրանցիսկյան միաբանությունից - 168, 192, 193, 194, 196:

Տ

ՏԱԼԿՐԵՂ -- Անտիոքի ռեգենտ (1101-1103 թթ.), Անտիոքի պրինց (1111-1112 թթ.) - 57, 58, 120, 140:

ՏԵՄՈՒՋԻՆ - Չինգիզ խանի անունն է /տես նաև Չինգիզ խան/ - 70, 172:

ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՅԱՆ ՍԻՐԱՐՓԻ - ֆրան-

14 Բ. Բարսեղյան, Տեղանք Արարիկ

սահայ բյուզանդագետ ու հայագետ (1896-1989թթ./- 8, 80, 84, 98, 157, 158:

ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԼԵՎՈՆ - բյուզանդագետ, հայագետ, ՀՀ III Հանրապետության առաջին նախագահը (1991-1996 թթ.) - 8, 32, 48, 51, 58, 59, 64, 73, 74, 80, 84, 86, 87, 88, 90, 92, 97, 100, 114, 115, 153, 156, 157, 158, 197, 198, 200, 201:

ՏԻՐՈՆ ԱՎԱՐԱՏԻ (1201-1253 թթ.) - 66:

ՏԻԳՐԱՆ II ՍԵԾ - հայոց թագավոր (մ.թ.ա - 95 - 55 թթ.) - 49:

ՏԻԿՈՒԴԵՐ - 96:

ՏՈԳՐԻԼ - միջինասիական Կերասիմ ցեղի առաջնորդ - 70:

ՏՈՒՄԲԻՉ Ֆ. - XIX դարի պատմաբան - 83:

ՈՒ

ՈՒՐԲԱՆՈՍ II - Հռոմի պապ (1088-1099 թթ.) - 53, 55, 56, 64:

ՈՒՐԲԱՆՈՍ III - Հռոմի պապ (1185-1187 թթ.) - 61:

ՈՒՐԲԱՆՈՍ IV - Հռոմի պապ (1261-1264 թթ.) - 48, 102, 117, 191, 193:

Փ

ՓԻԼԻՊՈՍ - Ջաբել թագուհու առաջին ֆրանկ ամուսինը, Հայոց թագավոր (1222-1225 թթ.) - 153, 154, 155, 159, 164:

Ք

ԱՂԱՆԱ - 67, 127:

ԱԼԲԱՆԻԱ - 15:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵԹ - 66, 124:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵԹԻ ԾՈՑ - 66:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ - 66, 129:

ԱՅԱՍ - 35, 66, 67, 127:

ԱՅՆ ՋԱԼՈՒԴ - 62, 65, 66, 70, 100, 106, 111, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 131, 133:

ԱՄԱՆՈՍ - 124:

ԱՄՆ - 12, 15, 103:

ԱՆԱՏՈԼԻԱ - 49, 54, 141:

ՔՐԻՍՏՈՍ /տես նաև ՀիՍՈՒՄ/ - 130, 136, 172, 173, 193:

Օ

ՕՂՈՒԼ ԿԱՄԻՇ - Մոնղոլիայի Մեծ խան Գույուկի այրին - 73:

ՕԳՈՏԱՅ - Մոնղոլիայի Մեծ խան (1229-1241 թթ.) - 70:

Ֆ

ՖԱԼԿՈՆ ՆԻԿՈԼԱՍ - Կղեմենտիոս V պապի (1305-1314 թթ.) բարգմանիչը - 31, 32, 33, 34, 35, 36:

ՖԱԿԻՐ ԱՂ-ԴԻՆ - եգիպտական բանակի գորավար (զոհ. է 1250 թ.) - 74:

ՖԱՐԱԼ - եվրոպացի պատմաբան - 45:

ՖԵՅԴԻ ՖՐԵԴԵՐԻԿ - ֆրանսիացի ժամանակակից հայագետ - 32:

ՖԻԼԻՊ II ՕԳՅՈՒՍ - Ֆրանսիայի թագավոր (1180-1223 թթ.) - 62:

ՖԻԼԻՊ III - Ֆրանսիայի թագավոր (1270-1285 թթ.) - 186:

ՖՈԼԱՆԴ ՍԱԳՐԱԼԵՆԱ - 42, 107:

ՖՐԻԴՐԻԽ I ԲԱՐԲԱՐՈՍ (ՇԻԿԱՍՈՐՈՒՄ) - գերմանական թագավոր և Հռոմեական Սբ. կայսրության կայսր (1125-1190 թթ.) - 62:

ՖՐԻԴՐԻԽ II ՀՈՅԵՆՇՏԱՈՒՖԵՆ - գերմանական թագավոր, Երուսաղեմի ինքնառաջնական թագավոր (1229-1239 թթ.) - 65, 66, 67, 90, 116, 117:

ՏԵՂԱՆՈՒՄՆԵՐ

Ա

ԱՆԱՏՈԼԻԱՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ - 144:

ԱՆԲԱՐ - 69:

ԱՆԱՐՋԱԲԱ - 35:

ԱՆԳԼԻԱ - 38, 41, 43, 65, 127, 142, 143:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ - 63:

ԱՆԻ - 35, 48, 53, 55:

ԱՆՏԻՈՔ, ԱՆՏԻՈՔԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ - 35, 38, 40, 41, 46, 51, 52, 53, 66, 67, 70, 74, 77, 78, 87, 91, 95, 97, 100, 104, 105, 125, 126, 137:

ԱՊԻՆԵՆՅԱՆ ԹԵՐԱԿՂՋԻ - 46:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱ - 18, 42:

ԱՌԱՔԵԼԱՎԱՆ ՍԱՅՐԱՔԱՂԱՔ - տես ՂՈՒՄ - 75:

ԱՍԻԱ - 6, 61, 67, 135:

ԱՍԿԱԼՈՆ - 41, 45, 73:

ԱՍՈՐԻՔ - 35, 95, 100, 103:

ԱՎԻՆՅՈՆ - 21:

ԱՏՐՊԱՏԿԱՆ - 48:

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ - 57:

ԱՐԵՎԵԼՔ - 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 25, 26, 28, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 46, 47, 49, 51, 53, 54, 57, 59, 60, 64, 81, 82, 83, 102, 106, 128, 141, 142, 143, 144:

ԱՐԵՎՍՈՒՏՔ - 2, 3, 8, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 24, 33, 36, 37, 38, 39, 44, 47, 48, 67, 86, 135:

ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 35:

ԱՐՍՈՒՖ - 41, 100, 119:

ԱՔՔԱ (ՍԵՆ-ՄԱՆ ԴԸ-ԱՔՐ) - 33, 41, 42, 43, 45, 46, 51, 67, 70, 73, 74, 75, 78, 79, 92, 93, 95, 97, 99, 100, 114, 119, 120, 121, 126, 143:

ԱՖՂԱՏԱՆ - 12, 13, 15, 20:

ԱՖՐԻԿԱ - 133:

Բ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 35:

ԲԱԼԿԱՆՆԵՐ - 13, 15, 39, 103:

ԲԱԼԴԱՆ - տես Բաղդադ - 43:

ԲԱՂԱԿ - 43, 58, 59, 69, 95:

ԲԱՂԱԿԻ ԽԱԼԻՖԱԹ - 56:

ԲԵԹԼԵՂԵՄ - 45, 92, 143:

ԲԵՅՐՈՒԹ - 41, 46, 67, 74, 78, 92:

ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱ - 3, 8, 9, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 83, 954, 103, 117, 141:

ԲՈՒԴԱՐԻԱ, ԲՈՒԴԱՐԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 35, 36, 48:

ԲՈՒՆԱՐԱ - 48:

Գ

ԳԱԶԱ - 121, 45, 70, 95:

ԳԱԼԻԵՅ - 70, 121, 143:

ԳԱՆՉԱԿ - 55:

ԳԱՎՍՈ - 55:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ - 14, 28, 30, 38, 43, 79, 141:

ԳՈՐԻ ՏԱՓԱՏԱՆՆԵՐ - 142:

ԳՐՅՈՒԿՎԱԼԴ - 28:

Դ

ԴԱՄԱՍԿՈՍ, ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԱՅՈՒԲՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ - 52, 54, 62, 70, 113:

ԴԱՄԻԱՏ - 45, 51, 52, 92, 95:

ԴԱՐՊԱՍԿ - 67, 124:

ԴՐԱԶԱՐԱԿ - 67, 133:

Ե

ԵԳԻՊՏՈՍ - 19, 20, 24, 33, 35, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 54, 56, 62, 66, 67, 68, 70, 77, 86, 92, 93, 95, 96, 97, 103, 124, 125, 126, 127, 129, 137, 142, 143:

ԵՂԵՄԻԱ, ԵՂԵՄԻԱՅԻ ԿՈՍՍՈՒԹՅՈՒՆ - 35, 40, 41, 42, 70, 97:

ԵԹՈՎՊԻԱ - 51:

ԵԿՐՈՊԱ - 25, 28, 33, 35, 36, 37, 38, 45, 48, 49, 53, 59, 63, 65, 67, 74, 79, 81, 83, 85, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 102, 103, 106, 119, 126, 127, 128, 129, 133, 135, 137, 140, 144:

ԵՐՁԿԱ - 55, 56:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ (ՍՈՒՐԲ ՔԱՂԱՔ) - 5, 7, 14, 20, 25, 26, 28, 33, 34, 40, 42, 44, 45, 47, 51, 52, 53, 54, 60, 62, 63, 65, 67, 70, 73, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 101, 119, 121, 122, 129, 141, 142, 143:

ԵՐՈՒՍԱՂԱՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 33, 42, 45, 46, 51, 52, 53, 54, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 103, 110, 115, 121, 125, 126, 137, 141, 143:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆ - 145:

ԵՐԵՎԱՆ - 140, 141, 143:

ԵԹՐԱՏ - 35, 40, 41, 66, 100, 126:

Է

ԷԳԵՅԱՆ ԾՈՎ - 35:

ԷԶՂԵԼՈՆ - 121:

ԷՋՄԻԱԾԻՆ - 23:

ԷՊԻՐՅԱՆ ԼԵՆԻՆԵՐ - 117:

ԷՐԶՐՈՒՄ - 53:

Ձ

ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - տես Երուսաղեմի թագավորություն - 45, 69, 78, 97, 98, 121:
ԹԱՎՐԻՉ - 144:
ԹՈՒՆԻՍ - 127:
ԹՈՒՐՔԵՍԱՆ - 137, 142:
ԹՈՒՐՔԻԱ - 14, 15, 58:

Ի

ԻԲԵՐԱԿԱՆ ԹԵՐԱԿՂՋԻ - 7:
ԻԿՈՆԻԱ, ԻԿՈՆԻԱՅԻ ՍՈՒՔՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ (տես նաև ՈՌԻՍ) - 13, 68, 125, 141:
ԻՍՍԱՎՐԻԱ - 62:
ԻՄՊԱՆԻԱ - 7, 36, 38, 142:
ԻՄՐԱՅԵԼ - 12, 13, 15:
ԻՏԱԼԻԱ - 36, 40, 93:
ԻՐԱՆ - 13, 15:
ԻՐԱՔ - 13:

Լ

ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ - 44, 45, 47, 64:
ԼԵԳԻՅԱ - 49:
ԼԵՂԱՍՏԱՆ - 29, 48, 49, 86:
ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ - 140:
ԼԵՎԱՆՏ, ԼԵՎԱՆՏԻ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ - 39, 43, 140, 141, 143, 144, 145:
ԼԻԲԱՆԱՆ - 13, 15, 40, 125:
ԼԻԲԻԱ - 13:
ԼԻՍԱՍՈԼ - 51:
ԼԻՈՆ - 46, 47, 48, 49, 65:
ԼՈԹԱՐԻՆԳԻԱ - 41:
ԼՈՄԲԱՐԴԻԱ - 46:

Խ

ԽՆԱԹ - 53:
ԽՈՐԱՍԱՆ - 65:
ԽՈՐԵՉՄ (ԽՈՐԵՉՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ) - 48, 77, 131:
ԽՈՐԿԱԹԻԱ - 36:

Ծ

ԾԱՍՆԴԱԿ - 56:

Կ

ԿԱՅԻՐԵ - 74, 136, 140:

ԿԱՊԱՂՈՎԱԿԻԱ - 50:
ԿԱՊԱՆ - 98:
ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎ - 95:
ԿԱՐԱԿՈՐՈՒՄ - 47, 71, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 88, 93, 94, 104, 122, 128, 148, 175:
ԿԱՐՄ - 70, 82, 151:
ԿԱՇԳԱՐԻԱ - 70:
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԻԱ - 70:
ԿԵՍԱՐԻԱ - 59, 78, 82, 109, 116, 147:
ԿԻԼԻԿԻԱ - 49, 50, 51, 84, 98, 113, 138, 163, 184, 200:
ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԱՆՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ - 50, 145:
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԳԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԻԼԻԿԻՈ ԳԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ - 7, 8, 13, 27, 28, 29, 34, 37, 40, 41, 46, 47, 48, 49, 51, 58, 60, 62, 64, 67, 72, 76, 78, 79, 80, 83, 88, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 111, 113, 121, 122, 134, 135, 141, 145, 150, 151, 154, 159, 170, 180, 181, 183, 185, 186, 194, 200, 201:
ԿԻՆ (պետություն Չինաստանում) - 70:
ԿԻՊՐՈՍ, ԿԻՊՐՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 31, 34, 59, 62, 69, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 99, 109, 114, 115, 151, 152, 162, 176, 200:
ԿՈՍՏԱՅԵՆ - 49:
ԿՈՌԻԿՈՍ - 51:
ԿՈՍՏԱՆ - 25:
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ - 23, 57, 63, 64:
ԿՈՎԿԱՍ - 150:

Ճ

ՃԱԹԻԱ - 61, 136,
ՃԱԼԵՊ - 91, 98, 103, 140, 141, 150, 157, 169, 171, 182, 184:
ՃԱՅՆԱՍՏԱՆ, ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԳԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԵԾ ԳԱՅՐ - 7, 15, 40, 46, 50, 51, 52, 53, 70, 71, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 101, 103, 112, 114, 116, 122, 126, 142, 151, 167, 171:
ՃԱՅՅԱ - 59, 147:
ՃԱՄԱՍ - 98, 104, 140:
ՃԱՐԱՆ - 143:
ՃԵՌԱՎՈՐ ԱՄԻԱ - 95:
ՃԵՌԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԷ - 5, 14, 70, 105, 195:

ՃԻՎԱՆՂԱՆՆԱՄՆԵՐԻ ՈՒԽՏ /ՕՐՈՂԵՆ/ - 76, 77, 116, 134, 137, 144, 152, 156, 167:
ՃՆԴԿԱՍՏԱՆ - 195:
ՃՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ - 70:
ՅՈՍՍ - 96, 135, 140:
ՅՈՐՂԱՆԱՆ - 59, 147:
ՅՈՒՍ - 10, 11, 17, 22, 23, 32, 34, 37, 38, 48, 53, 55, 56, 57, 61, 62, 63, 64, 67, 76, 78, 88, 89, 91, 93, 105, 105, 112, 113, 114, 117, 123, 124, 133, 141, 142, 144, 151, 174, 177, 186, 193, 195, 197, 198, 199:
ՅՈՒՍԵՎԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ - 6, 49:
ՅՈՒՍԿԱՆ - 50, 83:
ՅՈՒՆԳԱՐԻԱ - 55, 65, 70, 72, 141:
ՅՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ - 48:

Ղ

ՂՐԻՍ - 51, 70:

Ջ

ՉԻԹԱՆՑ ԼԵՆ - 145:

Ս

ՍԱՄԵՍԻԱ - 51:
ՍԱՆԱԶԿԵՐՏ - 50:
ՍԱՆԱՌԻՐ - 74, 80:
ՍԱՌԻ - 181:
ՍԱՐԱՇ - 50, 58:
ՍԵԼԻՏԵՆԵ - 50:
ՍԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ - 19, 20:
ՍԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԷ - 5, 8, 12, 13, 16, 19, 24, 27, 41, 47, 48, 55, 59, 63, 68, 69, 79, 85, 87, 103, 122, 133, 134, 150, 180, 186, 200:
ՍԻՋԱԳԵՏՔ - 50, 51, 92:
ՍԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎ, ԾՈՑ, ԾՈՎԵՋԵՐ - 14, 51, 60, 68, 69, 77, 93, 97, 99, 116, 141, 147, 174, 180, 184:
ՍԻՋԻՆ ԱՄԻԱ - 23, 56, 93, 192:
ՍՈՆՂՈՆԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԵԾ ՍՈՆՂՈՆԻԱ - 6, 14, 37, 67, 69, 71, 72, 73, 77, 78, 79, 83, 93, 94, 114, 125, 129, 148, 162, 176, 192, 193, 194:
ՍՄԻՍ - 98:

Յ

ՅԱՖԱ - 59, 66, 109, 116, 136, 146:

Ն

ՆԱԶԱՐԵԹ - 65, 77, 130, 139, 147, 175:
ՆԱՊՈՒՐ - 104, 175:
ՆԻԿԻԱ - 56, 57, 171:
ՆԻԿՈՍԻԱ - 184:
ՆՅՈՒ - ՅՈՐՔ - 20:
ՆՈՐ - ԲԵՐՂ - 82:
ՆՈՐ ՅՈՒՍ (տես և Լատինական կայսրություն) - 64:
ՆՈՐՎԵԳԻԱ - 68:

Շ

ՇԱՄՔՈՐ - 82:

Ո

ՈՍԿԵ ՅՈՐՂԱ - 125, 137, 141, 181:

Չ

ՉԵՆԻԱ - 12:
ՉԻՆԱՍՏԱՆ - 14, 70, 95, 125, 195:

Պ

ՊԱԿԻՍՏԱՆ - 21:
ՊԱՂԵՍՏԻՆ (տես նաև Սուրբ երկիր) - 10, 13, 14, 20, 21, 24, 29, 53, 58, 59, 102, 114, 147, 151:
ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՑ - 19:
ՊԱՐՄԱԿԱՆ ԻՆՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՊԱՐՄԱԿԱՍՏԱՆ - 29, 38, 51, 70, 72, 92, 94, 96, 99, 103, 122, 125, 126, 128, 137, 141, 181, 184, 200:
ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՎԱՆՈՐԾ - 51:
ՊԵԿԻՆ - 99:
ՊԵՂԵՍԻՆ - 98, 182:
ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱ - 55:
ՊՈՒՄՏԵ - 32:

Ռ

ՌՈՍԱՆԻԱ (տես և ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ) - 64:
ՌՈՒՄ (ԻԿՈՆԻԱՅԻ ՍՈՒՔՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ) - 23, 56, 83, 86, 102:
ՌՈՒՄԻԱ - 70, 72:

Ա

ԱՍՄԱՐՂԱՆԴ - 70, 72:
 ԱԱՐԱՅ - 70, 128:
 ԱԱՐՎԱՆԴԻՔԱՐ - 163:
 ԱԲ. ԳԵՐԵՋՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ (Երուսաղեմում) - 76:
 ԱԲ. ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻ (ՉիթանՏ Լեճ) - 145:
 ԱԲ. ՍԱԲԱՅԻ ՎԱՆՔ (Աքքայում) - 109:
 ԱԲ. ՍՈՓԻԱՅԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ (Տարսոնում) - 62:
 ԱԲ. ԾՆՆԴՅԱՆ ՏԱՃԱՐ (Քեթղեհեմ) - 145:
 ԱԲ. ԳԱԿՈՔՅԱՆՑ ՎԱՆՔ (Երուսաղեմ) - 145:
 ԱԲ. ԳԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՃԱՐ - 145:
 ԱԲ. ՊԵՏՐՈՍԻ ՏԱՃԱՐ (Ղոթ) - 7, 117:
 ԱԲ. ՓՐԿՉԻ ՏԱՃԱՐ (Երուսաղեմում) - 76:
 ԱԵՔԱՍՏԻԱ - 78, 83:
 ԱԵԼԵՎԿԻԱ - 71, 156:
 ԱԵՆ-ԺԱՆ ԴԸ ԱՔՐ - (տես Աքքա) - 59, 99:
 ԱԵՎ ԾՈՎ - 51:
 ԱԵՎ ԼԵՆՆԵՐ (Կիլիկիայում) - 181:
 ԱԵՐԲԻԱ - 25, 70:
 ԱԻՂՈՆ - 59, 65, 99, 109, 116, 128, 135, 138, 143, 169:
 ԱԻՆԱՅԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻ - 59, 147:
 ԱԻՍ - 51, 83, 98, 99, 113, 171, 186:
 ԱԻՐԻԱ - 6, 13, 19, 21, 24, 48, 49, 58, 59, 62, 65, 66, 75, 77, 83, 88, 90, 92, 96, 97, 102, 103, 104, 113, 116, 122, 126, 134, 137, 142, 147, 148, 151, 159, 169, 175, 177, 182, 184, 201:
 ԱՎԱՆԴԻՆԱՎԻԱ - 12:
 ԱՅՈՒՆԻՔ - 84:
 ԱՈՍԱԼԻ - 21:
 ԱՈՆԳ (պետություն Չինաստանում) - 70:
 ԱՌԻՂԱՆ - 21:
 ԱՌԻՐԲ ԵՐԿԻՐ - տես Պաղեստին - 65:
 ԱՌԻՐԲ ՔԱՂԱՔ - տես Երուսաղեմ:

Վ

ՎԱՍՊՈՒՐԱՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 50:
 ՎԱՏԻՎԱՆ - 10, 16:
 ՎԱՐԴԵՆԻՍ - 84:
 ՎԱՐՇԱՎԱ - 40:
 ՎԵՆԵՏԻԿ - 35:

ՎՈՒԳԱ - 188:
 ՎՐԱՍՏԱՆ - 36, 48, 49, 54, 55:

Տ

ՏԱՆՁԱՆԻԱ - 20:
 ՏԱՃԱՐՎԱՆ ՈՒՆՏ (ՕՐԴԵՆ) - 75, 76, 116, 134, 137, 143, 144, 167:
 ՏԱԿՐՈՍ - 50, 184:
 ՏԱՎՈՒՇ - 82:
 ՏԱՐՍՈՆ - 51, 62, 98, 156:
 ՏԵԼ ՖԱԿԻՐ - 175:
 ՏԵՎՏՈՆԱՎԱՆ ՈՒՆՏ (ՕՐԴԵՆ) - 116:
 ՏԻՐ - 59, 109, 116:
 ՏՅՈՒՐԻԿԵ - 82:
 ՏՅՈՒՐՈՍ - 31, 34, 62, 99, 184:
 ՏՈՐՈՆ - 65:
 ՏՐԻՊՈԼԻ, ՏՐԻՊՈԼԻԻ ԿՈՍՍՈՒԹՅՈՒՆ - 59, 109, 116:
 ՏՈՐՈՆՏՈ - 137:

Փ

ՓԱՐԻՉ - 32, 41:
 ՓՅՈՒՆԻԿԻԱ - 49:
 ՓՈԿ - 50:
 ՓՈՔՐ ԱՄԻԱ - 5, 23, 27, 50, 53, 56, 57, 59, 72, 78, 150:

Ք

ՔԵՆԻԱ - 20:
 ՔՈՒԹԱՍԻ - 82:

Օ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ - տես Թուրքիա:

Ֆ

ՖՐԱՆՍԻԱ - 32, 40, 54, 60, 62, 67, 68, 69, 73, 75, 77, 78, 80, 88, 89, 95, 114, 151, 186:
 ՖՈՒԼԱ - 178, 179:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ5

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ27

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ ԴՈՐՐԱՉԻՆՍԿՈՒ, ՆՐԱ «ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԼԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ ԵՎ ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԱՐՇՎԱՆՔՆԵՐԻ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ39

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ ՅԱՆ ԴՈՐՐԱՉԻՆՍԿՈՒ «ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԼԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ101

ՑԱՆԿԵՐ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ203

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ210

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ

ԲԵԼԱ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

**ՆԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ՝ ՄԻՋՆԱԳԱՐԻ ՆԱՆՃԱՐԵՂ
ԴԻՎԱՆԱԳԵՏԸ**

Նրա արարակցության փնտրեն՝
Էջաղյումը՝

Տ. Եզնիկ արք. Պեքրոսյան
Ղևոնդ բահանա Մայիլյանի և
Արթակ Տիփանյանի

**ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՆՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆ - 2009**

Չափսը՝ 70x100 1/16, ծավալը՝ 13.5 տպ. մամուլ
տպաքանակը՝ 300:

Տպագրված է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Տպարանում